Saul
Friedländer

XII. Pius és a Harmadik Birodalom

Saul
Friedländer

XII. Pius és a Harmadik Birodalom

3020-56

3020-56

XII. Pius és a harmadik Birodalom

Saul Friedländer

Ára: 6 fillér

3. r. sz. Könyvkártya
ÁKV Könyvtárellátó
Közl. Ny.

SAUL FRIEDLÄNDER

XII. PIUS
ÉS A HARMADIK BIRODALOM

SAUL FRIEDLÄNDER

XII. PIUS ÉS A HARMADIK BIRODALOM

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ 1966

A mű eredeti címe:
Pie XII. et le IIIe Reich

Documents
Éditions du Seuil
Paris 1964

Fordította:
Széll Jenő
A fordítást ellenőrizte:
Nyilas Vera

Politisches Archiv

Auswärtiges Amt

Büro des Staatssekretär

Akten

betreffend:

Vatikan

vom 1. Januar 1943.

bis 15. Oktober 1943.

Bd. 5.

a. Bd. 6.

Amt Z. Tel. II 435 [illegible]

Genau beachten.

321

[illegible]

Citissime!
Mit Vorrang!

Berlin, den 9. Oktober 1943

Telegramm { Nicht geh. Ch.V. Offen / IZ. (geh. Ch.V.)

Geh. Verm. für [illegible]
" " " Geh. Reichssachen
" " " [illegible]
[illegible]

Nicht Zutreffendes durch streichen

Diplogerma
[illegible] Rom
Nr. 4.372

Referent LR.v.Thadden

Betreff: Juden in Rom

Auf Nr. 201 vom 7.10.:

Für Konsul Moellhausen persönlich:
Auf Grund Führerweisung sollen die in Rom wohnenden 8.000 Juden als Geiseln nach Mauthausen gebracht werden. Der Herr RAM bittet Sie, sich auf keinen Fall in Angelegenheit einzumischen, sondern sie SS zu überlassen.
Bitte Gesandten Rahn verständigen.
Thadden.

Nach Abg.:

Büro RAM

zur Kenntnis und mit dem Anheimstellen der Entnahme eines Doppels.

K212161 H322672

E421521 7 25 795

[illegible] für die Telegramm Kontrolle

[illegible]

Auschwitzban megölt

szüleim emlékének

A KIADÓ ELŐSZAVA

Friedländer műve fontos hozzájárulás az egykori Pacelli bíboros, 1939-től XII. Pius pápa szerepének tisztázásához. Az általa felkutatott levéltári anyag rendszerezésével, a feldolgozás módjával harsány szavak nélkül is – a maga polgári demokratikus antifasizmusának megfelelően – állást foglal a vitában. Puszta kérdésfeltevéseivel is szertefoszlatja a XII. Pius személyéhez fűződő legendákat. Olyan főpapi alak bontakozik ki előttünk, aki helyzetmegítélésével, politikai szimpátiáival, gyakorlati döntéseinek sorával nemcsak az emberiesség legmagasztosabb elveit, de saját egyházának formális erkölcsi tanítását is megsértette.

Az értékes mű néhány ponton kívánnivalót hagy maga után. Sajnálatos, hogy a szerző egyébként alapos munkájában teljesen mellőzte a tárgyra vonatkozó marxista irodalom felhasználását, sőt ezekre a munkákra még csak nem is utalt. Ugyanakkor több esetben megfelelő kritika nélkül veszi át a jobboldali polgári történetírás állításait és terminológiáját. Előfordul, hogy helyenként a szerző magyarázó megjegyzéseinek elmaradása azt a benyomást kelti, mintha egyetértene a közölt dokumentumok bizonyos kitételeivel.

Abban a meggyőződésben adjuk át Friedländer érdekfeszítő és alapvető jelentőségű forrásokat tartalmazó könyvét, hogy olvasóközönségünk el tudja majd választani e mű egészében vett pozitív mondanivalóját kisebb-nagyobb hibáitól.

XII. Pius pápa magatartása a hitleri birodalommal szemben és hallgatása az európai zsidóság tervszerű kiirtásakor nyugtalanító kérdéseket vetett fel és szenvedélyes vitákra adott okot. Az ilyen probléma esetében a történész nehezen tarthat igényt a teljes tárgyilagosságra. Mégis a legkülönfélébb és olykor igen különös vádak és cáfolatok teremtette zűrzavarban a jó szándékú kutatásnak egy lehetősége fennáll: az, hogy amennyire csak lehetséges, a *dokumentumokra* szorítkozzék. Tanulmányunkban ehhez a szabályhoz tartottuk magunkat.

A könyvünkben idézett okiratok nagy része kiadatlan; más részüket csak a szakemberek szűk köre ismeri; végül, néhányat idéznek az utóbbi időben megjelent komoly tanulmányok[1], de csak ritkán teljes terjedelmükben. Márpedig másik kötelező módszertani alapelvünknek azt tekintettük, hogy csakis a *dokumentumok teljes terjedelmében való idézése* teszi lehetővé az olvasó számára jelentőségük és tényleges árnyalataik megítélését. Az esetek többségében tehát nem rövidítettük az idézett dokumentumokat, még akkor sem, ha stílusuk terjengős vagy ha egyes részek érdektelennek látszanak. Csupán a tárggyal semmiféle összefüggésben nem levő részeket, az adminisztratív utalásokat, az udvariassági formulákat és bizonyos ismétléseket hagytunk el.

[1] *Jacques Nobécourt:* Le Vicaire et l'Histoire. Éditions du Seuil. Paris 1964. *Guenter Lewy:* The Catholic Church and Nazi Germany. McGraw-Hill, New York 1964.

Hogy az idézett dokumentumokat történelmi összefüggéseikbe visszahelyezzük, az akkori eseményekre emlékeztető rövid kísérőjegyzeteket fűztünk hozzájuk és olykor magyarázatokat is adtunk, akár a szóban forgó okirat valószínű szavahihetőségének értékelése, akár a dokumentumban említett tények megvilágítása végett. Helyenként állást is foglalunk. Ezekben az esetekben az olvasó elvetheti megállapításunkat. A dokumentum szövege változatlanul megmarad.

Tanulmányunkhoz az angol és amerikai diplomáciai dokumentumok gyűjteményes kiadványait, egyes, a Vatikán által közzétett szövegeket, a Zsidó Világkongresszus és a jeruzsálemi cionista levéltár néhány kiadatlan dokumentumát, egy Hitler kancelláriájából származó kiadatlan okiratot, mindenekelőtt azonban a Harmadik Birodalom külügyminisztériumának túlnyomórészt kiadatlan dokumentumait használtuk fel.

A második világháború vége felé a szövetséges hatalmak lefoglalták a Német Birodalom legtöbb polgári és katonai hatóságának azokat az irattárait, amelyeket nem semmisítettek meg maguk a németek vagy amelyek nem pusztultak el a bombázások és a harcok folyamán. A Wilhelmstrasse levéltára nagyrészt az angol–amerikai fegyveres erők kezére jutott. Ribbentrop külügyminiszter irattára csaknem teljes egészében megsemmisült, az államtitkári iroda és a minisztérium néhány fontos osztályáé azonban a háború utolsó hónapjaira vonatkozó anyag kivételével szinte sértetlenül megmaradt.

Az angolok és az amerikaiak ezeket a dokumentumokat Londonba, illetőleg Washingtonba szállították, lefényképezték, majd néhány év múlva visszaszolgáltatták a Német Szövetségi Köztársaságnak. Jelenleg a kutatók rendelkezésére állnak a német külügyminisztériumban. Egy szakemberekből álló bizottság bizonyos számú dokumentumot már közzétett – mások közlése folyamatban van. Az eddigi publikációk, amelyek a meglevő anyagnak természetszerűleg csak töredékét teszik ki, csak az Oroszország elleni német támadás (1941 június) előtti időszak anyagát ölelik fel.

Felhasználtuk a közzétett német dokumentumgyűjteményt, és főként, mint már említettük, a bonni német külügyminisztériumban elhelyezett és még kiadatlan iratanyagot. Ez utóbbiban a vatikáni ügyekkel foglalkozó államtitkár *(Staatssekretär: Vatikan)* kabinetjének irattára a leglényegesebb.

Fontos iratokat találtunk az olasz ügyekkel foglalkozó államtitkár: *(Staatssekretär: Italien)* irattárában, valamint az állambiztonsági szervekkel kapcsolatot tartó főosztály irattárában, különösen az olaszországi zsidó ügyekre *(Inland II. A/B: Juden in Italien)* és a vatikáni ügyekre *(Inland II. g: Heiliger Stuhl)* vonatkozóan. Felhasználtuk végül a fegyveres erőkkel foglalkozó főosztály *(Pol I M)* iratanyagát is.

A vatikáni ügyekkel foglalkozó államtitkár irodájának irattára időrend szerint van rendezve. Az utolsó iratköteg az 5. számot viseli és 1943. október 15-ével zárul; az irattartó hátlapján levő nyilvántartás szerint utána még egy 6. számú köteg következett. Ez eltűnt. A 6. számú iratköteg néhány dokumentumát azonosítani tudtuk a minisztérium más főosztályainak irattartóiban levő másolatokkal, ám az anyag túlnyomó része minden fáradozásunk ellenére sem került elő. A bombázások alkalmával nem pusztulhatott el, hiszen az államtitkári iroda más ügyekre vonatkozó, az 1943 októbere utáni időszakból való dokumentumai megmaradtak. Megjegyzendő, hogy 1943. október 15. a római zsidók deportálásának napja, ezt követte az észak-olaszországi zsidók deportálása. A 6. számú iratcsomó talán XII. Pius és a vatikáni német nagykövet e tárgyra vonatkozó megbeszéléseit tartalmazza?

A Szentszéknek a második világháború idején a Harmadik Birodalommal szemben követett politikáját, ha lényegében ezekre a német diplomáciai dokumentumokra támaszkodunk, csak igen egyoldalúan tanulmányozhatjuk; magától értetődik, hogy a Vatikán dokumentumainak ismerete nélkül végleges következtetéseket nem vonhatunk le.

A diplomáciai jelentéseket gyakran befolyásolja szerzőjüknek az a vágya, hogy fedezzék magukat kormányukkal

szemben; tárgyilagos képet ezért néha csak az ugyanazon kérdésre vonatkozó, a legkülönbözőbb forrásokból származó jelentések összehasonlításából nyerhetünk. Jelen tanulmányunk esetében, mint már említettük, ez sajnos nem lehetséges.

A Harmadik Birodalom diplomatái esetében még nagyobb a nehézség, mert nemcsak egy totalitárius rendszer kiszolgálóinak félelmével és hallgatásával kell számolnunk, hanem fanatizmusuk megnyilvánulásaival is.

Végül magának a vatikáni kérdéseknek a tanulmányozása is egy külön problémát vet fel. A Szentszék ugyanis más kormányok terveivel való szembenállását nemegyszer látszólagos szívélyességgel takarja, ami könnyen megtévesztheti.

Mindezen nehézségek ellenére úgy véljük, hogy a tanulmányunkban idézett német dokumentumok, bizonyos mértékig előmozdíthatják az események megértését, mégpedig a következő három alapvető oknál fogva: 1. szerzőik személye, 2. számos olyan okmány szerepel, amelyek egyre több évre terjedő időszakon át több diplomata tollából származnak és amelyek – a fő kérdésekre vonatkozóan – megegyeznek, 3. bizonyos eseményekre vonatkozóan a német jelentések és más (főként angol és amerikai) forrásból eredő diplomáciai dokumentumok egybehangzása.

E három kritériumot részletesebben vizsgálva, vegyük szemügyre először is a rendelkezésünkre álló jelentések legfontosabb szerzőinek, Bergennek és Weizsäckernek a személyét.

Diego von Bergenről, aki 1920-tól 1943-ig Németország szentszéki nagykövete volt, kevés adatunk van. De felhívjuk a figyelmet a birodalmi egyházügyi minisztériumnak egy 1937-ből származó dokumentumára. Muhs, az egyházügyi minisztérium államtitkára a Wilhelmstrassénak küldött jegyzékében ezt írta:

„Legnagyobb sajnálatomra kénytelen vagyok megismételni már gyakran hangoztatott véleményemet: a Német Nemzetiszocialista Birodalom a Szentszéknél jelenleg nincs képviselve

azzal a szilárdsággal, céltudatossággal és odaadással, amelyre a nagy jelentőségű egyházpolitikai tárgyalások során szükség volna."[2]

Bergen nagykövet táviratai igazolják Muhs „kritikáját": a nagykövet hivatásos diplomata, tökéletesen járatos a Vatikán problémáiban, ahol hosszú évek óta tevékenykedik, s nyilvánvaló a náci misztikával való szembenállása; jelentéseiben egyetlen olyan kifejezést sem találni, amelyet a nemzeti szocialista frazeológiából merített volna. Kétségtelen, hogy mint minden hozzá hasonló, Hitler szolgálatában maradt diplomata, táviratait ő is elővigyázatosan fogalmazta meg olyan tényekkel kapcsolatban, amelyek a birodalom vezetőiben gyanakvást kelthettek. Egészben véve azonban semmi okunk sincs feltételezni, hogy Bergen annyira megszépítette jelentéseit, hogy azok teljesen meghamisították a Berlinbe továbbított információkat.

Végül nem szükségtelen hangsúlyozni, hogy Bergen, éppen a Vatikánban eltöltött hosszú szolgálata következtében, olyan bizalmas viszonyt tudott kiépíteni a római Kuria több tagjával – különösen Pacelli államtitkárral, aki 1939 márciusában XII. Pius néven pápa lett –, amely lehetővé tette számára számos bizalmas információ megszerzését.[3] Az a magánlevél, melyet Bergen Weizsäcker államtitkárhoz írt, amikor 1943 áprilisában Vatikánból való távozását bejelentették, világosan rámutat arra a bizalomra, amelyet személyével szemben a Kuria, mindenekelőtt pedig a pápa tanúsított. Felhozható az az ellenvetés, hogy Bergen kitalálta azokat a szavakat, amelyeket a bíboros államtitkár szájába ad, de ennek igen csekély a valószínűsége. Íme, a nagykövet 1943. április 6-i levelének szövege:

„Mikor előzetes hozzájárulást kértem (utódom számára),

[2] Muhs jegyzéke, 1937. VIII. 6., Documents on German Foreign Policy (a továbbiakban: DGFP) Series D, I. köt., 997. old.

[3] Megválasztása után XII. Pius emlékezteti Bergent „csaknem harminc éves múltra visszatekintő baráti kapcsolataikra". Lásd lejjebb, 598. old.

Maglionét[4] ez valósággal villámcsapásként érte. Olyan jelenetekre került sor, amelyeket szükségtelennek tartok itt leírni. Szavainak lényege a következő volt: a hír a legnagyobb mértékben meglepi és mélyen érinti. A Kuria meg volt győződve arról, hogy a háború végéig Rómában maradok. Igen bensőséges viszonyom a mértékadó személyiségekkel, és különösen a pápának személyemmel szemben tanúsított egészen kivételes magatartása következtében minden esetben lehetővé tették volna, hogy a legkényesebb kérdésekről is bizalmas légkörben, baráti fesztelenséggel tárgyaljunk, ami ebben a formában más külföldi képviselőkkel kapcsolatban elképzelhetetlen lenne. Azt is remélték, hogy a háború végén, ezen az alapon baráti és fesztelen eszmecserét lehet majd kezdeni a függőben maradt, igen bonyolult kérdéskomplexum megvitatásának legcélravezetőbb módjáról. Most mindez tárgytalanná válna? Az adott pillanatban, véleménye szerint, a nagykövetváltozás valóban képtelenség!"[5]

Bergen megnyugtatja Maglione bíborost utódja, Weizsäcker államtitkár személyét illetően. Hogyan értékelhetjük ez utóbbi szerepét az általunk vizsgált kérdés tekintetében?

Weizsäcker személyéről összehasonlíthatatlanul többet tudunk, mint Bergenről. A bennünket érdeklő időszakban előbb külügyminisztériumi államtitkár (vagyis Ribbentrop miniszter után a legfontosabb személy), majd 1943 júliusától nagykövet a Szentszéknél. Államtitkári minőségében az ő hatáskörébe tartozott Mgr.[6] Orsenigo apostoli nunciussal való kapcsolatok fenntartása.

Weizsäckerről sokat írtak, és a róla alkotott vélemények eltérők. Ámde egy pontra nézve a történetírók többsége egyetért: Weizsäcker a lelke mélyén szemben állt a nemzetiszocialista rendszerrel, a Hitler-ellenes német ellenállás terveibe többször is bevonták. Erich Kordt, aki a kül-

[4] A bíboros államtitkár.

[5] Bergen levele Weizsäckerhez, 1943. IV. 6., Staatssekretär: Vatikan. Ausvärtiges Amt, Bonn. Kézirat [a továbbiakban: StS: V, AA, Bonn (ki.)].

[6] Mgr. – Monsignore – Katolikus főpapok megszólítása. – *Szerk.*

ügyminisztériumban az ellenzék egyik legaktívabb tagja volt, emlékirataiban a rokonszenv és a tisztelet hangján emlékezik meg róla: „A tisztviselők körében Weizsäcker nem volt különösebben népszerű, de még azok is tisztelettel és bizalommal tekintettek rá, akik a legtávolabb álltak tőle."[7]

Bergenhez hasonlóan, a rendszerrel szemben elfoglalt álláspontjának megfelelően Weizsäcker sem volt az az ember, aki jó híreket agyalt volna ki Ribbentrop és Hitler kedvéért. Weizsäcker esetében több alkalommal is megállapítható, hogy nemegyszer éppen az ellenkezőjét tette. Minthogy nyugtalanította a birodalom vezetőinek kalandorpolitikája, azzal próbálta olykor fékezni őket, hogy szándékosan peszszimista híreket közölt. Néhány távirat, amelyeket tanulmányunk 6. fejezetében közlünk, azt a benyomást kelti, hogy néha Bergen is hasonló módszerrel élt.

Bergen és Weizsäcker tartózkodása a túlzottan derűlátó információk közlésétől, az a törekvésük, hogy időnként kedvezőtlen hírek továbbításával fékezzék a náci vezetők buzgalmát, azt a feltevést sugallja, hogy amennyiben ez a két diplomata különösen kedvező híreket közölt a pápának, a Kuriának vagy a berlini nunciusnak a birodalommal szembeni állásfoglalásáról, ezek az információk valószínűleg részben megfelelnek a valóságnak.

Igen keveset tudunk Menshausennak, a szentszéki német nagykövetség tanácsosának személyéről; ezzel szemben Woermann-nak, a Wilhelmstrasse politikai főosztálya vezetőjének magatartását 1948-ban a német külügyminisztérium pere során alaposan megvizsgálták. Woermann is a külügyminisztérium azon tisztviselői közé tartozott, akik sohasem váltak a nemzetiszocializmus lelkes híveivé. Egyébként, Menshausen és Woermann jelentéseinek ebben a tanulmányban amúgy is csak alárendelt jelentőségük van.

A második kritérium, amely véleményünk szerint bizonyos mértékben értékessé teszi a tanulmányunkban idézett német dokumentumokat, az a lényeges kérdésekre vonatkozó szövegek egyezése, a közlések állandó jellege. A birodalom

[7] *Erich Kordt:* Nicht aus den Akten, Union Deutsche Verlagsgesellschaft, Stuttgart 1950. 179. old.

diplomatái és a német titkosszolgálat képviselői mintegy négy éven át álltak kapcsolatban a pápával, a római Kuria jelentékeny tagjaival és számos ország legkülönbözőbb egyházi méltóságaival; de a lényeges kérdéseket illetően a jelentések összhangban vannak, ellentmondásokra úgyszólván nem akadunk.

Végül, és ezt tekintjük a hitelesség harmadik kritériumának, az adott eseményekre vonatkozó német jelentések megegyeznek más, például angol vagy amerikai forrásból származó dokumentumokkal. Tanulmányunk első fejezetében, a Szentszéknek a lengyel válság idején, 1939 márciusától szeptemberéig tanúsított magatartására vonatkozóan feltűnő azonosság állapítható meg a német és az angol dokumentumok, valamint a lengyel államférfiak emlékiratai közt.

Összefoglalóan szögezzük le még egyszer, hogy amíg a német dokumentumokat nem tudjuk egybevetni a Vatikán levéltárának megfelelő szövegeivel, addig a tényeknek, és talán az embereknek is csak egyik oldalát láthatjuk. De azt az imént taglalt kritériumok alapján nyugodtan állíthatjuk, hogy ezeknek a dokumentumoknak és a belőlük kirajzolódó képnek tagadhatatlan történeti értékük van; nekünk az a feladatunk, hogy a szükséges elővigyázattal és tartózkodással kezeljük őket. Kommentárjainkban több lesz a kérdés, mint az állítás.

Tanulmányunk, mint ahogy címe is jelzi, XII. Pius pápának a Harmadik Birodalommal szemben tanúsított magatartását igyekszik megvilágítani. Szigorú időbeli korlátokat szabtunk magunknak: 1939 márciusa, a pápa megválasztásának időpontja jelzi kutatásaink kezdetét; 1944 szeptembere, amikor kútfőink kiapadnak, a végét. Ebben a rövid ötéves időszakban figyelmünket a pápára és legközelebbi munkatársaira, valamint partnereinek, a harmadik birodalom vezetőinek a Szentszékkel való viszonyára összpontosítjuk.

Elfogadható-e a téma ilyen leszűkítése? Meg lehet-e érteni XII. Pius magatartását előző pályafutásának részletes tanulmányozása nélkül, legalábbis 1917-től, müncheni nunciussá való kinevezésétől pápává választásáig? Meg lehet-e

magyarázni bizonyos elhatározásainak indítékait az egyház általános helyzetének, különösképpen pedig az egyház németországi helyzetének és a nemzetiszocializmushoz való viszonyának elemzése nélkül?

Választásunkat, véleményünk szerint, két ok igazolja. Egyrészt az általunk bemutatott szövegek kommentárjaiban, ha a lehető legrövidebb formában is, a lényeg kifejezésére törekedve, felsoroljuk a szóban forgó dokumentum megértéséhez szükséges tényeket, hivatkozva olykor az 1939 előtti időszakra, és gyakran az egyház háború alatti helyzetére. Másrészt Nobécourt most megjelent munkája kitűnően megvilágítja „Eugenio Pacelli páter tanulóéveit", Lewy vele egyidőben napvilágot látott könyve pedig a német egyház és a nemzetiszocializmus viszonyát; mindkét mű részletesen kitér a Szentszéknek a harmadik birodalommal való kapcsolataira XI. Pius pápasága idején. Fölöslegesnek véltük, hogy részletesen foglalkozzunk e kitűnően tanulmányozott kérdésekkel.

Ezzel szemben, a két említett szerző meglehetősen röviden taglalja a tanulmányunk tárgyát képező kérdést (Nobécourt figyelemre méltó oldalakat szentel ugyan e problémának, de ő nem tudott hozzáférni a német archívumok dokumentumaihoz; Lewy kutatásait a német egyház politikájának vizsgálatára összpontosította, és bár felhasználhatta a birodalmi külügyminisztérium levéltárának anyagát, alig tért ki XII. Pius háború alatti magatartásának elemzésére).

Az általunk választott kutatási módszerrel szemben még egy, az eddiginél talán nyomósabb ellenérv is felhozható. A diplomáciai dokumentum, természeténél fogva, egy-egy döntés részleteit a politikai (vagy katonai) „játékszabályokra" jellemző kifejezésekkel írja le és elemzi; a diplomatát nem érdekli vagy csak mellékesen érdekli valamely cselekedet erkölcsi jelentősége, az a nyugtalanság, melyet súlyos döntés miatt érez az, aki felelős érte. Ennélfogva a diplomáciai dokumentumok nem elégséges források az olyan történész számára, aki meg akarja érteni egy, az egyszerű taktikázás színvonalát meghaladó fontos elhatározás

mély rugóit. Ezek a megjegyzések vonatkozhatnak bármely államférfi cselekedeteinek tanulmányozására és vitathatatlan érvényűvé válnak, amikor egy egyházi vezető elhatározásainak köréhez nyúlunk, akinek indítékait gyakran befolyásolják merőben vallási jellegű meggondolások.

Tudomásul kell vennünk azokat a korlátokat, amelyeket kutatásunk nem léphet át. XII. Pius még politikusként sem tanulmányozható kizárólag azon diplomáciai dokumentumok alapján, amelyeket felhasználtunk. Ezek a szövegek úgy véljük, csak politikájának bizonyos oldalait és személyiségének néhány vonását világítják meg. Bármily részleges is az ily módon kibontakozó kép, mégis reméljük, hogy ezek az elfogultság nélkül bemutatott dokumentumok hasznos segítséget nyújthatnak a történeti kutatásnak.[8]

[8] A magyar kiadásba nem vettük fel Alfred Grosser utószavát. – *Szerk.*

A NEMZETKÖZI VÁLSÁG

1939 március–1939 szeptember

I. KÖZELEDÉS AZ EGYHÁZ ÉS A NÉMET BIRODALOM KÖZÖTT

1939. március 2-án Eugenio Pacelli bíborost, XI. Pius államtitkárát megválasztják pápának; a XII. Pius nevet veszi fel. Másnap Du Moulin tanácsos, a német birodalmi külügyminisztérium vatikáni ügyekkel foglalkozó főosztályának vezetője feljegyzést készít az új egyházfő személyéről és politikai irányvonaláról:

XII. Pius pápa (Pacelli bíboros)

Életrajzi adatok:

1876. III. 2.	született Rómában
1917	nuncius Münchenben
	lojálisan közreműködik a Vatikán békekísérleteiben
1920–1929	nuncius Berlinben
1929	bíboros
1930	bíboros államtitkár
	amerikai és franciaországi utazás

Magatartása Németország irányában

Pacellit erősen németbarátnak tartják *(Sehr deutschfreundlich)*. Köztudott, hogy kitűnően beszél németül. Mindamellett az Egyház ortodox politikájának védelmében több ízben elvi ellentétbe került a nemzetiszocializmussal. Ennek ellenére nem vádolható azzal, hogy közreműködött XI. Pius erőszakos

politikájában, különösen pedig hogy részt vett e pápa nyíltan ellenséges beszédeinek megírásában. Ellenkezőleg, több ízben igyekezett kompromisszumot létrehozni, és nagykövetségünknek hangoztatta baráti kapcsolatok létrehozására irányuló óhaját.

Magatartása Olaszország irányában

Pacelli mindig a Mussolinival és a fasiszta Olaszországgal való jó viszony híve volt. Többek közt támogatta az abesszín háború idején az olasz papság hazafias magatartását. Fivére nagymértékben hozzájárult a lateráni egyezmény megkötéséhez.

Magatartása más országok irányában

Úgy látszik, hogy az új pápának más országokkal nincsenek politikai kapcsolatai. Francia részről Pacelli két franciaországi utazását igyekeztek az egyoldalú franciabarátság megnyilvánulásaként feltüntetni. Nagykövetségünk azonban hangsúlyozta ezeknek az utazásoknak tisztán vallási jellegét. Pacelli amerikai utazásai ugyanígy csupán a Vatikán világpolitikájának megnyilatkozásai voltak . . .

Általános jellemzés

Nagykövetségünk jelentései alapján Pacelli igen tehetséges, tevékeny, jóval átlagon felüli, nagy politikai tapasztalatokkal rendelkező személyiségnek látszik: előítéletek nélkül tud alkalmazkodni az általa helyesnek tartott politika szükségleteihez, nem ellensége a kompromisszumoknak. Többször is kiemelték a sajtótámadásokkal, karikatúrákkal stb. szemben tanúsított feltűnő érzékenységét.

Az utóbbi időben azt vetették a szemére, hogy nem tanúsí-

tott kellő ellenállást a pápa erőszakos politikájával szemben, de ezek a bírálatok elhallgattak, amikor XI. Pius halála után példásan látta el a bíboros kamarási tisztet. Teljes határozottsággal helyezkedett szembe az intranzigensek törekvéseivel, s a megértés és a kibékülés útját egyengette. Ez a magatartása döntötte el a megválasztását."[1]

Ezek szerint Berlinben tudják, hogy az újonnan megválasztott pápa „erősen németbarát". Nyilván emlékeznek rá, hogy az egykori müncheni és berlini nuncius kezdeményezte a Szentszék és a Harmadik Birodalom közötti konkordátumot[2], és mikor az Egyház és a nemzetiszocialista rezsim közt feszültté vált a viszony, a bíboros államtitkár magatartása, Bergen nagykövet táviratából ítélve, mindig sokkal hajlékonyabb volt XI. Piusénál.

Mikor 1933 őszén a nácik kezdték áthágni a konkordátum kikötéseit, Pacelli bíboros volt az, aki megakadályozta XI. Piust a nyilvános tiltakozásban[3]; egy évvel később, amikor a birodalom és az egyház között súlyosbodik a válság, és a bíboros államtitkár Buenos Airesban tartózkodik, Bergen egy iratában annak a félelmének adott kifejezést, hogy a bíboros mérséklő jelenléte hiányában a pápa Németországot illetően katasztrofális következményekkel járó határozatokat hozhat[4]; néhány héttel ezelőtt Pacelli bíboros, kétségkívül akaratlanul, fellépésével támogatta a nácik Saar-vidéki választási hadjáratát, közvetlenül azon népszavazás előtt, amely e terület jövőjét volt hivatva eldönteni.[5] A növekvő nehézségek ellenére, amelyekkel az egyháznak 1936-tól kezdve Németországban meg kell küzdenie, a bíboros államtitkár jóindulatú magatartása nem változik. 1937 márciusában kiadják a „Mit brennender Sorge" elnevezésű encikli-

[1] Du Moulin feljegyzése, 1939. III. 3, StS: V. AA, Bonn (ki.)
[2] Lásd *Guenter Lewy:* Id. mű, 3. fejezet.
[3] Bergen távirata Berlinbe, 1933. X. 16., DGFP (C, II) 3. old.
[4] Bergen távirata Berlinbe, 1934. X. 12., Ugyanott (C, III) 478. old.
[5] Lásd *Guenter Lewy:* Id. mű, 188. old.

kát, amely vádirat a nemzetiszocializmus újpogány elméletei, és a birodalom vallásellenes rendszabályai ellen.[6]

Néhány héttel később XI. Pius nyilvánosan támogatja Mundelein chicagói bíborost, aki példátlanul heves támadást intézett Hitler ellen; a pápa beszéde előtti napon Pacelli bíboros fogadta Bergent, aki július 23-án jelentette Berlinnek megbeszélésük lényegét:

„A bíboros államtitkárnak e hó 16-i látogatásom alkalmával, azaz egy nappal a pápa beszéde előtt tett nyilatkozatai szembeszökő módon ellentétben állnak a pápa magatartásával. Visszatérésem óta először látogattam meg, beszélgetésünk magánjellegű volt. Pacelli kitüntető barátsággal fogadott, és nyomatékosan hangoztatta, hogy a velünk való kapcsolatot a lehető leghamarabb ismét normálissá és barátivá kell tenni; ez neki különösképpen szívügye, minthogy tizenhárom évig tartózkodott Németországban, és a német nép iránt mindig rokonszenvet tanúsított. Arra is bármikor kész, hogy megbeszélést folytasson vezető személyiségekkel, például a külügyminiszterrel vagy Göring miniszterelnökkel. Kifejeztem neki abbeli reményemet, hogy elérkezik majd a pillanat, amikor ez a találkozás lehetővé válik (olvashatatlan szavak), őszintén szólva jelenleg nem tartom lehetőnek, a »Mit brennender Sorge« enciklika és egyéb események okozta súlyos konfliktus, valamint a mostani rendkívüli feszültség folytán. Amikor megemlítettem neki, hogy franciaországi látogatásához milyen magyarázatot fűz a francia sajtó (pl. a „Le Journal", és a „L'Humanité"), Pacelli élénken azt válaszolta, hogy látogatásának szigorúan vallási jellege volt, és a leghatározottabban állíthatja, hogy semmiféle politikai célt nem tűzött maga elé, a Vatikántól teljesen távol állt a közvetett németellenes demonstráció gondolata is, és még inkább a bekerítési kísérleté,

[6] Magától értetődik, hogy államtitkári minőségben Pacelli bíboros részt vett ennek az enciklikának a megszövegezésében (vö. még erre vonatkozóan: „Osservatore della Domenica", 1964. VI. 28.).

ahogyan azt az »Angriff« állította. Ha egy napon Németországban is rendeznének olyan nagy fontosságú vallási ünnepséget, mint a lisieux-i, a legnagyobb örömmel menne oda."[7]

1938 áprilisában Pacelli bíborosnak ismét alkalma nyílott Németország iránti jóakaratának kinyilvánítására, amikor Greisert, a danzigi szenátus Rómában tartózkodó elnökét fogadta. Április 8-án Weizsäcker államtitkár a következő feljegyzést írja:

„Greiser szenátusi elnök Rómából Danzigba hazatérve fölkeresett abból a célból, hogy a bíboros államtitkárral folytatott megbeszéléséről tett írásbeli jelentését a következő szóbeli jelentéssel egészítse ki:

Pacelli több ízben és nyomatékosan hangoztatta a Vatikán és a birodalom viszonyának rendezésére irányuló óhaját, sőt odáig ment, hogy kijelentette: ha kívánjuk, a tárgyalások céljából hajlandó Berlinbe menni."[8]

Du Moulin tanácsos 1939. március 3-i feljegyzésében, amint fentebb láttuk, arra célzott, hogy Pacelli bíborosnak a XI. Pius halálától, február 9-től a konklávé összeüléséig lefolyt néhány hét alatt tanúsított békítő tevékenysége eredményezte a volt államtitkár pápává választását. Ezt a megállapítást meglehetősen jó források támasztják alá: március 2-án, az új egyházfő megválasztásának napján Ciano gróf, Olaszország külügyminisztere naplójában följegyezte Pignatti di Custozának, Olaszország szentszéki nagykövetének előző napi közlését, amely szerint Pacelli a németek által leginkább támogatott jelölt.[9]

[7] Bergen távirata Berlinbe, 1937. VII. 23., DGFP (D, I) 990. old.
[8] Weizsäcker feljegyzése, 1938. IV. 8. Ugyanott, 1031. old.
[9] Lásd *Galeazzo Ciano:* Journal politique 1939–1943. La Baconnière kiadás, Neuchâtel 1946. I. köt. 46. old. (francia ford.) – Jegyezzuk meg

Március 12-én a pápai bíboros kamarás XII. Pius néven pápa lett. Megválasztásától fogva azonnal minden eszközt megragadott, hogy létrehozza a Vatikán és a Harmadik Birodalom közt azt a közeledést, melyet államtitkár korában oly hőn óhajtott.

Bergen nagykövet március 5-én jelentette a XII. Pius által adott első audiencia részleteit:

„A pápa, akinek a helyettes államtitkár kérésemre haladéktalanul tolmácsolta a Birodalom Vezérének és Kancellárjának, valamint a német kormánynak a szerencsekívánatait, már tegnap este megüzente nekem, hogy ma délelőtt fogadni óhajt.

Az audiencia során, miután megismételtem a szerencsekívánatokat, a pápa kijelentette, hogy én vagyok az első nagykövet, akit fogad; fontosnak tartja, hogy nekem személyesen fejezze ki a birodalom vezére és kancellárja iránti mély háláját; hozzáfűzi legőszintébb jókívánságait a német népnek, amelyet hosszan tartó müncheni és berlini tevékenysége idején napról napra jobban becsült és szeretett. A pápa ezután kifejezte »az állam és az Egyház közti békére irányuló hő óhaját«; államtitkár korában ezt már sokszor mondta nekem, de fontosnak tartja, hogy ma, mint pápa határozottan megismételje.

A különböző kormányformákról vallott felfogásának jellemzésére beszélgetésünk során emlékeztetett a tavalyi budapesti eucharisticus kongresszuson mondott német nyelvü szónoklatára, mikor is kijelentette: »Az Egyháznak nem hivatása, hogy merőben földi jellegű kérdésekben és ügyekben állást foglaljon és válasszon a különböző rendszerek és mód-

azonban, hogy a német sajtó ellenségesen írt Pacelliről. Meglehet, hogy egy ideig nézeteltérés volt Goebbels és Ribbentrop közt abban a kérdésben, hogy milyen magatartást tanúsítana XI. Pius államtitkára a birodalommal szemben, ha pápává választanák.

szerek között, amelyek a pillanat legégetőbb problémáinak megoldására alkalmasak lehetnek.«

A beszélgetést magánügyekre terelve, a pápa a legszívélyesebb szerencsekívánatait fejezte ki nekem, és hangsúlyozta, hogy a csaknem harmincéves múltra visszatekintő kapcsolatunkat a jövőben változatlanul fenn kell tartanunk."[10]

XII. Pius már a Bergennel való első találkozása alkalmával hangoztatja Németország iránt az apostoli nunciusként ott töltött tizenhárom esztendő nyomán érzett mély rokonszenvét. Ezzel a kijelentéssel az elkövetkező években sokszor fogunk találkozni. Egyebekben a pápa félreérthetetlenül tudtul adta, hogy a Hitler által bevezetett politikai rendszert éppoly elfogadhatónak tartja, mint bármely rendszert.

A pápa, aki mindenekelőtt az egyház érdekeit tartja szem előtt, nyilvánvalóan a maximális békülékenységgel akarta elérni azt, ami elődjének nem sikerült a szilárdsággal.

Március 6-án XII. Pius a következő levelet küldte Hitlernek:

„Miután a Bíborosi Kollégium szabályszerű választás útján a pápai trónra emelt Bennünket, kötelességünknek tartjuk, hogy Önt mint államfőt megválasztásunkról ezúton értesítsük.

Egyidejűleg, pápai uralkodásunk kezdetekor fontosnak tartjuk biztosítani Önt arról, hogy továbbra is mélységes és jóakaratú szeretetünkbe kívánjuk zárni az Ön gondjaira bízott német népet, és a Mindenható Istenhez fohászkodva atyailag kérjük számára azt az igazi boldogságot, amelyet a vallás csak táplál és erősít.

Szívesen emlékezve azokra a hosszú esztendőkre, midőn Apostoli Nunciusként Németországban mindent elkövettünk, hogy az Egyház és állam viszonyát a kölcsönös megértés és

[10] Bergen távirata Berlinbe, 1939. III. 5., No 26, DGFP (D, IV.) 598. old.

segítő együttműködés szellemében, mindkét fél javára rendezzük és üdvösen fejlesszük, ma még inkább e cél elérésére irányul minden sürgető vágyunk, amelyet hivatalunk felelőssége sugalmaz és tesz számunkra lehetővé.

Mélységesen reméljük, hogy ama forró óhajtásunk, mely a német nép boldogulására, és dolgainak minden tekintetben való rendeződésére irányul, Isten segítségével szerencsésen megvalósul."[11]

Mint ahogy XII. Pius egyik hivatalos történetírója, Giovanetti megállapítja, ez a levél „terjedelménél és a benne kifejezett érzelmeknél fogva teljesen eltért a Vatikán által ebben az időpontban elküldött többi hivatalos levéltől.[12]

A Führerhez címzett levél, valamint a XII. Pius és Bergen közti első megbeszélés megmutatta, milyen természetű kapcsolatokra törekedett az új pápa a Német Birodalommal; mégis március 11-én Maglione bíborost nevezte ki államtitkárának, aki több éven át volt Párizsban nuncius. Bergen még aznap küldött táviratában a következőképpen magyarázta meg ennek a lépésnek a horderejét:

„Luigi Maglione bíborost, akit a pápa államtitkárnak nevezett ki, évek óta jól ismerem, még abból az időből, amikor szentszéki fogalmazó volt a pápai államtitkárságon, majd nuncius Bernben és Párizsban. Maglione kiváló szellemi képességekkel rendelkező ügyes diplomata, valószínűleg nincs megértés híján a mai idők új irányzataival szemben. Mindig jó kapcsolatokra törekedett nagykövetségünkkel, és a velem való megbeszéléseiben sohasem rejtette véka alá a Németország iránti baráti érzelmeit. Párizsi nunciussá való kinevezésekor Franciaország meg akarta tagadni hozzájárulását állítólag kifejezetten németbarát érzelmei miatt. Ámde diplomáciai

[11] Vö. *Alberto Giovanetti:* Der Vatikan und der Krieg. Köln 1961. 36. old.

[12] Ugyanott, 36. old.

ügyességénél fogva rövid idő alatt a legjobb kapcsolatokat tudta kiépíteni mértékadó francia személyiségekkel. A francia sajtó igyekszik most franciabarát színben feltüntetni, ugyanúgy mint XII. Piust, de nekem meggyőződésem, hogy Maglione XII. Pius irányvonalának megfelelően törekedni fog a Németországgal való megegyezésre.

Bátorkodom javasolni, hogy a sajtó jóakaratú tartózkodást tanúsítson Maglione megítélésében."[13]

Azoknak a megállapításoknak, amelyeket Bergen Maglione bíboros személyéről és valószínű politkai törekvéseiről tesz, nincs különösebb jelentőségük, magától értetődő ugyanis, hogy a politikai és diplomáciai kérdésekben olyan jól értesült pápa, XII. Pius maga fog határozni minden fontos kérdésben, és az államtitkárnak csak másodrendű funkciók ellátását engedi át.

Március 13-án Bergen így kommentálja a pápának Hitlerhez írt levelét:

„XII. Pius pápának a Birodalom Vezéréhez és Kancellárjához intézett, megválasztását hírül adó levele, amelyet az idő rövidsége miatt minden formalitás mellőzésével a mai napon Picot követségi titkár útján küldött el, összehasonlíthatatlanul barátibb hangú, mint XI. Pius pápának a Birodalom akkori elnökéhez írt levele (I E 1476. sz. irat, 1922. március 23.). Különösen figyelemre méltó a megegyezésre vonatkozólag ez alkalommal újólag kifejezett óhaj.

A levél német fordítása a pápa kezére vall; szavahihető információk szerint kifejezetten fenntartotta magának a német kérdések intézését.

XII. Piusnak a Führerhez intézett levele emlékeztet arra a levélre, melyet XIII. Leó, 1878 februárjában küldött I. Vilmos császárnak, amikor a fanatikus IX. Pius utódjaként őt választották pápának, és amelyben sajnálkozását fejezte ki

[13] Bergen távirata, 1939. III. 11. No 29. StS: V, AA, Bonn (ki.).

afelett, hogy a pápai trónra lépvé, nem találkozik a Poroszország és a Szentszék közt régebben fennállott jó kapcsolatokkal. Az ezt követő levélváltás folyamán a leveleket Vilmos császár intézte XIII. Leóhoz, majd amikor a császár egy merénylet folytán megsebesült, az atyját helyettesítő trónörökös, Bismarck ellenjegyzésével, folytatta a levelezést a pápával – nyomatékosan hangsúlyozták az állam érdekeit és függetlenségét; de ugyanakkor békülékeny szavakkal előkészítették a *Kulturkampf*[14] befejezését, bár ez csak lassan és csak több visszaesés után következett be."[15]

Ugyanezen hónap 17-én Bergen újabb részleteket közölt XII. Pius pápa levelének jelentőségéről:

„A pápa tudomásomra hozta, hogy a Führer az első államfő, akit pápává választásáról értesített; a protokoll előírásaival is szakított, amikor nemcsak a szokásnak megfelelően latin nyelven írt levelet szignálta, hanem a német nyelvű változatot is, amely nem tekinthető egyszerűen fordításnak. Mindezzel a Németország irányában tanúsított rokonszenvét és békevágyát akarta kifejezésre juttatni.

Az új bíboros államtitkár, Maglione, akinél csak ma tettem első látogatásomat, hangsúlyozott szívélyességgel fogadott. Részletekbe nem bocsátkozott ugyan, de a német–vatikáni kapcsolatokra célozva, kijelentette, hogy ismerem óhajait, és ő reméli, hogy a fennálló nehézségek ellenére, amelynek tudatában van, a közeli jövőben meg tudja őket valósítani.

Az »Osservatore Romano« ismételten utasítást kapott, hogy tartózkodjék a német kormány elleni támadásoktól. Valóban, az utóbbi időben a németellenes kommentárok közléséről le is mondtak.

[14] Kultúrharc: a porosz állam és a katolikus Egyház közt zajlott le az 1870-es években.

[15] Bergen távirata Berlinbe, 1939. III. 13, No 25, DGFP (D, IV) 600. old.

Tekintetbe véve a Kuria jóindulatú magatartását, legyen szabad azt javasolnom, hogy a sajtó továbbra is őrizze meg tartózkodó tárgyilagosságát a vatikáni kérdésekben, annál is inkább, mert ezt a magatartást itt olasz körökben is elismerően veszik tudomásul. Egyéb rendszabály részünkről pillanatnyilag nem látszik szükségesnek."[16]

Látjuk, hogy Bergen nagykövet bár hangsúlyozta, hogy a Szentszéknek a birodalommal szemben követett politikája alapvetően megváltozott, még bizonyos tartózkodást tanúsít. Kétségkívül tudja, hogy Berlin nem tesz majd kedvező intézkedéseket az egyházpolitika terén, különösen pedig a felekezeti iskolák ellen indított harcban. Igyekszik rávenni a propagandaminisztériumot, hogy ne indítsa meg ismét a Vatikán ellen azokat a támadásokat, melyek XI. Pius idején megszokottak voltak. Bergen táviratának margójára Weizsäcker külügyminisztériumi államtitkár a következő jegyzetet írta Aschmann, a minisztérium sajtóosztálya vezetője számára: „Aschmann követ úr, elfogadjuk ezt a tanácsot? Weizsäcker (III. 20.)." Ugyanennek a dokumentumnak margójára Aschmann másnak rávezette: „Zeileisen úr, levél a birodalmi propagandaminisztériumnak. Aschmann (III. 21)", majd Weizsäcker címére: „Kérés továbbítva a birodalmi propagandaminisztériumnak. Aschmann (III. 21)."[17] A pápa és a Vatikán elleni támadások csakhamar valóban eltűnnek a német újságok hasábjairól.

Március 15-én a németek elfoglalják Csehszlovákiát, 22-én Bergen ezt írja:

„Bizalmas közlésként. Biztos forrásból úgy értesültem, hogy – különösen francia részről – megkísérelték a pápát sürgősen rávenni, hogy csatlakozzék a demokratikus államok tiltakozásához Cseh- és Morvaországnak a Birodalomhoz való

[16] Bergen távirata Berlinbe, 1939. III. 17. DGFP (D, VI), 29. old.
[17] Ugyanott

csatolása ellen. A pápa ezt a kívánságot igen határozottan elutasította. Közölte környezetével, hogy nem lát okot közbelépésre olyan történelmi folyamat esetében, amelyben az Egyház politikai szempontból nincs érdekelve."[18]

Lehetséges, hogy valóban sor került francia–angol demarsra a Szentszéknél, abból a célból, hogy a pápa csatlakozzék a demokráciáknak Csehszlovákia felosztása elleni tiltakozásához, de ennek nincs nyoma sem Franciaország akkori vatikáni nagykövetének, Charles-Roux-nak az emlékirataiban, sem az angol diplomáciai dokumentumokban. Ez a tény azonban nem fosztja meg sajátos jellegétől azt a kijelentést, amelyet Bergen a pápának tulajdonít. A Szentszéknek a Német Birodalommal szemben követett politikájában XI. Pius halála után bekövetkezett változás ez alkalommal is világosan megmutatkozik: Ausztriának a Német Birodalom által történt annektálásakor, amelyet pedig sokan természetes folyamatnak tekintettek, XI. Pius az osztrák püspöki kar fejét, Innitzer bíborost – aki a püspököknek és a helyi papságnak azt az utasítást adta, hogy az anschlussra szavazzanak – álláspontja nyilvános és megszégyenítő visszavonásra kényszerítette. Bergen egyébként 1938. április 6-i táviratában így kommentálta ezt az eseményt:

„Bizalmasan értesültem arról, hogy az »Osservatore Romano« ma esti számában megjelenő nyilatkozatot olyan nyomással csikarták ki Innitzer bíborostól, amely csak zsarolásnak minősíthető. Innitzer körömszakadtig védekezett, de csak jelentéktelen engedményeket ért el. A pápát ebben az ügyben ismét a Németországgal szemben érzett beteges ingerültsége vezette . . ."[19]

[18] Bergen távirata Berlinbe, 1939. III. 22., No 37, DGFP (D, VI), 74. old.

[19] Bergen távirata Berlinbe, 1938. IV. 6., No 26, DGFP (D, I), 1031. old.

Nagyon különbözik ettől XII. Pius magatartása. Csehszlovákia likvidálása teljes fordulatot idézett elő a Német Birodalommal való megbékélés legtöbb hívénél. A Vatikán politikájában XI. Pius utódja alatt bekövetkezett változás, még élesebben megmutatkozott, amikor egy hónappal a német csapatoknak Prágába való bevonulása után a német zarándokok egy csoportjához szólt.

„Mint hallottam", írta Bergen április 25-én, „XII. Pius pápa tegnapelőtt kihallgatáson fogadott 160, Rómában tartózkodó német zarándokot. Ez alkalommal rövid, német nyelvű beszédet mondott, amelynek, német és olasz fültanúk előadása szerint, egyik részlete hozzávetőleg így hangzott:

»Mindig szerettük Németországot, ahol életünkben sok esztendőt töltöttünk, s most még jobban szeretjük. Örvendünk Németország nagysága, fejlődése és jóléte láttán, és helytelen volna azt állítani, hogy nem óhajtunk virágzó, hatalmas és erős Németországot. De éppen ezen oknál fogva kívánjuk azt is, hogy Isten és az Egyház jogai mindenkor tiszteletben tartassanak, mert minden nagyság annál szilárdabb, mennél inkább tiszteletben állnak ezek a jogok, és mennél inkább az építés alapjává válnak.«

A pápa, további értesüléseim szerint, kitüntető szívélyességgel fogadta a németeket, és a kihallgatás végén együtt énekelte velük a *Grosser Gott, wir loben dich* német egyházi éneket."[20]

Május 2-án Weizsäcker államtitkár olasz forrásból származó értesülés alapján feljegyzést készített XII. Piusnak a Német Birodalommal szemben követett politikájáról:

„Az olasz nagykövet a mai napon folytatott beszélgetésünk alkalmával hivatkozott a Külügyminiszter úrnak arra a meg-

[20] Bergen távirata Berlinbe, 1939. IV. 25., No 41, StS: V, AA, Bonn (ki.).

jegyzésére, hogy a pápa egyik legutóbbi beszédében békülékeny magatartást tanúsított Németország irányában. Attolico azután közölte azt is, hogy kormánya olyan hírt kapott egyik olasz informátorától, mely szerint a pápa trónra lépése után megtiltotta az »Osservatore Romano«-nak, hogy Olaszországgal és Németországgal szemben tovább folytassa a tűszúrások politikáját. A pápa Németországgal ha nem is mélységes egyetértésre, de legalábbis elfogadható *modus vivendi*re szeretne jutni.

Attolico még hozzátette, hogy a pápa trónra lépésekor nemcsak a kormánynak küldte el a protokollban előírt szokásos levelet, hanem személyes német nyelvű levelet is írt a Führernek, ami különleges jóindulatának jele."[21]

Az „Osservatore Romano"-nak adott utasításokról szóló információ nyilvánvalóan helytálló, hiszen a Vatikán lapja csak több héttel a Lengyelország elleni német támadás után tért vissza a Német Birodalmat bíráló politikához, amely, mint látni fogjuk, számos incidenshez vezetett, míg 1940. május 16-án a pápa újabb rendelkezésére végleg fel nem hagyott vele. Ami XII. Piusnak Hitlerhez írt levelét illeti, már ismerjük a szövegét. Az a tény, hogy Attolico ilyen nagy jelentőséget tulajdonít neki, megerősíti Bergen véleményét, valamint Mgr. Giovanetti megjegyzéseit is.

2. KÖZVETÍTÉSI KÍSÉRLET

1939. április 14-én Roosevelt elnök üzenetet küldött Hitlernek és Mussolininak, amelyben kérte őket, hogy tíz évig tartózkodjanak mindenfajta agressziótól harminc név szerint felsorolt országgal szemben. Olaszország néhány nappal ezelőtt támadta meg és foglalta el Albániát.

Roosevelt üzenetét az egész világon kedvezően fogadták, a tengelyhatalmak, és úgy látszik, a Vatikán kivételével.

[21] Weizsäcker feljegyzése, 1939. V. 2., No 383, StS: V, AA, Bonn (ki.).

Április 21-én Bergen nagykövet ezt írta a Wilhelmstrassénak:

„Roosevelt békefelhívását, amint hallom, szigorúan bírálják a Vatikánhoz közelálló körökben. Kijelentik természetesen, hogy üdvözölnek minden lépést, amely előmozdítja a békét... De Roosevelt elkövette azt a hibát, hogy csak két kormány fejéhez fordult, és még nyilvánosságra is hozta ezt a teljesen egyoldalú felhívást. Tartalmilag az üzenet több pontját naivnak, sőt gyermetegnek lehet nevezni... A dokumentumban szereplő garanciajavaslat ugyancsak szerencsétlen, mert az abban javasolt időtartam azt a gyanút keltheti, hogy Amerika ezt a biztonsági időszakot arra használná fel, hogy háború esetére fegyverkezését folytassa és fokozza."[22]

Mikor Roosevelt kibocsátotta békefelhívását, XII. Pius is közvetítő akciót készített elő – az amerikai elnökétől nagyon eltérő szellemben; nem tarthatjuk tehát kizártnak, hogy a pápa elutasító álláspontra helyezkedett az amerikai tervvel szemben. Mgr. Giovanetti beszámol arról, hogy Roosevelt a washingtoni nuncius közvetítésével fölkérte a pápát, támogassa intervencióját a német és az olasz kormánynál. XII. Pius állítólag azt válaszolta, hogy „a német kormánnyal való diplomáciai kapcsolatok jelenlegi állása mellett a szentszék intervenciója időszerűtlen lenne", de nem fogja elmulasztani, hogy az olasz kormánynál lépéseket tegyen.[23] De Giovanetti, aki általában szereti megállapításait dokumentumokkal alátámasztani, nem tesz említést arról, hogy a pápa közbelépett Mussolininál. Ezzel szemben május elején XII.

[22] Bergen távirata Berlinbe, 1939. IV. 21., No 71, DGFP (D, VI) 300. old. – Bergen jelentését megerősíti az „Osservatore Romano" magatartása. A Szentszék félhivatalos orgánuma április 19-i vezércikkében Roosevelt üzenetével kapcsolatban csupán az egyes országok sajtóvisszhangját közli, tekintélyes helyet biztosítva Berlin és Róma ellenséges reakciónak, és alig néhány sort közöl London és Párizs pozitív reakcióiról.

[23] *Alberto Giovanetti:* Id. mű. 49. old.

Pius eljuttatja a maga javaslatait Hitlerhez, ami azt mutatja, hogy a Szentszék és a Német Birodalom közötti rossz diplomáciai kapcsolat, amelyre a pápa Rooseveltnek adott válaszában hivatkozott, csupán kibúvó volt. A führer május 4-én a Berghofban fogadta Cesare Orsenigo berlini apostoli nunciust:

„A nuncius közölte a Führerrel, hogy a pápa utasította őt, tegyen javaslatot a Führernek az öt európai nagyhatalom konferenciájára, amelyen megoldást keresnének a függő politikai kérdésekre. A pápát mélységesen nyugtalanítja az európai feszültség, és minden tőle telhetőt meg kíván tenni annak érdekében, hogy az emberiség elkerülje a háború veszedelmét. Nem határozza meg pontosabban a konferenciának sem a formáját, sem a jellegét, de a konferencia célja a két legégetőbb kérdés megoldása lenne, nevezetesen elsősorban a német–lengyel, másodsorban a francia–olasz kérdésé.

A Führer felkérte a nunciust, tolmácsolja köszönetét a pápának ezért a kezdeményezéséért, majd kijelentette, hogy Mussolinival kell kapcsolatba lépnie, mert nélküle nem akar tenni semmit. Mussolinihoz fűződő kapcsolata, szoros barátsága az őszinteségen és a lojalitáson alapul. A Duce és ő mindig egyetértésben fognak cselekedni.

A nuncius kifejezte helyeslését, és kijelentette, hogy egyidejűleg a pápa is Mussolinihoz fog fordulni.

Megvizsgálva a konferencia lehetőségeit, a Führer kijelentette, hogy nem hisz a háborús veszélyben, mert a feszültséget inkább a propaganda idézi elő, mint a tények . . ."

Hitlernek a nemzetközi problémákra vonatkozó hosszas fejtegetése után a feljegyzés így folytatódik:

„Végül a Führer ismételten kéri a nunciust, hogy tolmácsolja a Szentszéknek őszinte köszönetét. Haladéktalanul érintkezésbe lép a Ducéval, és utasítja a birodalmi külügy-

minisztert, tegye meg a szükséges lépéseket, mikor Olaszországba látogat. Válaszát a közeljövőben a pápa tudomására hozza."[24]

A pápai tervnek, amely nem vezetett kézzelfogható eredményhez, volt egy érdekessége: XII. Pius az öt európai nagyhatalomhoz fordult, és ezek – véleménye szerint – Olaszország, Németország, Anglia, Franciaország és Lengyelország. Szó sincs a Szovjetunióról. Lord Halifax angol külügyminiszter ezt meg is jegyezte Godfrey apostoli nunciusnak:

„Sokan sajnálni fogják – írta Halifax –, hogy Oroszország nem szerepel azon hatalmak jegyzékében, akikhez Őszentsége fordult. A nuncius azt válaszolta, hogy a pápa semmilyen körülmények közt sem gondolhatna ilyen meghívásra..."[25]

Godfrey kategorikus válasza híven tükrözi a pápa álláspontját. Mgr. Pacellinek a bolsevizmussal és a Szovjetunióval szemben tanúsított ellenséges érzülete már államtitkár korában számos politikai döntését meghatározta; még erősebben befolyásolta XII. Pius politikáját a háború alatt. Az ateista kommunizmust XI. Pius ünnepélyesen elítélte az 1937 márciusában kiadott „Divini Redemptoris" enciklikában, öt nappal a nemzetiszocializmus újpogány elméleteinek elítélése után; de míg ez utóbbi leleplezése viszonylag mérsékelt szavakkal történt, a kommunista rendszer elítélése kategorikus és megfellebbezhetetlen volt.

A XI. Pius által felállított elméleti alapelvekhez utódjának még a kommunizmus iránti személyes ellenszenve is hozzájárult. Ez az ellenszenv 1919-ből, Pacellinek a bajor szovjetekkel való „kapcsolatából", eredt, 1921-ben így nyilatkozott róluk a „Le Matin" tudósítójának:

[24] Hawel feljegyzése, 1939. V. 10. DGFP (D VI) 426. old.

[25] Halifax távirata Osborne-nak, 1939. V. 5., Documents on British Foreign Policy. (a továbbiakban: DBFP) Third Series, V. 435. old.

„Az 1919 áprilisában Münchenben uralomra jutott bolsevik rendszer kisszámú nem német szemtanúi közé tartozom. Ennek a szovjet kormánynak az élén vérbeli oroszok álltak; a jognak, szabadságnak, demokráciának minden gondolatát elfojtották; csak a szovjet sajtó jelenhetett meg. Még a nunciatúra épületét is számos lövés érte a kommunisták és a köztársasági kormány csapatai közti harc során; fölfegyverzett spartakisták erőszakkal hatoltak be ide, és amikor erélyesen tiltakoztam a nemzeti jog eme megsértése ellen, egyikük megfenyegetett a revolverével. Tudom, hogy milyen felháborító módon gyilkolták le a túszokat."[26]

Érthető tehát, hogy XII. Pius nem volt hajlandó meghívni a Szovjetuniót arra a konferenciára, amelynek a Szentszék lett volna a kezdeményezője. Az is lehetséges egyébként, hogy Moszkvának a tervezett találkozóból való kirekesztésével a pápa közvetlen diplomáciai célt is követett: 1939 áprilisa óta tárgyalások folytak a nyugati hatalmak és a Szovjetunió között egy esetleges védelmi szövetség aláírása céljából; ezek a tárgyalások nem voltak annyira titkosak, mint a Berlin és Moszkva közötti első kapcsolatok felvétele. A Szentszék nem nézhette jó szemmel a Szovjetunió visszatérését az európai politikai porondra, ahonnan a müncheni egyezmény eltávolította. Úgy vélte, ha a konferenciára nem hívják meg az oroszokat, ezzel vissza lehet vetni őket abba az elszigeteltségbe, amelyből éppen akkor igyekeztek kitörni.

Mindez azonban csak feltevés. XII. Pius, úgy látszik, mindenekelőtt a béke megóvásának módját kereste. De terve nem járt sikerrel.

Június 8-án a pápa magánkihallgatáson fogadta Bergent. Másnap a nagykövet jelentést küldött Ribbentropnak.

„Kedves Miniszter Úr!
A tegnapi magánkihallgatáson, amelyre feleségemmel

[26] Idézi *Jacques Nobécourt:* Id. mű. 136. old.

együtt kaptam meghívást, kérésemre a pápa előbb négyszemközt fogadott, s így alkalmam volt az Ön utasításainak megfelelően beszélni.[27] A pápa olyan nagy érdeklődéssel és örömmel fogadta a köztünk és a Szentszék közötti baráti kapcsolatok helyreállításának lehetőségét, hogy beszélgetésünket ismételten meghosszabbítva több mint egy fél óráig megvárakoztatta Serrano Suñer spanyol minisztert és a spanyol légionáriusok küldöttségét.

Megbeszélésünk során különböző témákat érintettünk. Én lényegében a következőket adtam elő: a pápa megnyilatkozásai, különböző kezdeményezések, a Führer ötvenedik születésnapjára küldött jókívánságai, a német zarándokok fogadásán elmondott beszéde, amelyről informáltam Önt stb. jó benyomást tettek ránk, és azt a reményt keltették bennünk, hogy a német–vatikáni kapcsolatokban új korszak nyílik meg. Az Ön véleménye szerint teljes mértékben lehetséges a békés együttélés az Egyház és az állam között. Ha a Vatikán erőfeszítései erre a célra irányulnak, akkor az Ön részéről kedvező fogadtatásra fognak találni. Kívánságának megfelelően rámutattam arra, hogy elsőrendű fontosságú lenne a jelenlegi bizalmatlanság légkörének eloszlatása és bizalmas kapcsolataink fokozatos kialakítása. A már észrevehetően csökkent feszültség enyhítésén tovább kellene munkálkodnunk, ezt számottevően elősegítené a két fél sajtójának tűzszünete.

A légkör enyhülésével sor kerülhetne egy magánjellegű eszmecserére kötelezettségvállalás nélkül, s ennek kedvező lefolyása esetén később részletekbe menő megbeszélésekre, esetleg tárgyalásokra is. Ön felhatalmazott ezen elvi jellegű javaslatok közlésére, de igen nagy fontosságot tulajdonít a titoktartásnak; bármilyen indiszkréció visszavetheti az ügyet öt vagy tíz évre; minden indiszkrét hírt a leghatározottabban megcáfolnánk.

A pápa annak közlésére kért, hogy a maga részéről mindig

[27] Ribbentrop utasításai nem kerültek elő.

hajlandó a Németországgal való baráti kapcsolatok útjának egyengetésére, hiszen gyakran hangoztatta, mennyire szereti ezt az országot. A Kuria diszkréciójában biztosak lehetünk. Boldog lenne, ha az általános rendezésig újabb »kemény rendszabályok« elkerülhetők lennének. (Bizonyára mindenekelőtt Ausztriára gondolt.) A pápa, akárcsak Ön, az átmeneti időszakban nyilván valamilyen fegyverszünetre *(Burgfriede)* gondol. A nemzetközi helyzettel kapcsolatban a pápa nyugtalanságát fejezte ki, részletekbe azonban nem bocsátkozott . . ."[28]

Nem érdektelen, hogy Bergen mennyire hangsúlyozza a teljes titoktartás szükségességét minden esetleges közeledéssel kapcsolatban. Úgy látszik, a súlyosbodó nemzetközi válság viszonyai közt Ribbentrop tudatában van a pápai támogatás fontosságának; talán hajlandó bizonyos általános jellegű ígéretekre a Német Birodalom egyházpolitikájára vonatkozóan, de fél azoktól a reakcióktól, melyeket ez a hátrafele tett lépés kiválthat, ha azt a párton belüli legveszedelmesebb ellenségei, Göring, különösen pedig Goebbels és Rosenberg megtudják – akik egyszersmind a Vatikánnak is legdühödtebb ellenfelei. Ribbentrop manővere mindenesetre ügyes, a Szentszék ugyanis a lengyel válság utolsó heteiben támogatja a német diplomáciát, nyilván ezt tartva a béke megóvása egyetlen módjának.

3. A SZENTSZÉK ÉS A LENGYEL VÁLSÁG

1939 nyarán a Berlin és Varsó közti viszony határozottan romlott. Március óta Németország Danzignak a birodalomba való visszatérését követeli. Nyilvánvaló, hogy ez csak első lépés lenne, s ezt, akár Csehszlovákia esetében, újabb igények követik, amelyek előbb vagy utóbb Lengyelország teljes leigázásához vezetnek. Beck ezredes kategorikusan

[28] Bergen levele Ribbentrophoz, 1939. VI. 9., DGFP (D, VI) 690–691. old.

visszautasítja Hitler követelését. Március 31-én Anglia és Franciaország garantálta Lengyelország határainak sértetlenségét. Tehát bármely Lengyelország elleni támadás általános európai háborút jelenthet.

Július 20-án Woermann, a Wilhelmstrasse politikai főosztályának vezetője a következő táviratot küldi Bergen nagykövetnek:

„A külföldi újságokban megjelent közlések szerint a varsói nuncius hamarosan elindul vagy már útban is van Rómába, hogy átadja a pápának a béke kezdeményezésére adott lengyel választ. A nuncius az elmúlt napokban állítólag több megbeszélést folytatott a lengyel külügyminiszterrel a danzigi kérdésről és a békés rendezés lehetőségéről. A hírek szerint lengyel katolikus körök szívesen vennék a Vatikán közvetítését. Varsóban úgy tudják, hogy a Vatikán diplomáciai lépésre készül Berlinben, abban az esetben, ha a varsói nuncius jelentése kielégíti.

Távirati jelentést kérek.

Tájékoztatására: szigorúan bizalmas forrásból úgy értesültünk, hogy a varsói nunciust felkérték, hogy tapintatos formában újból megértést és mérsékletet javasoljon Németország irányában. Ezt a tájékoztatást nem szabad felhasználni.[29]

Bergen még aznap azt válaszolta, hogy Cortesi, a varsói nuncius megérkezett Rómába, és a bíboros államtitkár azonnal fogadta. Megbeszélésük tartalma egyelőre ismeretlen.[30]

Woermann távirata alapján ellenőrizhetjük a Berlinbe érkezett információk helyességét. Emlékszünk az utolsó bekezdésre, amely szerint Cortesi mérsékletet tanácsolt a lengyeleknek. Giovanetti közli, miszerint Ciano biztosította a Szentszéket arról, hogy Németország nem szándékozik megtámadni Lengyelországot. „Ennek tudatában", írja Giova-

[29] Woermann távirata Bergennek, 1939. VI. 20., StS: V, AA, Bonn (ki.).
[30] Bergen távirata Woermann-nak, 1939. VI. 20., No 55, StS: V, AA, Bonn (ki.).

netti, „a Vatikán 1939. június 6-án közölte a varsói nunciussal, hogy Németország jelenleg nem szándékozik megtámadni Lengyelországot, és kérte, ismételten tanácsoljon megfontoltságot a lengyel kormánynak, amint azt a pápa már korábban ajánlotta".[31] Ezzel szemben nyilvánvaló, hogy hamisak azok a sajtótudósítások, amelyek szerint Varsó a pápa közvetítését kívánta. Ellenkezőleg, úgy látszik, a lengyeleket bosszantja a Szentszék által gyakorolt „enyhe" nyomás.

Június 23-án von Moltke varsói német nagykövet pontosabb értesüléseket jelent a nuncius és Beck ezredes közötti kapcsolatról:

„Az itteni olasz nagykövet beszélt Cortesi nunciussal néhány nappal június 17-i római útja előtt. A nuncius nagyon elégedetlennek látszott, és kijelentette, hogy a lengyelek hajthatatlan magatartása miatt nem lát semmiféle lehetőséget a kompromisszumra. Ez a beszélgetés mindenesetre a nunciusnak Beck ezredessel való utolsó megbeszélése és az államelnök által adott audiencia előtt folyt le. Az eddig szerzett értesülések alapján azonban nincs okunk feltételezni újabb fejleményeket az említett megbeszéléseken. Szembek grófnak[32] egyik bizalmi emberünknek ma bíráló megjegyzéseket tett a Vatikánnak azokról a diplomáciai lépéseiről, amelyeket az elmúlt hónapban *nyilvánvalóan Berlinnel egyetértésben tett*[33]; arra a kérdésére pedig, hogy várható-e újabb kezdeményezés, Szembek gróf azt válaszolta, hogy a Vatikán néha igen különös optimizmust tanúsít."[34]

Az ezt követő napokban a vatikáni politika mind egyértelműbb, és visszaemlékezve XII. Pius és Bergen június 9-i

[31] *Alberto Giovanetti:* Id. mű, 84. old.
[32] A lengyel külügyminisztérium államtitkára.
[33] A német nagykövet kiemelése.
[34] Moltke távirata Berlinbe, 1939. VI. 23., No 125, StS: N, AA, Bonn (ki.).

megbeszélésére, okkal feltételezhetjük, hogy azok az értesülések, amelyeket Sir Percy Loraine, Nagy-Britannia római nagykövete a római szovjet nagykövetség tanácsosától szerzett, megfelelnek a Szentszék számításainak:

„... Ami a Vatikán és Danzig kérdését illeti", írta Sir Percy Loraine, „Helfand úr úgy véli, hogy a Vatikán már konkrét javaslatokat dolgozott ki, és ezeket Berlinben és Varsóban valószínűleg már előterjesztette: Lengyelország nemcsak azt ismerje el, hogy Danzig német város, hanem járuljon hozzá a Német Birodalom kebelébe való visszatéréséhez is; ebben az esetben Hitler úr kijelentené, hogy Danzignak a Birodalomhoz való formális csatlakozása tíz vagy akár tizenkét hónappal elhalasztható, közben pedig Németország és Lengyelország békésen megegyezhet az átadás módozatairól. Helfand úr tegnap este azt is közölte, hogy a Vatikán már tárgyalásokat kezdett Németországgal a katolikus Egyház helyzetének rendezéséről a Német Birodalomban, és úgy véli, hogy a Vatikán számításai szerint a danzigi kérdésben Németország és Lengyelország közötti közvetítésének sikere igen hasznos lesz Németországgal folytatandó tárgyalásai szempontjából..."[35]

Mikor Osborne, Nagy-Britannia szentszéki nagykövete tájékoztatta ezekről a hírekről a bíboros államtitkárt, ez utóbbi a leghatározottabban cáfolta minden ilyenfajta terv létezését, és megmagyarázta Osborne-nak, hogy a „Szentszék csupán mérsékletet tanácsolt Varsónak[36]". Beck ezredes emlékiratainak tanúsága szerint a valóság ettől némileg eltért:

„A Szentszéknek szerencsétlen kezdeményezései voltak", írja Beck. „Orsenigo berlini nuncius ösztönzésére a pápa,

[35] Percy Loraine távirata Halifaxnek. 1939. VII. 7., DBFP, Third Series, VI. 293. old.

[36] Osborne távirata Halifaxnek, 1939. VII. 8. Ugyanott, 303. old.

Mgr. Cortesi közvetítésével, bizalmas üzenetet juttatott el hozzám, amelyben azt javasolta, hogy Lengyelország teremtsen előnyös feltételeket a lengyelországi német kisebbség számára, és tegyen erre vonatkozóan konkrét javaslatokat. Azt válaszoltam, hogy ezekről a kérdésekről már tárgyaltunk a múltban a német kormánnyal, de mindig a kölcsönösség alapján, és ilyen lépésre csak abban az esetben gondolhatunk, ha egyidejűleg azonos formában Berlinben is megtörténik, és ha a Szentszék arról értesít minket, hogy a német kormány hajlandó ugyanilyen természetű kötelezettségeket vállalni. A nuncius nem tért vissza többé a kérdésre.

Augusztus utolsó napjaiban a pápa újból hozzánk fordult, és azt magyarázta, hogy megmenthetnénk a békét, ha lemondanánk Pomerániáról és Danzigról. Azt válaszoltam, hogy e közbenjárás nyilvánosságra hozása legmélyebb érzelmeiben sértené országunk lakosságának katolikus többségét. Hozzátettem, hogy mi álláspontunkat már világosan megfogalmaztuk, és a Szentszék diszkréciójára bízom annak eldöntését, nyilvánosságra akarja-e hozni közbelépését vagy sem. A nuncius később megköszönte, hogy ilyen módon kezeltem a kérdést."[37]

Beck beszámolóját igazolja az a távirat, amelyet Osborne augusztus 30-án küldött Halifaxnak, valamint Szembek gróf lengyel külügyi államtitkárnak augusztus 31-én naplójában feljegyzett sorai. Ezekből a dokumentumokból kiviláglik, hogy milyen állhatatosan próbálkozott a Vatikán alig egy évvel München után egy ahhoz hasonló kísérlettel.

Augusztus 30-án Osborne nagykövet közli Londonnal, hogy Maglione bíboros tudomására hozta egy Varsóba küldött távirat tartalmát:

„A távirat hangsúlyozza", írja Osborne, „hogy a Vatikán értesülése szerint, Hitler úr, ha biztosítják őt Danzignak a

[37] *Joseph Beck:* Dernier Rapport, Politique Polonaise 1926–1939. Neuchâtel 1951. 213. old.

Német Birodalomba való visszatéréséről, akkor hajlandó tárgyalni a korridor, a kisebbségek, valamint a lengyeleknek Danzigban nyújtandó gazdasági könnyítések kérdéséről. A nuncius utasítást kapott, hogy ezekre az információkra haladéktalanul hívja fel Lengyelország elnökének figyelmét, és közölje vele, hogy a pápa ezeknek az információknak a legnagyobb figyelemmel való tanulmányozására kéri . . ."[38]

Másnap Szembek gróf naplójában bejegyezte:

„*Megbeszélés Mgr. Cortesivel:* tekintettel a háború azonnali kirobbanásával fenyegető, rendkívül súlyos helyzetre, a Szentszék azt javasolta, hogy jelentse be, miszerint a Szentszéknek a legkomolyabb forrásból eredő értesülései szerint a háború elkerülhető, ha Lengyelország hajlandónak mutatkozik közvetlen tárgyalásokat kezdeni a Német Birodalommal és nem zárkózik el az elől, hogy Danzig visszatérjen a Birodalomba. A Szentszék úgy véli, hogy az esetleges lengyel–német tárgyalások a következő kérdéseket ölelnék fel: 1. Danzignak a Német Birodalomba való visszatérése, ugyanakkor Lengyelország biztosítékot kap arra nézve, hogy a szabad városban kereskedelmi kedvezményeket nyújtanak neki; 2. a „korridort" érintő kérdések; 3. a lengyelországi német kisebbség ügyei.

A második pontra vonatkozóan megkérdeztem a nunciust, hogy Németország területi követeléseiről van-e itt szó, vagy csupán a közlekedés megkönnyítéséről Kelet-Poroszország és Németország többi része között. Mgr. Cortesi azt felelte, hogy ezt nem tudja pontosan, és ezt a pontot a lengyel kormány tisztázhatja. A nuncius ezután hangsúlyozta, hogy a Szentszék pontosan tájékozva van arról, hogy a lengyel kormány hogyan látja a helyzetet. Mindamellett a háborús veszélyre való tekin-

[38] Osborne távirata Halifaxnek, 1939. VIII. 30., DBFP, Third Series, VII. 403. old.

tettel úgy véli, megbízatásával ellenkeznék, ha kitérne ezen értesülések továbbításának feladata elől. Ezzel a Szentszék tudtul óhajtja adni, hogy csakis a Lengyelország iránti szeretete és a háborús veszély miatti nagy félelme vezeti.

A Szentszéknek továbbá olyan értesülései is vannak, hogy ha a lengyel kormány, álláspontjának leszögezése után, hajlandónak mutatkoznék a Berlinnel való tárgyalásra, és ha a Német Birodalom ezt elutasítaná, az egész világ elfordulna ez utóbbitól, és még azoknak a támogatását is elveszítené, akik eddig segítségére voltak.

Megbeszélés Beckkel: tájékoztattam a nunciussal ma folytatott tárgyalásomról; Mussolini kezét látom benne. A miniszter határozottan elutasítónak mutatkozott az ilyenfajta közvetítéssel szemben."[39]

Úgy látszik, hogy a pápa közvetlen intervencióra is gondolt a lengyelek előzetes megkérdezése nélkül. Augusztus 29-én a führer kijelentette, hogy hajlandó tárgyalni, ha a lengyelek huszonnégy órán belül teljhatalmú megbízottat küldenek. Ezt az ultimátumot a lengyelek nem fogadhatják el, és az angolok, bár a szöveget továbbították Varsóba, nem javasolhatták elfogadását. Augusztus 30-án Weizsäcker, Ribbentrophoz intézett feljegyzésében ezt írja:

„Ma délután Olaszország nagykövete közölte a brit nagykövettől szerzett értesülését, amely szerint az esetben, ha a lengyelek nem küldik el Berlinbe megbízottjukat, új, mégpedig pápai kezdeményezésre lehet számítani. Ez valószínűleg a Führer tavasszal tett ajánlatán alapuló pozitív javaslatokat tartalmazna. Attolico ezt csupán tájékoztatásként közölte velem . . ."[40]

[39] *Jean Szembek:* Journal 1933–1939. Plon, Paris 1952. 499. old.
[40] Weizsäcker feljegyzése, 1939. VIII. 30., StS: V, AA, Bonn (ki.).

Ilyen értelmű pápai kezdeményezésre végül is nem került sor. Szeptember 1-én a németek megtámadták Lengyelországot.

XII. Pius pápaságának első hónapjai az európai béke utolsó hónapjai voltak. A pápa kezdettől fogva drámai dilemmával áll szemben: minthogy egyfelől igyekezett megóvni a német Egyház érdekeit, másfelől szeretett volna hozzájárulni a béke fenntartásához, nem lát más kiutat, mint a teljes békülékenység politikáját a Német Birodalommal szemben. Ennek folytán a náci Németországgal szemben olyan magatartást tanúsított, mely nagyon hasonlított az évek során Chamberlain nevéhez fűződő politikához. Csakhogy az angol miniszterelnök 1939 márciusában megváltoztatta álláspontját, XII. Pius viszont azt remélve, hogy a Hitlerrel való párbeszéd lehetséges, bizonytalan és ingoványos útra lép.

A NÉMET BIRODALOM GYŐZELMEI

1939 szeptember–1940 június

1. LENGYELORSZÁG MEGSEMMISÍTÉSE

„Biztos forrásból értesülünk arról" táviratozza Woermann 1939. szeptember 6-án Bergennek, „hogy Franciaország és Anglia arra kérte a pápát, nyilvánítsa Németországot agresszornak. A pápa ezt a kérést elutasította, a Vatikán hagyományos politikájára hivatkozva, amely kerüli a nemzetközi ügyekbe való közvetlen beavatkozást. Az elutasítás fő oka azonban az, hogy a pápa nem akarja rontani sem a katolikusok helyzetét Németországban, sem békeakciójának kilátásait, sem pedig Olaszországgal való kapcsolatait."[1]

Woermann értesülése pontos: amikor a németek lerohanták Lengyelországot, XII. Pius hallgatott, jóllehet Franciaország és Anglia nagykövete interveniált a Vatikánban. Amikor szeptember 1-én Charles-Roux, Franciaország nagykövete megkísérli állásfoglalása közlésére bírni a Szentszéket, Maglione bíboros a következő kijelentéssel tér ki: „A tények magukért beszélnek; hagyjuk őket előbb beszélni."[2] Woermann minden valószínűség szerint helyesen elemzi XII. Pius hallgatásának okait, de Bergen válaszában még egy nyugtalanító elemet fűz hozzájuk; a Német Birodalom nagykövete szeptemberben 7-én ezt válaszolja Woermann-nak:

[1] Woermann távirata Bergennek, 1939. IX. 6., No 69, StS: V, AA, Bonn (ki.).

[2] *François Charles-Roux:* Huit ans au Vatican 1932–1940. Flammarion, Paris 1947. 339. old.

„A pápa részéről a Németország elleni állásfoglalás elutasítása teljesen megfelel annak az ígéretének, amelyet az elmúlt hetekben egy bizalmasa útján többször megismételt."[3]

Bergen tehát, más szavakkal, azt mondja, hogy a sorsdöntő augusztusi hetekben a pápa egy közvetítő útján tudtára adta, hogy ha Németország megtámadja Lengyelországot, a Vatikán nem foglal állást a Német Birodalom ellen.

„Ebben a súlyos órában, amikor német népünk a helytállás tűzpróbája előtt áll, és harcra kel természetes, Istentől adott létjogaiért... hozzátok szólok, katonák, akik a harc első vonalában álltok, és akikre az a nagy és tiszteletre méltó feladat hárul, hogy fegyverrel a kézben óvjátok és védelmezzétek a német nemzet biztonságát és életét... Mindannyian tudjátok, mi forog kockán népünknek ezekben a viharos napjaiban, és valamennyiőtök szeme előtt az igaz harcos Führerünk és legfelsőbb parancsnokunk fényes példája lebeg, a Nagy Német Birodalom első és legbátrabb katonájáé, aki ettől fogva veletek van a harcmezőn."

A Lengyelország elleni támadás napján Mgr. Rarkowski, a Wehrmacht katolikus tábori püspöke ezekkel a szavakkal lelkesíti harcra a Német Birodalom katonáit.[4] A német klérus nagy többsége, a hierarchia különböző fokain, osztozott a haderők püspökének „lángoló" érzelmeiben. A Szentszék előtt bármiféle nyilvános állásfoglalás újabb problémát vetett volna fel: a nemzeti szocializmushoz túlnyomó többségükben hű, és saját püspökeik által buzdított német katolikusok valószínűleg elfordultak volna Rómától, ha XII. Pius nyíltan elítéli a hitleri agressziót. A német katolicizmus esetleges elszakadásától való félelem a pápát szükségképpen

[3] Bergen távirata Woermann-nak, 1939. IX. 7., No 83, StS: V, AA, Bonn (ki.).

[4] Vö. „Verordnungsblatt des katholischen Feldbischofs der Wehrmacht", 3. évf. (1939) 5. old.

további engedményekre készteti, ehhez hozzájárul az is, hogy meg akarja kímélni a katolikus híveket a rezsim megtorló intézkedéseitől, és végül, ettől a magatartástól remélte a béke helyreállítását.

A béke helyreállításában való közreműködés vágya készteti a pápát arra, hogy közvetlenül Lengyelország megsemmisítése után Hitler és Mussolini ajánlatait támogassa. Magától értetődik, hogy a *status quo ante* visszaállítását kizáró béke csakis a németek malmára hajthatja a vizet. A Szentszék magatartása ekkor átmenetileg megmerevedik, kétségkívül azon Lengyelországból származó hírek hatására, amelyek az ország polgári lakosságának és papságának a német megszállás alatti sorsáról számolnak be.

1939. október 20-i „Summi Pontificatus" enciklikájában XII. Pius hangoztatja ugyan Lengyelország iránt érzett részvétét, de tartózkodik attól, hogy kifejezetten elítélje a Német Birodalom akcióját. A pápa kijelenti:

„Ez az óra, amelyben első körlevelünk hozzátok, Tisztelendő Testvérek, kimegy, nem egy tekintetben *a sötétség órája* (Luk. 22, 53.), amelyben az erőszak és a békétlenség szellemei mérhetetlen fájdalmat zúdítottak a világra. Kell-e mondanunk, hogy atyai szívünk minden gyermekével résztvevően együtt érez, különösen a szorongatottakkal és az üldözöttekkel.

Egyes népek már belezuhantak a háború gyilkos zuhatagába, pedig talán még csak *a szenvedések kezdetén* (Máté 24, 8.) állanak, és mégis ezer és ezer családban a halál és az árvaság, a gyász és a nyomor lett keserű vendég. Számtalan embernek kiontott vére, és nemcsak fegyveres harcosoknak kiontott vére megrázó panasszá emelkedik, különösen azé a szeretett lengyel népé, amelynek hűsége az Egyházhoz, és a keresztény kultúra megmentése körül szerzett érdeme kitörölhetetlen betűkkel van beírva a történelem könyvébe, és jogot ad neki az egész világ emberi és testvéri együttérzésére, és várja bizakodva Mária, a keresztények segítsége hatalmas

közbenjárása által az igazság és az igazi béke elveinek megfelelő feltámadás óráját."[5]

Mielőtt értékelnénk ezen enciklika jelentőségét, valamint Orsenigo nunciusnak a lengyel lakosság érdekében tett lépéseit, amelyekről alább lesz szó, vizsgáljuk meg Berlin reagálását a pápai üzenetre. A Wilhelmstrasse dokumentumai csak az enciklika tartalmát közlik, egyebet nem; a birodalmi kancellária levéltárának egy dokumentuma ellenben érdekes kommentárral szolgál; Heydrichnek, az állambiztonsági rendőrség és az SD vezetőjének Lammershez, a birodalmi kancellária vezetőjéhez 1939. november 10-én írt leveléről van szó (a levelet ténylegesen Müller, a Gestapo főnöke írta alá).

A levél nagyobb részét az enciklika főbb tételeinek pontos tartalma és a legfontosabb részekből vett idézetek teszik ki; ezután következik a kommentár:

„Az enciklika kizárólag Németország ellen irányul", írja Müller, „világnézeti tekintetben éppen úgy, mint a német–lengyel konfliktussal kapcsolatban. Veszélyessége bel- és külpolitikai téren egyaránt nyilvánvaló.

Különböző jelek alapján azt vártuk, hogy az enciklikát 1939. XI. 5-én felolvassák a Német Birodalom templomaiban. Jelenleg azonban csupán arról vannak értesüléseink, hogy az enciklika egyes részleteit Aachen, valamint helyenként Linz és Priesteritz-Wittenberg kerületben felolvasták. Ez a felolvasás nem tett észrevehető hatást a hallgatóságra; sőt, az aacheni rendőrség jelentése szerint a hívek minden érdeklődés nélkül, közönyösen hallgatták a felolvasást.

Az a körülmény, hogy 1939. XI. 5-ig máshol nem olvasták fel az enciklikát, esetleg azzal magyarázható, hogy az egyházmegyék és az egyes plébániák későn kapták meg az uta-

[5] XII. Pius pápa Summi Pontificatus kezdetű apostoli körlevele, Szent István-társulat, Budapest 1939. 53–54. old.

sítást és a következő vasárnapokra várható a szöveg további terjesztése. Az eddigi irányelveknek megfelelően utasítást adtam, hogy ne akadályozzák meg a templomokban az enciklika felolvasását, de tiltsák meg a terjesztés minden egyéb formáját, különösen pedig a röplapok útján való terjesztést. A propagandaminisztérium megtiltotta a sajtónak – a katolikus lapoknak is – az enciklika bármiféle tárgyalását."[6]

A pápa első enciklikájában felemeli szavát, hogy közvetve elítélje a Német Birodalom bizonyos cselekedeteit, és félreérthetetlenül kifejezi együttérzését egy nép, a *név szerint megnevezett* lengyelek szenvedéseivel.

A német állambiztonsági rendőrség vezetője azt tartja, hogy az enciklika kizárólag Németország ellen irányul és nyilvánvaló veszélyt jelent mind bel-, mind külpolitikai tekintetben. És milyen rendszabályokat tervez? Megtorlást az enciklikát felolvasó papok ellen? Megtorlást a német vagy lengyel katolikusok ellen? Szó sincs róla. Csak az történik, hogy eltiltják az enciklikának röpirat formájában való terjesztését és a sajtóban való kommentálását.

Erre az óvatosságra fel kell hívnunk a figyelmet, jóllehet nem szolgálhat összehasonlítási alapul ahhoz, ami később történhet. Mégis úgy látszik – és a későbbiek ezt igazolják –, hogy a náci vezetők a háború tartama alatt kerülni akarják a Szentszékkel való nyílt és jóvátehetetlen szakítást, annak minden esetleges következményeivel.

Kétségtelenül egyetlen német dokumentum sem mutat arra, hogy a „Summi Pontificatus" enciklika vagy Orsenigo nuncius közbenjárása, amelyet ezután ismertetünk, kedvezően befolyásolta a lakóhelyükről elűzött lengyelek sorsát, de vajon túlzás-e feltételezni, hogy sok katolikus lengyel számára mélységes erkölcsi vigaszt jelentett annak tudata, hogy népének szenvedései nem maradtak rejtve a világ előtt, s a katolikus egyház fejét arra késztették, hogy nyíltan beszéljen róluk? De térjünk át a nuncius berlini közbenjárására.

[6] Heydrich (Muller által szignált) levele Lammershez, 1939. XI. 10., a birodalmi kancellária levéltára, Bundesarchiv, Koblenz (ki.).

November 29-én Orsenigo nuncius tárgyal Woermann-nal; megbeszélésük lényegét Woermann feljegyzi:

„A nuncius a mai napon a következőket adta elő, mindjárt kezdetben hangsúlyozva a beszélgetés magánjellegét", írja Woermann november 29-én. „Különböző forrásokból . . ., értesülései vannak arról, hogy milyen bánásmódban részesülnek a lengyelek, különösen Posen környékén, de más vidékeken is . . . Tudja, hogy neki mint nunciusnak semmiféle jogcíme sincs arra, hogy ezt az ügyet felhozza. Mégis ezt emberi kötelességének érzi . . . Az utóbbi időkben olyan dolgok történnek ott, amelyeket Németországnak saját érdekében nem volna szabad megengednie. Nem akarja vizsgálni, jogos volt-e a földbirtokosok agyonlövetése stb., ő csak az egyszerű nép érdekében emel szót. Asszonyokat, gyermekeket és aggastyánokat éjnek idején kirángatnak az ágyukból és elűznek anélkül, hogy új lakást biztosítanának nekik. A nuncius megkérdezte, nem tudnék-e neki tanácsot adni, kihez fordulhatna ebben a kérdésben.

Azt válaszoltam a nunciusnak, nem tudom neki tanácsolni, hogy magas beosztású német személyiséghez forduljon, mert talán nem hallgatná végig olyan nyugodtan mint én, és azonnal értésére adná, hogy mint nunciusnak semmi jogcíme sincs arra, hogy ezekről a dolgokról beszéljen. Egyébként, meggyőződésem szerint, álhírek áldozata. A nuncius ezt vitatta, és hangsúlyozta, mennyire elővigyázatos az értesülések értékelésében. Kérte, hogy legalább egy alkalommal beszélhessen államtitkár úrral, hogy megvitassák mit lehetne tenni."[7]

A Vatikán tehát tud azokról a szenvedésekről, amelyeket a németek a lengyel népnek és egyháznak okoznak. Ezért nehéz megmagyarázni a pápának az újévi fogadás alkalmá-

[7] Woermann feljegyzése, 1939. XI. 29., StS: V, AA, Bonn (ki.).

val a Német Birodalom képviselőihez intézett szavait. A távol levő Bergent Menshausen ügyvivő helyettesíti:

„A hagyományos újévi fogadások alkalmával ma a pápa magánkihallgatáson fogadott", írta Menshausen december 31-én. „Megköszönte az általam tolmácsolt jókívánságokat, és kérte, továbbítsam szerencsekívánatait a Führernek, az egész német kormánynak és a »kedves német népnek«. Meleg szavakkal emlékezett meg többéves németországi tartózkodásáról, és elmondta, milyen nehéz szívvel vált meg országunktól. A Németország iránt érzett mélységes vonzalma és szeretete változatlan, és ezt az országot talán még jobban szereti – ha ez egyáltalán lehetséges – a jelenlegi nehéz időkben."[8]

Menshausen január 1-én folytatja XII. Piusszal folytatott beszélgetéséről szóló jelentését:

„A beszélgetés során, amelyet a pápa a protokollban megállapított időnél tovább folytatott, biztosított Németország iránti rokonszenvének változatlanságáról, majd spontán módon kijelentette:

téves az a meglehetősen elterjedt nézet, hogy ő szemben áll a totális államokkal. Olaszország példája ennek ellenkezőjét tanúsítja és azt bizonyítja, hogy a megértés és az egyetértés lehetősége teljes mértékben fennáll. Sajnos, hiába várja, hogy Németország válaszoljon a kölcsönös megértésnek erre az általa oly gyakran hangoztatott óhajára. Megjegyeztem, hogy a pápa üzeneteit az ellenséges demokratikus hatalmak úgy értelmezték, mint amelyek a totális államok ellen irányulnak, és ezekre az értelmezésekre nem érkezett cáfolat, továbbá, hogy a pápa üzeneteit az ellenünk irányuló propaganda céljaira használták fel. A pápa azt válaszolta, hogy

[8] Menshausen távirata Berlinbe, 1939. XII. 31., No 157, StS: V, AA, Bonn (ki.).

megfordítva bizonyára ezt teszik a németek is. Ekkor felhívtam figyelmét a mi sajtónk tárgyilagosabb magatartására. A pápa kijelentette továbbá, hogy megnyilatkozásai természetszerűleg általános jellegűek, sőt különösképpen ügyel rá és nyilatkozatait úgy fogalmazza, hogy Németország ne értelmezhesse őket ő ellene irányulónak..."[9]

A pápa valószínűleg attól tartott, hogy „Summi Pontificatus" enciklikájában túlságosan messzire ment, és az újévi fogadás alkalmával azért volt hangsúlyozottan szívélyes a német diplomatákhoz, hogy ismét folytathassa a megbeszéléseket a nemzetiszocialista vezetőkkel. Ez csupán feltevés, amelyet természetesen nehéz bizonyítani.

Úgy látszik egyébként, hogy 1939 végén és 1940 elején, abban az időben, mikor a Szentszék kétségkívül rossz szemmel nézte a Berlin és Moszkva közötti szoros kapcsolatot, XII. Pius magatartása Németországgal szemben nem volt egyértelmű és ennek következtében több, egymással párhuzamos politikát követett; így például a pápa ezekben a hónapokban valószínűleg kapcsolatot tartott fenn Hitler német ellenzékének tagjaival.[10]

2. XII. PIUS ÉS RIBBENTROP TALÁLKOZÁSA

Március 11-én a pápa fogadta Ribbentrop német külügyminisztert, aki az előző napon érkezett Rómába. A megbeszélésükről szóló beszámolót valószínűleg maga Ribbentrop fogalmazta:

„Miután a külügyminiszter úr tolmácsolta a Führer üdvözletét, a pápa azzal kezdte a beszélgetést, hogy utalt 17 éves németországi tevékenységére. Ezek, a német kultúra körében

[9] Menshausen távirata Berlinbe, 1930. I. 1. No 159. Ugyanott (ki.).

[10] Vö. főként *Ulrich von Hassel:* Vom andern Deutschland, Atlantis Verlag, Zürich 1946. 140. old.; továbbá *Jacques Nobécourt:* Id. mű, 193. old.

eltöltött idők voltak talán életének legszebb évei, és biztosíthatja a Német Birodalom kormányát, hogy Németország iránt mindig mély rokonszenvet érzett és fog érezni a jövőben is.

A külügyminiszter úr miután kijelentette, hogy teljesen nyíltan és minden diplomáciai köntörfalazás nélkül kíván beszélni, amit a pápa nagyon helyeselt, rögtön áttért a nemzetiszocialista állam és a katolikus Egyház közötti alapvető viszony kérdésére, s a német álláspontot a következőképpen fejtette ki:

A Führernek az a véleménye, hogy feltétlenül lehetséges alapvető kiegyezés a nemzetiszocializmus és a katolikus Egyház között. De nincs értelme megkísérelni a két fél közötti viszony rendezését különböző elszigetelt részletkérdések tárgyalása vagy ideiglenes jellegű megállapodások útján. Sokkal inkább a kapcsolatok alapvető, mondhatni évszázadra szóló rendezésére kell törekedni, amely valóban tartós alapot nyújt majd a két fél harmonikus együttműködéséhez. Ennek a megegyezésnek azonban még nem érkezett el az ideje. Németország olyan harcba bocsátkozott, amelyben léte forog kockán, és ezt a harcot minden körülmények közt a végső győzelemig folytatja; ez természetesen minden erejét igénybe veszi, és nem teszi lehetővé, hogy a Führer más kérdésekre fordítsa figyelmét. Azonkívül nem hagyható figyelmen kívül, hogy a nemzetiszocializmus és a katolikus Egyház közötti megegyezésnek van egy alapvető feltétele, mégpedig az, hogy a katolikus papság Németországban hagyjon fel minden néven nevezendő politikai tevékenységgel, és szorítkozzék egyedüli feladatának, a lelkipásztori teendőknek az ellátására. De a német katolikus papság egészében úgy látszik, nem ismerte még fel ennek a radikális elkülönítésnek a szükségességét.

Ugyanúgy, ahogy Anglia a nemzetközi politikában hosszú ideje illetéktelenül a kontinens gyámjának szerepét játssza, és beleavatkozik más országok legkülönbözőbb politikai kérdéseinek eldöntésébe, az események folyamán a katolikus Egyháznak is szokásává lett, hogy az beleavatkozzék a politikába.

A katolikus Egyház Németországban olyan különböző pozíciók és jogok birtokába jutott, amelyekre igényt tart, amelyek azonban nem egyeztethetők össze annak feltétlen szükségességével, hogy tevékenységét a lelkipásztori teendők ellátására korlátozza.

A katolikus papságnak először is világosan meg kell értenie, hogy a nemzetiszocializmussal az állami és népi élet tökéletesen új formája jelent meg a világon. Csakis ebben az esetben gondolhatunk a tartós siker reményében alapvető megegyezésre és egyetértésre. Nem szabad ismét abba a hibába esni, amelyet az elhamarkodva megkötött konkordátumokkal (a tartományokkal kötött konkordátumok és a Birodalommal kötött konkordátum) elkövettünk; ezeket az egyezményeket meghaladottnak kell tekinteni, már csak azon alkotmányjogi változások folytán is, amelyek megkötésük óta Németországban bekövetkeztek. A Führer véleménye szerint egyelőre a legfontosabb a jelenlegi tűzszünet fenntartása és ha lehetséges, kiszélesítése. Ennek érdekében Németország máris számottevő előzetes engedményeket tett. A Führer megszüntetett legalább hétezer, katolikus papok ellen indított büntető eljárást. Arról sem szabad megfeledkezni, hogy a nemzetiszocialista állam évenként egymilliárd márkát juttat a katolikus Egyháznak, s egyetlen más állam sem büszkélkedhet ilyen bőkezűséggel."

És Ribbentrop szerint a pápa erre így reagált:

„A pápa nagy megértéssel fogadta a külügyminiszter úr szavait, és fenntartás nélkül elismerte az általa említett konkrét tényeket. Megkísérelte ugyan bizonyos részletkérdésekre és a római Kuria bizonyos sérelmeire terelni a beszélgetést, például több kolostor bezárására stb., de erre nem tért vissza, amikor a külügyminiszter úr újólag hangsúlyozta, hogy az Egyház és állam közti egész viszony alapvető és általános rendezésére van szükség, s ez csak későbbi időpontban lesz lehetséges.

Végül a külügyminiszter úr utalt arra a történelmi tényre, hogy olyan radikális forradalom, mint amilyet a nemzetiszocializmus a német nép egész életében jelent, még sohasem zajlott le ilyen kevés kárral az Egyházra nézve. Ellenkezőleg, végső soron a nemzetiszocialista hatalomátvételnek köszönhető, hogy Európában nem tört ki bolsevista káosz, amely teljesen megsemmisítette volna az egyházi életet.

Másfelől a külügyminiszter úr ezzel kapcsolatban arra is rámutatott, hogy Németország és a Szovjetunió közti viszony immár alapvetően megváltozott. Szolid és tartós alapot teremtettek a két ország közötti pozitív kapcsolatok számára, amit a nemzetiszocializmus számára az tett lehetővé, hogy a német nép most már immunis bármiféle kommunista fertőzés veszélyével szemben, szovjet részről pedig már nem történnek kísérletek arra, hogy a világforradalmi eszméket Németországban terjesszék."

Ribbentrop ezután röviden kitért Maglione bíboros államtitkárral folytatott beszélgetésére:

„A külügyminiszter úr és Maglione bíboros államtitkár közt ezt követőleg lefolyt beszélgetés során az utóbbi megkísérelt fölvetni több konkrét kérdést, nevezetesen az egyházi iskolák kérdését, annak engedélyezését, hogy a berlini nunciatúra egy képviselője Varsóba utazhassék, valamint a római Kuria által Lengyelországnak nyújtott segélyek kérdését. A külügyminiszter úr nem bocsátkozott vitába az egyházi iskolák kérdésében. Kijelentette, hogy diplomáciai képviselők utazása Varsóba jelenleg általában még nem lehetséges, majd mikor a bíboros ezzel kapcsolatban utalt annak szükségességére, hogy a pápai segélyek felhasználását ellenőrizzék, a külügyminiszter úr a legélesebben visszautasította a német hatóságoknak ezt a gyanúsítását, úgyhogy a bíboros államtitkár ezt a témát is elejtette. A bíboros államtitkár további kérdésére vonatkozóan, hogy nem lehetne-e megakadá-

lyozni a Ludendorff-kiadóvállalatnál megjelent egyházellenes könyvek terjesztését, a külügyminiszter úr kilátásba helyezte, hogy megvizsgálja a kérdést, de pozitív ígéretet nem tett."[11]

Ahhoz, hogy a XII. Pius és Ribbentrop közötti megbeszélés lényeges pontjait tárgyilagosan elemezhessük, ismernünk kellene a másik változatot is – azt, amelyet a Vatikán levéltárában őriznek. Mgr. Giovanetti, aki általunk gyakran idézett munkájában bőségesen felhasználja ez utóbbi levéltár anyagát, és igen hosszasan foglalkozik Ribbentropnak és Maglione bíborosnak az egyház németországi és lengyelországi konkrét problémáival kapcsolatos megbeszélésével, a pápa és a birodalmi külügyminiszter találkozására csak néhány, bár sokatmondó szóval tér ki:

„Néhány órával előbb (a Maglione bíborossal való találkozása előtt – *S. F.*), az audiencián (Ribbentrop) elégtétellel állapította meg, hogy a pápa még mindig Németországgal érez, és hogy nagy benne a jóakarat, hogy megegyezésre jussunk."[12] Giovanettinek ez a különös tartózkodása azzal magyarázható, hogy a beszélgetésről készült vatikáni jegyzőkönyv megerősíti a Ribbentrop által említett fő pontokat, nevezetesen

– hogy a megbeszélés szívélyes légkörben folyt le és a pápa a beszélgetés kezdetén ismét tanújelét adta Németország iránti őszinte rokonszenvének;

– hogy a pápa nem hangoztatta a Szentszéknek a Német Birodalom elleni konkrét panaszait, és valószínűleg elfogadta Ribbentrop alapvető gondolatát, vagyis azt, hogy a Szentszék és a birodalom viszonya csak globálisan, a háború után rendezhető.

Végül felvetődhet még egy hipotézis: megvitattak talán olyan politikai terveket is, amelyeket Ribbentrop, figyelembe véve a Német Birodalom és Oroszország akkori kapcsolatait, nem említhetett meg a feljegyzésben, de amelyeket a pápa nyugodtan rábízhatott a vatikáni levéltárra. Ezekről

[11] Aláírás nélküli feljegyzés, 1940. III. 11., DGFP (D, VIII) 896. old.
[12] *Alberto Giovanetti:* Id. mű, 180. old.

a tervekről, amelyeket Mgr. Giovanetti csak azért említ, hogy cáfolja őket, beszámolt a „New York Times" római tudósítója, Camille Cianfarra, akinek ezek állítólag egy vatikáni informátora révén jutottak tudomására: ezek szerint Ribbentrop és a pápa a Közép- és Kelet-Európa feletti tényleges német hegemónia elismerésén alapuló béke lehetőségéről, valamint „Oroszország felszabadításának" lehetőségéről tárgyalt volna.[13]

Ez a feltevés, bár nem ellenőrizhető, nem vethető el teljesen, különösen ha emlékezetünkbe idézzük XII. Piusnak 1939. október 18-án Litvánia új szentszéki követének fogadása alkalmával mondott szavait:

„Főpásztori kötelességeink tudatában", jelentette ki a pápa, „tevékenységünket, mely mindig a lelkek üdvét szolgálja, ilyen irányú felszólítás nélkül sem engedhetjük a merőben világi ellentétek és az államok közötti területi viták útjára tévedni.

De éppen hivatali kötelességünk tiltja, hogy szemet hunyjunk, midőn éppen a lelkek üdvét fenyegető új és felmérhetetlen veszedelmek jelei mutatkoznak; midőn a minden fő vonásában keresztény Európa arculatán napról napra egyre fenyegetőbben és egyre közelebbről rajzolódik ki Isten ellenségei tevékenységének és gondolkodásának baljós árnyéka. Ilyen körülmények között sokkal inkább, mint történelme bármely más időszakában, a keresztény örökség biztosításának, művelésének és szükség esetén, védelmezésének sorsdöntő jelentősége van Európa jövője és valamennyi nagy és kis népének boldogulása szempontjából."

Mgr. Giovanetti e szavakat idézve azt írja, hogy a pápa „az ateista kommunizmus szörnyű veszélyére célzott, és főpásztori feladatának tekintette, hogy jelezze a veszélyt".[14]

[13] *Camille M. Cianfarra:* The War and the Vatican, Burns, Oates and Washburne, London 1945. 209. old.

[14] *Alberto Giovanetti:* Id. mű. 143. old.

1940. május 10-én a németek megszállják Belgiumot, Hollandiát és Luxemburgot. A pápa kilép tartózkodó magatartásából. Még aznap üzenetet küld a három megtámadott ország uralkodójának.

A pápa ezt írja Lipót királynak:

„Midőn a belga nép, akarata és joga ellenére, másodszor szenvedi el földjén a háború legszörnyűbb kegyetlenségeit, mélységesen megrendülve atyai együttérzésünkről biztosítjuk Felségedet és egész szeretett nemzetét; s kérve a Mindenható Istent, hogy ebből a súlyos megpróbáltatásból Belgium teljes szabadságának és függetlenségének helyreállításával kerüljön ki, szívünkből küldjük Felségednek és népének apostoli áldásunkat."

Vilma királynőnek így ír:

„Mély megrendüléssel halljuk, hogy Felségednek a béke megőrzésére irányuló erőfeszítései nem óvhatták meg nemes lelkű népét attól, hogy akarata és joga ellenére a háború színterévé váljék, könyörgünk Istenhez, a nemzetek sorsának legfőbb Urához, siessen mindenható segítségével az igazság és a szabadság helyreállítására."[15]

Május 11-én Bergen ezt táviratozza Berlinbe:

„A pápa szándékai felől jól értesült forrásból hallom, hogy a pápának a belga királyhoz, Vilma királynőhöz és a luxemburgi nagyhercegnőhöz intézett távirata, amelynek szövegét a ma esti »Osservatore Romano« közölte, és amelynek tartal-

[15] *Paul Duclos:* Le Vatican et la Seconde Guerre Mondiale. Pédone, Paris 1955. 59. old.

máról a DNB[16] hírt adott, nem tekinthető politikai beavatkozásnak, még kevésbé a német akció egyoldalú elítélésének. Az üzenetek egyetlen tiltakozó szót sem tartalmaznak. A pápa csupán szomorúságát fejezte ki a szóban forgó népeknek és államfőjüknek amiatt, hogy akaratuk ellenére belesodródtak a konfliktusba, és a háború szenvedései közvetlenül érintik őket.

A belga királynak küldött üzenet nem válasz arra a felhívásra, amelyben a belga király XII. Piustól Németország elítélését kérte, mert a két távirat keresztezte egymást."[17]

Másnap Alfieri nagykövet, megbízásának megfelelően, a duce nevében tiltakozik a pápánál. Mackensen, a Német Birodalom quiriáli[18] nagykövete jelenti azt, amit az olasz diplomata a XII. Piusszal folytatott megbeszélésről elmondott neki:

„Alfieri ma, búcsúlátogatásakor bizalmasan közölte velem, hogy a pápánál tett búcsúkihallgatása alkalmával a Duce megbízásából igen komoly hangon felhívta a pápa figyelmét arra, hogy a Belgiumba és Hollandiába küldött távirata a Ducét nagyon kínosan érintette.

A pápa azt válaszolta, hogy ezekben a táviratokban, amelyek több órás megfontolások eredményei, csupán minden világi esemény fölött álló főpapként szólt, és aggályosan került minden olyan politikai kifejezést, mint például »invázió«, amely állásfoglalást jelentett volna. Alfieri azt felelte, hogy ilyen különválasztás a főpapi hivatal és a politika között nem lehetséges, hiszen már a távirat ténye is politikai cselekedet.

[16] DNB – Deutsches Nachrichtenbüro. A náci Németország hivatalos hírszolgálati ügynöksége. – *Szerk.*

[17] Bergen távirata Berlinbe, 1940. V. 11., No 43, StS: V, AA, Bonn (ki.).

[18] Quirinal – Egy római palota elnevezése, melyben 1870-től 1946-ig az olasz király lakott: 1947-től a köztársasági elnök rezidenciája. Átvitt értelemben az olasz államhatalom megjelölésére szolgál. – *Szerk.*

Azonkívül a pápa nem feledkezhet meg arról, hogy a Német Birodalomban 40 millió katolikus él. A megbeszélés hangja Alfieri szerint »igen kemény« volt."[19]

Néhány nappal később Alfieri Olaszország új nagykövete-ként Berlinbe érkezik. Woermann-nál tett bemutatkozó látogatásakor részleteket közöl a pápával folytatott megbeszélésről; beszámolója egészében megegyezik azzal, amit már Mackensennel is közölt, de hozzáfűz egy fontos mozzanatot:

„A pápát meglepte, hogy az »Osservatore Romano« magatartása panaszra adhat okot, és megígérte, hogy újból utasításokat ad, hogy a lap tartózkodjék az egyértelmű angol- és franciabarát állásfoglalástól."

A nagykövet még hozzáteszi:

„Németországnak és Olaszországnak érdeke fenntartani a jó viszonyt a Vatikánnal, legalábbis a háború idejére. Hogy mi lesz a háború után, azt majd meglátjuk."[20]

Végül Alfieri emlékirataiban is említi a pápával folytatott megbeszélését, és hozzáfűz egy részletet, amelyet azóta gyakran idéztek:

„Hivatali kötelességemnél fogva Cianótól kapott utasításoknak megfelelően tolmácsolnom kellett a kormányfő afeletti sajnálkozását, hogy a katolikus újságok, különösen az »Osservatore Romano« feltűnő helyen közölték azt a három táviratot, amelyet a Szentatya a belga királynak, a holland királynőnek és a luxemburgi nagyhercegnőnek küldött, országuknak a náci csapatok által történt jogtalan megszállása után.

[19] Mackensen távirata Berlinbe, 1940. V. 13., No 874, Ugyanott (ki.).
[20] Woermann feljegyzése, 1940. V. 19., DGFP (D, IX) 378. old.

A Szentatya azt válaszolta, hogy nem érti a kormányfő ingerültségét... Történjék bármi – fejezte be nyugodt szilárdsággal – ám fogjanak el és vigyenek koncentrációs táborba. Mindenkinek Isten előtt kell majd felelnie tetteiért."[21]

A fenti szövegek olvasásakor először is ugyanaz a gondolat ötlik fel bennünk, mint a „Summi Pontificatus" enciklika olvasásakor. A pápa, aki Lengyelország szenvedései láttán ki tudta fejezni fájdalmát, most kifejezi megrendülését a belgáknak, a hollandoknak és a luxemburgiaknak. Miért hallgatott, amikor a zsidókról volt szó? A válasz egyik elemét (a válasznak nyilván egyéb és fontosabb elemei is vannak) talán már az eseményeknek ebben a szakaszában is felvethetjük. Ezt az elemet az „Osservatore Romano" egyik cikke szolgáltatja, amely néhány héttel a flandriai német támadás előtt jelent meg, közvetlenül azután, hogy Németország lerohant két kis semleges államot, Dániát és Norvégiát. A pápa erre az eredményre egyáltalán nem reagál. Talán nem hasonlít a helyzet ahhoz, amikor Németország Belgiumot, Hollandiát és Luxemburgot támadta meg? Az „Osservatore Romano" utalt a különbségre, amikor cikkében megkísérli igazolni a pápa hallgatását a skandináviai eseményekkel kapcsolatban. A Vatikán lapja ezt írja:

„Norvégiában mindössze 2000 katolikus él; ezért, bár a Szentszék a tett erkölcsi oldalát szigorúan elítéli, gyakorlati szempontból a 30 millió német katolikusra kell gondolnia."[22]

Belgium lakosságának ellenben túlnyomó része katolikus; sok katolikus él Hollandiában és Luxemburgban is; ugyanez

[21] *Dino Alfieri:* Deux dictateurs face à face. Cheval Ailé, Genf, 1948. 30. old.

[22] *Paul Duclos:* Id. mű, 58. old.

a helyzet Lengyelországban. Nem szeretnénk végső következtetést levonni, de nem lehet teljesen elutasítani a kérdést: a pápa nemcsak akkor ítéli-e el nyíltan az erőszakot és az agressziót, amikor annak áldozatai katolikusok? Ez a hipotézis nem tendenciózus; egyszerűen azt feltételezi, hogy a pápa feladatát nagyon leszűkítve fogja fel.

A pápa óvatossága egyébként a német győzelmek arányában fokozódik. Május 18-án Bergen újabb tájékoztatással szolgál a Vatikánnak a három távirat kérdésében elfoglalt álláspontjáról:

„Az államtitkárságon értésünkre adták, hogy a pápa, előre látva Lipót király felhívását, ezt meg akarta előzni, hogy ily módon elkerülje megválaszolását. Hangsúlyozzák, hogy a táviratokban a legcsekélyebb ellenséges szándék sem volt Németországgal szemben."[23]

Május 21-én a vatikáni rádió egy angol nyelvű adásában[24] hangsúlyozza, hogy a pápa üzeneteiben és szavaiban mindig szándékosan kerülte a különleges rokonszenv kinyilvánítását vagy az állásfoglalást a háborús felek valamelyikével szemben.[25] Május 16-án az „Osservatore Romano" megszüntette politikai kommentárjait.[26]

4. A FRANCIA VERESÉG

1940 májusának végén a franciaországi háború még nem látszott visszavonhatatlanul elvesztettnek a szövetségesek szempontjából. 27-én Bergen közli a Wilhelmstrasséval, hogy „igen bizalmas forrásból" úgy értesült,

[23] Bergen távirata Berlinbe, 1940. V. 18., No 50, StS: V, AA, Bonn (ki.).

[24] Más utalást erre a Bergen által idézett rádióadásra nem találtunk.

[25] Bergen távirata Berlinbe, 1940. V. 22., No 56, Ugyanott (ki.).

[26] *Paul Duclos:* Id. mű, 61. old.

„miszerint az államtitkárságon az a vélemény alakult ki, hogy a legjobb lenne, ha Franciaország különbékét kötne és egyedül Angliára hagyná a háború folytatását".[27]

Május 29-én Bergen még tömörebben fogalmazott táviratot küld:

„Szigorúan bizalmas információk szerint a pápai államtitkárságnak az a véleménye, hogy Belgium helyesen tette, amikor kapitulált és Franciaországnak ugyanezt kellene tennie."[28]

Június 8-án a német nagykövet ezt újból megerősíti:

„Mint eddig, a Vatikánban most is az a vélemény, hogy Franciaországnak követnie kell Belgium példáját."[29]

Június 10-én, néhány órával Olaszország hadbalépése előtt, Orsenigo nuncius felkeresi Woermannt; ez utóbbi a következő szavakkal számol be megbeszélésükről:

„A nuncius, aki folyó ügyek megtárgyalása céljából keresett fel, igen szívélyes formában fejezte ki a német győzelmeken érzett örömét. Úgy látszott, hogy őszintén óhajtja Olaszország belépését a háborúba, és tréfálkozva azt mondta, reméli, hogy a németek Versailles-on keresztül vonulnak be Párizsba."[30]

E dokumentumok ismeretében talán érthetőbbé válik, hogy milyen volt a légkör a Vatikánban 1940 június elején,

[27] Bergen távirata Berlinbe, 1940. V. 27., No 63, DGFP (D, IX) 144. old.

[28] Bergen távirata Berlinbe, 1940. V. 29., No 64, StS: V, AA, Bonn (ki.).

[29] Bergen távirata Berlinbe, 1940. VI. 8., No 77, Ugyanott (ki.).

[30] Woermann feljegyzése, 1940. VI. 10., Ugyanott (ki.).

és új értelmet kap Tisserant bíboros azon levele is, amelyet június 11-én Suhard bíboroshoz intézett:

„Eminenciás és Főtisztelendő Uram!

Tegnap kaptam meg Éminenciádnak 4-én hozzám intézett levelét. Hálás köszönetem Eminenciádnak velem szemben tanúsított jóságáért; ha túléljük ezt a megpróbáltatást, Párizson átutazva örömest igénybe veszem majd felajánlott vendégszeretetét. De vajon mi történik addig? Ami tegnap bekövetkezett, azt már augusztus 28-án előre láttam és meg is mondtam Georges tábornoknak[31], amikor december végén találkoztam vele. Hogyan tudunk ellenállni ennek az új veszedelemnek? Isten segítsen bennünket és segítse önöket."

A bíboros nyilvánvalóan Olaszország háborúba lépésére céloz, amelyet egy nappal előbb Orsenigo nuncius olyan őszintén kívánt. Tisserant bíboros levele így folytatódik:

„A franciáknak nem szabad illúziókba ringatniuk magukat: ellenségeik pusztulásukat akarják. Az olasz újságok ezekben a napokban lépten-nyomon Mussolini önagyméltósága szavait idézték: szapora nemzet vagyunk és területeket akarunk! És ez azt jelenti, hogy lakosság nélküli területeket. Németország és Olaszország tehát igyekezni fog elpusztítani a megszállt területek lakosságát, ahogy Lengyelországban tették. A franciák nem a harctéren, hanem lassú halállal pusztulnak majd el, a férfiak asszonyuktól elszakítva, s gyermekeik talán megkímélve azért, hogy rabszolgaként szolgálják a győzteseket, mert ellenségeink így értelmezik a hadijogot. Kormányaink nem akarják megérteni a konfliktus igazi jellegét és ragaszkodnak ahhoz az elképzelésükhöz, hogy ez is olyan háború, mint az eddigiek. De a fasiszta ideológia és a hitlerizmus már átalakította a fiatalok lelkiismeretét és a 35 évesnél fiatalab-

[31] A francia hadsereg főparancsnoka.

bak minden gonosztettre képesek a vezérük által parancsolt cél elérése érdekében."

Ebben a figyelemre méltó részletben Tisserant bíboros meghatározza, ha talán nem is az olasz fasizmus, de a német nemzetiszocializmus lényegét. Kétségtelen, hogy a teljes valóságot még nem látta, hiszen az emberi képzeletnek vannak korlátai: megkímélt gyermekek... lassú halál... De a levél legmegdöbbentőbb része, amely közvetlenül a pápa magatartására vonatkozik, a következő:

„December eleje óta állhatatosan kértem a Szentszéket, adjon ki enciklikát arról, hogy az egyén köteles engedelmeskedni a lelkiismeret parancsának, mert ez a kereszténység sarktétele, míg az iszlám – amely Hess jóvoltából, aki muzulmán nő fia, mintaképül szolgált Hitlernek – az egyéni lelkiismeret helyébe az engedelmességet állítja: a prófétának vagy utódainak parancsait vakon kell követni.

Félő, hogy a történelem szemére veti majd a Szentszéknek, hogy önérdekből csupán kényelmi politikát folytatott és semmi többet. Fölöttébb szomorú ez, különösen nekünk, akik megéltük XI. Pius uralkodását is. Mindenki abban bízik, hogy mivel Rómát nyílt városnak nyilvánították, a Kuria tagjai közül senkinek sem lehet bántódása; ez gyalázat. Annál is inkább, mert az Államtitkárság és a nuncius számos apácát és szerzetest (franciákról van szó) rávett arra, hogy ne távozzanak el, és ilyen módon Olaszország számára tuszokul szolgáljanak. Holott Róma megerősített katonai tábor, amelyet erődítmények övezneк, ezekben mindig katonai egységek tartózkodtak, két nagy fegyvergyár, lőszerüzem és tüzérségi javítóműhely van a városban! De ők (az olaszok, *S. F.)*, akárcsak a németek, vezérkaraikat majd a genfi vöröskereszt alá rejtik, s a franciáknak meg az angoloknak ki kellene jelenteniük, hogy nem ismerik el többé a vöröskeresztet, mivel az nem védi kórházaikat."[32]

[32] Tisserant bíboros levele Suhard bíborosnak, 1940. VI. 11. A levelet a

Tisserant bíboros nehezen tudja elfogadni XII. Pius megalkuvó logikáját, mert sejti, mivé lesz Európa a nemzetiszocialista Németország uralma alatt. Vajon a pápa ezt nem tudja? Valószínűleg valamit tudnia kell erről, hiszen Lengyelországból már 1939 őszén nyugtalanító jelentéseket kapott. 1940 tavaszán a Szentszék még bővebb értesülések birtokában volt: 1940. március 15-én Weizsäcker államtitkár a következőket jegyezte fel Orsenigo nunciussal folytatott megbeszéléséről:

„A nuncius ismét a Sachsenhausenba internált papok sorsáról beszélt. Eleve kijelentettem, hogy semmi reményt nem látok arra, hogy helyt adjanak a tábor meglátogatására irányuló kérelmének. A nuncius ezt a tényt tudomásul vette, de a következő kérdéseket terjesztette elő:

Sachsenhausenban tudomása szerint külön osztály van a betegek számára, és ezen az osztályon katolikus papok is vannak. Ezért azt kérte, hogy

1. egy, a kormány által megjelölendő lelkész kapjon engedélyt arra, hogy feladja az utolsó kenetet az ottani betegeknek;

2. az elhalálozott papokat ne hamvasszák el, minthogy a hamvasztás az Egyház elveivel szöges ellentétben áll;

3. a fogva tartott papok, amennyiben nincs nekik, egy breviáriumot kaphassanak, és maguk közt misézhessenek egy e célból rendelkezésükre bocsátott zárkában, idegen segítség vagy idegen papok részvétele nélkül..."[33]

németek a párizsi érsekség kifosztásakor megtalálták, Heydrich 1940. IX. 25-én elküldte Lammersnek; a birodalmi kancellária levéltárából került elő, E. Jäckel professzor a koblenzi szövetségi levéltárban helyezte el, ugyancsak ő tette közzé először „Zur Politik des Heiliges Stuhls im Zweiten Weltkrieg" című tanulmányában, a „Geschichte in Wissenschaft und Unterricht" 1964 januári számában.

[33] Weizsäcker feljegyzése, 1940. III. 15., StS: V, AA, Bonn (ki.).

Június elején XII. Pius beszélt Soróval, a varsói olasz nagykövetség volt titkárával:

„Mint megtudtam", írja Bergen június 6-án, „a pápa nemrégiben magánkihallgatáson fogadta Sorót, a volt varsói olasz nagykövetség titkárát, aki a nagykövetség ügyeinek felszámolása végett április végéig állomáshelyén maradt. A pápa ez alkalommal állítólag kijelentette, hogy biztos tudomása szerint a Főkormányzóságban uralkodó állapotokról terjesztett rémhírek részben túlzottak. Megkérte Sorót, hogy közölje, ha ez indiszkréció nélkül lehetséges, vajon tényekre alapulnak-e azok a hírek, amelyek lengyel asszonyok és leányok sterilizálásáról, német bordélyházakba való szállításáról és a német megszálló csapatok által egyre nagyobb számban elkövetett megerőszakolásokról szólnak. Soro erélyesen cáfolta mindezt és kijelentette, hogy megszakítás nélküli varsói tartózkodása során alkalma volt jól megismerni a Varsóban uralkodó állapotokat, egyes eseteket ő maga vizsgált meg, és minden alkalommal meggyőződött a hírek alaptalanságáról.[34]

Vajon félrevezették-e a pápát az olasz diplomata tagadó válaszai? Az általa feltett kérdések mindenesetre arra vallanak, hogy minden bizonnyal voltak információi.

Úgy látszik, XII. Pius magatartását 1940 nyaráig a már említett meggondolások határozták meg, a háború kitörése óta pedig főként az a törekvése, hogy kerüljön minden olyan kijelentést, amely a német katolikusokat a Rómától való elfordulásra késztethetné.

1940 június végén újabb körülmény merült fel, amely később döntő mértékben megszabta a pápa magatartását: a szovjet veszély.

[34] Bergen távirata Berlinbe, 1940. VI. 6., No 75, StS: V, AA, Bonn (ki.).

AZ ÚJ EURÓPAI REND KEZDETEI

1940 június–1941 június

1. XII. PIUS KÖZVETÍTÉSE ÉS A SZOVJET VESZÉLY

1940. június 28-án Bergen a következő, szigorúan titkos táviratot küldte személyesen Ribbentropnak:

„A bíboros államtitkár a mai nap folyamán magához kéretett, és átadta a pápának alant fordításban megadott üzenetét, azzal a kéréssel, hogy azt mielőbb továbbítsuk a Führerhez és birodalmi kancellárhoz:

»A Szentatya, akit mélységes aggodalommal tölt el az ellenségeskedések küszöbönálló újbóli fellángolása folytán előrelátható számtalan emberáldozat és jóvátehetetlen pusztulás, egyedül attól a szándéktól vezérelve, hogy az emberiség és a civilizáció megmentése érdekében minden tőle telhetőt elkövessen, abban a meggyőződésben, hogy minden nép vágyik igazságos és tisztességes békére és a háború folytatása újabb konfliktusokat és válságokat hozna magával, és hogy saját kezdeményezéséből Anglia, Németország és Olaszország kormányaihoz óhajt fordulni, kérve őket, keressék a kölcsönös megegyezés útját, hogy lehetővé váljék a konfliktus lezárása. Mielőtt Őszentsége ezt a lépést megtenné, arra kéri Nagyméltóságodat, kérdezze meg bizalmasan kormányától, milyen fogadtatásban részesülne egy ilyen felhívás.«

Ugyanilyen lépés történt Olaszország nagyköveténél is. Hasonló tartalmú közlést juttatnak el az angol kormányhoz,

a londoni apostoli követ útján, minthogy Anglia szentszéki követének nincs közvetlen összeköttetése kormányával.

A bíboros államtitkár ismételten hangsúlyozta, hogy a pápa közvetítési kísérlete saját kezdeményezéséből ered . . .

Köszönettel venném az utasítást arra nézve, hogy milyen választ adjak a kérdésre."[1]

Ebben az időben néhány nap óta Hitler számos lépést tett abban az irányban, hogy rávegye Angliát az ellenségeskedések beszüntetésére. Június 14-én Karl von Wiegand amerikai újságírónak interjút adott, melyben kijelentette, hogy nem érdeke elpusztítani Angliát, s hatalmát sem akarja megtörni. Ezzel egyidőben a németek különböző közvetítőkhöz fordulnak, például Hohenlohe herceghez, a Népszövetség egykori danzigi főbiztosához, Burckhardthoz, svájci diplomatához stb.

A pápa lépését kétségkívül a béke helyreállításának vágya diktálta. Mindamellett bizonyos az, hogyha Anglia hajlandó lett volna 1940 júniusában megkötni a békét, akkor ez az egész európai kontinensen véglegesítette volna a német hegemóniát. Lehetséges, hogy XII. Pius látta ezt a veszélyt és mégis a német erőfeszítések támogatása mellett döntött, egy az ő véleménye szerint még súlyosabb veszély, a Szovjetunió európai terjeszkedése miatt.

Franciaország fegyverletételével egyidőben a Szovjetunió annektálta a balti államokat, néhány nappal később pedig kényszerítette Romániát Besszarábia és Észak-Bukovina átengedésére.[2] A pápa kétségkívül megértette, hogyha a Né-

[1] Bergen távirata Ribbentropnak, 1940. VI. 28., No 87, DGFP (D, X) 49. old.

[2] Miután csődöt mondtak az imperialista hatalmak arra irányuló mesterkedései, hogy a balti államok (Lettország, Litvánia, Észtország) szovjetellenes kalandba bocsátkozzanak, ezekben az országokban demokratikus kormányok alakultak, demokratikus választásokat tartottak, és a parlamentek azzal a kéréssel fordultak a szovjet kormányhoz, hogy a három köztársaságot vegyék fel a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségébe.

1940 júniusában a szovjet kormány – a náci agresszió várható megin-

met Birodalom a hosszúnak és súlyosnak ígérkező harcban erőfeszítéseit továbbra is Anglia legyőzésére összpontosítja, az oroszok ezt felhasználhatják Kelet-Európa feletti uralmuk további kiterjesztésére. Nem tekinthető kizártnak, hogy XII. Pius arra gondolt, hogy a Berlin és London közötti béke után a Német Birodalom a Szovjetunió ellen fordulhatna és megszabadítaná ezt az országot az ateista kommunizmustól (meg kell jegyeznünk, egyetlen 1940-ből származó dokumentum sem utal erre, részünkről ez egyszerű hipotézis).

Június 3-án Orsenigo nuncius tapogatózott a Wilhelmstrassén: tudnak-e ott valamit az angolok állásfoglalásáról a pápa lépésével kapcsolatban? Weizsäcker azt feleli, hogy csak azt tudja, amit a hivatalos angol nyilatkozatok kifejezésre juttatnak, ezek pedig intranzigensek. Németország álláspontjára vonatkozóan az államtitkár kerüli a közvetlen választ; kijelentette, hogy a birodalom folytatja előkészületeit Anglia megtámadására.[3]

Július 19-én Hitler a Reichstagban elmondott nagy beszédben hivatalosan békét ajánl Nagy-Britanniának. Az angol válasz nem késik: „Folytatjuk a harcot mindaddig" jelenti ki Lord Halifax július 21-én, „míg a szabadság nincs biztosítva".

Július 26-án Weizsäcker közli a nunciussal a Német Birodalom válaszát XII. Pius üzenetére:

„Úgy véljük a Kuria tapogatózására adandó londoni választ illetően elegendő értesülésünk van ahhoz, hogy az angol magatartást negatívnak minősítsük.

A német választ a Führer 19-i beszéde tartalmazza. Lord Halifax 21-i rádióbeszédében adott válasza megerősíti az angol kormány csökönyösségéről alkotott véleményünket. Nyil-

dulása elleni kedvezőbb pozíciók biztosítása érdekében – azt javasolta a román kormánynak, hogy járuljon hozzá az 1918-ban megszállt Besszarábia és Észak-Bukovina csatlakozásához a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségébe. – *Szerk.*

[3] Weizsäcker feljegyzése, 1940. VII. 3., StS. S, AA, Bonn (ki.).

vánvaló, hogy Anglia háborút akar, és meg is kapja, annak minden borzalmával.

A nuncius is érthetetlennek találta az angolok csökönyösségét. Ezzel szemben teljes elismeréssel adózott a Führer félreérthetetlen szavainak, majd hozzátette: Ezek után nincs mit tenni. A házassághoz két személy kell."[4]

A háború folytatódik.

2. A KIFÜRKÉSZHETETLEN PÁPA

Emlékszünk arra, hogy 1939 december végén, az újévi fogadás alkalmával XII. Pius egészen feltűnő szívélyességgel tüntette ki a német diplomatákat, jóllehet ugyanakkor nyugtalanító hírek érkeztek Lengyelországból. Úgy véltük, hogy a pápa így akarta enyhíteni a „Summi Pontificatus" enciklikának esetleges hatását, nehogy a Németországgal való tárgyalások megszakadjanak. Az alábbi dokumenutmokra nehezebb magyarázatot találni.

1940 nyarán és őszén újabb és újabb hírek érkeztek a Vatikánba lengyel lelkészek letartóztatásáról. 1940. szeptember 20-áról származik Weizsäcker feljegyzése, amely az apostoli nunciussal e tárgyban folytatott megbeszélést rögzíti:

„A nuncius ma a következő kérdést intézte hozzám: értesülései szerint az utóbbi időben, több hullámban, papokat tartóztattak le az egykori Lengyelország számos helységében (Gnesent, Posent, Kutnót stb. említette), eddig állítólag mintegy 200 személyt börtönöztek be. Számos plébánia üresen áll. Értesüléseit nem tudta ugyan ellenőrizni, de attól tart, hogy hitelesek. A letartóztatások okát nem ismeri. Remélte, hogy ideiglenes rendszabályokról van szó, de úgy hallja, hogy a letartóztatott lelkészeket elszállították Dachauba vagy Oranienburgba. Ha ezek az értesülések hitelesek – aminek ellenőr-

[4] Weizsäcker feljegyzése, 1940. VII. 26., Ugyanott (ki.).

zésére felkért –, hálás lenne, ha közölnék vele a letartóztatások indokait. Szeretné feltételezni, hogy alárendelt szervek intézkedéseiről van szó, nem pedig központi utasításokról."[5]

A Német Birodalom állambiztonsági rendőrségének november 26-i jelentése igazolta a nuncius által Weizsäckerrel közölt adatok helyességét:

„Hozzánk intézett megkeresésre közlöm", írta a Gestapo egyik tisztviselője Luther követnek, „hogy a bekebelezett keleti területeken a közelmúltban több lengyel katolikus papot letartóztattak. Ezek a rendszabályok nem általános akció, hanem különböző egyedi akciók keretében történtek, s végrehajtásukra biztonsági okokból sürgős szükség volt. Csak olyan papokat tartóztattak le, akik államellenes tevékenységet folytattak, vagy akik demonstratív lengyelbarát magatartásukkal igyekeztek megzavarni a német építőmunkát.

Ezért a foganatosított rendszabályok a rend fenntartása és a közbiztonság érdekében feltétlenül szükségesek voltak.

Még megjegyezni kívánom, hogy a szóban forgó területeken még mindig elegendő számú katolikus pap folytatja tevékenységét, minek folytán mind a német katolikus, mind a lengyel katolikus lakosság lelkipásztori gondozása minden tekintetben biztosítva van."[6]

December 11-én Orsenigo nuncius újból Weizsäckerhez fordult a letartóztatott papok ügyében:

„A nuncius ma azt kérdezte tőlem", írta a bíboros államtitkár, „hogy megtörtént-e már a koncentrációs táborban levő lelkészek Dachauba szállítása. Erről semmiféle felvilágosítással sem szolgálhattam.

[5] Weizsäcker feljegyzése, 1940. IX. 20., No 721, StS: V, Bonn (ki.).
[6] A SIPO IV A 4 a főosztályának feljegyzése Luthernak, 1940. XI. 26., StS: V, AA, Bonn (ki.).

A nuncius mellesleg megjegyezte, hogy úgy tudja, Dachauban elég tágas termet bocsátanak majd kápolna céljára e papok rendelkezésére. A nuncius ezt örömmel említette meg."[7]

Ilyen körülmények között fogadta a pápa a Német Birodalom nagykövetét 1941. január 16-án újévi kihallgatásra:

„A pápa ma újévi kihallgatáson fogadott, amelyen személyesen megismételtem a Führer és a német kormány jókívánságait.

XII. Pius megkért, hogy tolmácsoljam őszinte köszönetét; szívélyes szerencsekívánatait küldi a Führernek, a birodalmi kormánynak és az egész német népnek. Külön megemlékezett külügyminiszter úrról, akinek tavalyi látogatására szívesen gondol vissza. A különben magánjellegű beszélgetés folyamán megjegyeztem, hogy véleményem szerint a függő kérdések általános rendezésére csak a háború befejezése után kerülhet sor. A pápa egyetértően bólintott, és kijelentette, hogy külügyminiszter úr is ebben az értelemben nyilatkozott.

A kihallgatás végén bemutattam a pápának a nagykövetség néhány tagját; a legbarátságosabban üdvözölte őket, majd német nyelven rövid beszédet intézett hozzánk, amelyben meleg szavakkal fejezte ki jókívánságait és örömmel idézte fel hosszú németországi tartózkodását, amellyel kapcsolatban igen szép emlékei vannak."[8]

Március 24-én Bergen ezt írja a Wilhelmstrassének:

„Befolyásos olasz barátaim egyre nyomatékosabban hívják fel figyelmemet az itt elterjedt, úgy látszik, a londoni rádió által felhasznált hírekre, amelyek szerint Németországban elmegyógyintézetekben vagy aggok házában ápolt személyeket altatószerekkel vagy élelmiszeradagjuk csökkentésével elpusz-

[7] Weizsäcker feljegyzése, 1940. XII. 11. Ugyanott (ki.).
[8] Bergen távirata, 1941. I. 16., No 4, StS: AA, Bonn (ki.).

títanak vagy harcigázkísérletekre használnak fel. A hozzátartozóknak vagy az elhunyt hamvait küldik meg urnában, vagy olyan értelmű megindító levelet, amely szerint a gondos ápolás és az orvostudomány minden erőfeszítése ellenére sem tudták a beteg életét megmenteni. Az eddigi áldozatok száma több ezerre tehető . . .

1940 december elején a Szent Hivatal nyilvánosságra hozta december 6-i határozatát, amely szerint nem szabad »felsőbb hatóságok utasítására megölni . . . olyanokat, akiket a közösség kénytelen eltartani . . .«[9] A határozatot kétségkívül az állítólagos német események kapcsán adták ki.

Amikor egy ízben a Vatikán rádiójának egyik adása miatt tiltakoztam, meghökkentett az az illetékes helyről származó megjegyzés, hogy még sokkal súlyosabb értesüléseik is vannak, amelyeket Németországra való tekintettel, sem a vatikáni rádió, sem a vatikáni sajtó nem közölt."[10]

Március 21-én a Német Birodalom lisszaboni követe ezt jelenti:

„Az »A Voz« mai számában a Vatikántól származó értesülésként közölte, hogy hétszáz katolikus papot kivégeztek az oranienburgi, dachaui, buchenwaldi és oświęcimi (Ausch-

[9] A Szent Hivatal határozata amelyre Bergen hivatkozik, december 2-i (és nem 6-i) keltezésű, és így szól: „Nem szabad hatósági utasításra megölni olyan személyeket, akik semmiféle halálbüntetéssel sújtható bűnt nem követtek el, s csupán lelki vagy testi fogyatékosságuk miatt nem lehetnek már a nemzet hasznára, sőt úgy tekinthetők, mint akik terhelik és akadályozzák a közösség egészséges fejlődését." Acta Apostolicae Sedis. 1940. 553. old. Meg kell jegyeznünk, hogy a határozatot sem az „Osservatore Romano", sem a vatikáni rádió nem közölte. Az „Acta" latin nyelven jelenik meg.

[10] Bergen távirata Berlinbe, 1941. III. 24., No 19. DGFP (D, XII) 347. old.

witz) koncentrációs táborban, és hogy a koncentrációs táborokban további háromezer papot tartanak fogva . . ."[11]

A hír igaz volt. Március 4-én, ugyanakkor, amikor a Vatikánba sorra érkeznek a jelentések az elmebetegek ezreinek és a lengyel papok százainak elpusztításáról, Németország római nagykövete a következő személyes jelentést küldi Ribbentropnak:

„Tietjen főintendáns művészeti tanácsadója, Dr. Erich von Prittwitz-Gaffron az imént tett nálam látogatást és az alábbiakról tájékoztatott:

»Tegnap, március 3-án a pápa küldötte jelentkezett Tietjen főintendánsnál és közölte vele, hogy a pápa nagyon örülne, ha mód volna arra, hogy a berlini Állami Opera római vendégjátékának befejeztével az Állami Zenekar hangversenyt adna a Vatikánban, és koncert formában előadnák a Parsifal zenedráma záró jelenetét. A pápa megbízottja útján üzente, hogy jól ismeri az Állami Opera előadásainak magas művészi színvonalát, még abból az időből, amikor nuncius volt Berlinben, és gyakran volt alkalma megcsodálni Tietjen főintendáns rendezésében a nagyszabású Wagner-előadásokat . . .«"[12]

Március 6-án Ribbentrop közli hozzájárulását.[13] A hangverseny megtartható.

Egyedül a vatikáni levéltár adhatna választ arra a kérdésre, hogy Gallen münsteri érsek, aki 1941 augusztusában a nyilvánosság előtt szót emelt az elmebetegek elpusztítása ellen és így kényszerítette Hitlert, hogy végét vesse ennek

[11] Huehne távirata Berlinbe, 1941. III. 24., No 555, StS: V. AA, Bonn (ki.).

[12] Mackensen távirata Ribbentropnak, 1941. III. 4., No 481. StS: V. AA, Bonn (ki.).

[13] Ribbentrop távirata Mackensennek, 1941. III. 6., No 150, Ugyanott (ki.).

az akciónak, prédikációit a pápa utasítására vagy saját kezdeményezésére mondta-e el. A Wilhelmstrasse levéltárában nem található erre vonatkozó utalás.

3. A SZENTSZÉK POLITIKAI IRÁNYVONALA 1941 TAVASZÁN

1941. február 15-én Ribbentrop ezt írja Bergennek:

„Egy hozzám beérkezett bizalmas jelentés a következő megjegyzést tartalmazza: az utóbbi időben a pápa meglepő módon több alkalommal rendkívül derűlátóan nyilatkozott a német győzelem lehetőségéről. Az olasz arisztokrácia felső köreivel folytatott beszélgetéseiben a leghatározottabban kijelentette, hogy Olaszországban mindenkinek hozzá kell szoknia Németország biztos győzelmének gondolatához.

Kérem küldjön erre vonatkozóan haladéktalanul részletes jelentést."[14]

Bergen másnap így válaszol:

„A nagykövetségnek több ízben tudomására hozták a pápa egyes figyelemre méltó kijelentéseit, amelyek hivatalos fogadásokon kötetlen beszélgetések során ... vagy magánkihallgatások alkalmával hangzottak el. Amennyire lehetőség nyílt a kijelentések ellenőrzésére, az esetek túlnyomó többségében megállapíthattuk, hogy a szóban forgó megjegyzéseket vagy összefüggéseikből kiszakítva közölték, vagy jelentős mértékben eltorzították őket azáltal, hogy a beszámolóban nagyobb szerepet játszott a fantázia, mint a tárgyilagosság. Azt hiszem, azokkal a kijelentésekkel, amelyeket Ön szíveskedett közölni, szintén hasonló a helyzet. Nem tartom őket valószínűnek ebben a formában, nem mintha XII. Pius kételkednék végső győzelmünkben, vagy éppenséggel az ellenkezőjét

[14] Ribbentrop távirata Bergennek, 1941. II. 15., No 58. Ugyanott (ki.).

óhajtaná, hanem mert mint a világ katolikusainak nemzetek felett álló szellemi vezetője nagyon ügyel arra, hogy a háború kimenetelére vonatkozó nyilatkozataiban óvatos és tartózkodó legyen...

...Kétségtelen, hogy óriási katonai és külpolitikai sikereink mély benyomást tettek a pápára és környezetére. Ez kitűnik a XII. Piushoz különösen közelálló személyiségek kijelentéseiből is, akik Németország győzelmét ebben a háborúban magától értetődőnek tekintik... Tekintetbe kell venni azt is, hogy a pápa, a pozíciójából adódó kötelező pártatlansága mellett végső soron mégis olasz érzelmű, és már csak érzelmileg sem kívánhatná soha a tengelyhatalmak vereségét. Ezenkívül a pápa, lelke mélyén, az olaszokon kívül kétségtelenül egyetlen néphez sem érzi magát olyan közel, mint a német néphez, amelynek nagyszerű tulajdonságait őszintén csodálja; kifogásai kizárólag egyházpolitikai és vallási természetűek. Merőben téves őt franciabarátnak bélyegezni, ahogy az német részről a viszonyok és azok hátterének ismerete hiányában gyakran megtörténik.

A tengelyhatalmak iránt érzett minden rokonszenve mellett XII. Pius ellenségeink teljes megsemmisítését vagy a háború túlságos elhúzódását úgy ítélné meg, hogy az fokozza a bolsevista terjeszkedés veszélyét, annak vallásellenes kísérőjelenségeivel együtt.

XII. Pius tehát továbbra is arra törekszik, hogy elősegítse a háború mielőbbi befejezését, s valószínűleg arra is gondol, hogy az adott pillanatban legalábbis a kulisszák mögött a közvetítő szerepét játssza. Kézenfekvő, hogy az egyik vagy a másik fél iránti rokonszenvének meggondolatlan kinyilvánításával kiküszöbölné az ilyen szerep lehetőségét."[15]

Bergen jelentése alátámasztja azokat a hipotéziseinket, amelyekkel a pápa 1940 júniusi közvetítési kísérletét pró-

[15] Bergen távirata Ribbentropnak, 1941. II. 16., No 9, StS: V, AA, Bonn (ki.).

báltuk megmagyarázni: XII. Piust ettől fogva különösen a háború következtében lehetővé váló kommunista előretörés nyugtalanítja. Emiatt szeretne minél előbb hozzájárulni az ellenségeskedések megszüntetéséhez, jóllehet 1940-ben vagy 1941 elején a béke az európai kontinensen a nemzetiszocialista Németország hegemóniáját szentesítette volna.

A pápa politikai elgondolásait, ha Bergen számára világosak voltak is, az Egyesült Államokban sokkal kevésbé értik meg. 1941. május 24-én a német hírszerző szervek a következő, május 10-e körül megfogalmazott jelentést küldik a Wilhelmstrassénak:

„Vatikáni politikai körökben komoly nyugtalanságot kelt a Szentszék és a New York-i érsek közötti levélváltás. Ez utóbbi, akinek felhatalmazása van arra, hogy egy békeakció érdekében a Vatikán és az amerikai kormány között átmenetileg kapcsolatot tartson fenn, azt követeli a Vatikántól, hogy a hadviselő feleket bírja rá, hogy a békejavaslatok alapjaként ismerjék el az etnográfiai elvet az új határok megállapításának kritériumaként. Ez az amerikai kormánynak is határozott követelése a közös akciót illetően. Az érsekhez hasonlóan a vatikáni lengyel delegáció is félreérthetetlenül kijelentette, hogy csupán a Vatikánnak erre a pontra vonatkozó nagyon világos állásfoglalása óvhatja meg a pápa tekintélyét az amerikai és lengyel katolikusok szemében, és oszlathat el bizonyos, a Szentszék politikai függetlenségével kapcsolatos kétségeket, amelyek a pápának az eddigi súlyos eseményekre vonatkozó kijelentéseinek homályos megfogalmazása nyomán támadtak. A Vatikánban a legszigorúbb titoktartással kezelik a New York-i érsekkel történt levélváltást."[16]

A Szentszék nyilván dilemmában van: az angolszászok csak olyan békét tudnak elképzelni, amely visszaállítja Lengyelország és esetleg Csehszlovákia függetlenségét. Adott

[16] Az Inf. III. jelentése, 1941. V. 24., No 139, StS: V, AA, Bonn (ki.).

esetben ezt jelenti az etnográfiai elvek tiszteletben tartása. Magától értetődik, hogy a Német Birodalom számára ezek a feltételek teljesen elfogadhatatlanok, és Németországra való tekintettel a pápa nem tehet semmiféle ilyen értelmű nyilatkozatot. Hallgatása azonban egyre inkább kikezdi tekintélyét az Egyesült Államokban és egyebütt, s ennek következtében közvetítési lehetőségei is csökkennek.

A német katonai hírszerző szolgálat 1941 júliusában különös jelentés birtokába jut az amerikaiak és a Vatikán kapcsolatára vonatkozóan. A jelentést egy, a Szentszékkel állandó kapcsolatban álló ügynökük írta júniusban, az oroszországi hadjárat megindulása előtt:

„Tittmann, a vatikáni amerikai követ képviselője, néhány héttel ezelőtt több alkalommal tárgyalt XII. Pius pápával. Tittmann panaszkodott a pápának, hogy a Vatikán túlságosan engedékeny a diktátorokkal szemben. Ez alkalommal utalt arra a nyilvánosság által alig ismert tényre, hogy a Vatikán már a háború előtt állandó pénzügyi nehézségekkel küzdött; azóta a legfontosabb adományozók, Hollandia, Belgium, Franciaország, Ausztria, Spanyolország kiestek. Ezért a Vatikán a háború kitörése óta az Egyesült Államoktól rendszeresen számottevő pénzösszeget kap, amely hivatalosan az amerikai katolikusok gyűjtéseként szerepel, valójában azonban Roosevelt titkos alapjaiból származik. Tittmann úgy emlegette az Egyesült Államoknak ezt a pénzügyi támogatását, mint valami bankár, aki elszámolást követel adósától. Tittmann szokatlanul éles hangja ellenére a pápa engedékenyen válaszolta, hogy az amerikai pénzt nagyrészt arra fordítják, hogy különböző országokban kiépítsék a Vatikán ügynökeinek hálózatát; az Egyesült Államokban meg kellene érteni a Vatikán magatartását. A német–orosz háború küszöbön áll; a Vatikán minden tőle telhetőt el fog követni a háború kitörésének siettetése érdekében, és Hitlert erkölcsi támogatása igéretével is bátorítani fogja. Németország legyőzi majd Orosz-

országot, de annyira legyengül, hogy akkor egész másképpen lehet majd vele szemben fellépni.

A pápa hasonló kijelentéseket tett Lengyelország vatikáni nagykövetének, Dr. Pappée-nak, amikor ez egy magánkihallgatás során panaszkodott, hogy a Vatikán nem támogatja Lengyelországot. A pápa azt hangoztatta, hogy az Oroszország elleni háborúban legyengült Németországot kényszeríteni lehet majd Lengyelország visszaállítására . . ."[17]

Mondanunk sem kell, hogy ezt a jelentést a legnagyobb óvatossággal kell fogadnunk.

1941, június 22-én a németek megindítják támadásukat a Szovjetunió ellen.

[17] Az Amt Ausland Abw. III feljegyzése, 1941. VII. 12., No 2143, Pol. I M, AA, Bonn (ki.).

A SZOVJETUNIÓ ELLENI NÉMET TÁMADÁS. AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK BELÉPÉSE A HÁBORÚBA ÉS A ZSIDÓK KIIRTÁSÁNAK KEZDETI SZAKASZA

1941 június–1941 december

1. AZ OROSZORSZÁG ELLENI NÉMET TÁMADÁS

Az „államtitkárság vezető személyiségeinek kijelentései szerint, amelyekről egy bizalmi emberünk útján szereztem tudomást", írja Bergen 1941. június 24-én, „csapataink bevonulása Oroszországba a Vatikánt nem lepte meg.

A Vatikán reagálására az alábbi két megjegyzés jellemző:

1. A háborúnak Oroszországra történt kiterjesztése lényegesen elősegíti az új európai rend érdekében szükséges tisztázódást. Attól lehetett tartani, hogy a bolsevizmus mint hatalom Európában és az egész világon érintetlen marad a háború végéig, sőt megerősödve kerül ki belőle, míg minden más társadalmi erő meggyengül. A Szovjetunió veresége bizonyossá tenné a bolsevizmus számottevő gyöngülését az egész világon.

2. Az ateista Oroszország szövetsége a »demokráciákkal« lehetetlenné teszi az utóbbiak számára a »kereszténységért vívott szent háború« ürügyének hangoztatását. A Vatikán már eddig is elvetette ezt a háború igazolására szánt érvet.

A Vatikánhoz közel álló körökben bizonyos megkönnyebbüléssel üdvözlik és különös érdeklődéssel követik a háborúnak ezt az új szakaszát."[1]

A Vatikánnak Bergen által leírt magatartása sem vonható kétségbe: megegyezik a Szentszék korábbi állásfoglalásaival

[1] Bergen távirata Berlinbe, 1941. VI. 24., No 40, StS: V, AA, Bonn (ki.).

a bolsevik veszéllyel szemben, és igazolja számos további dokumentum is. A Szentszék elutasító hangja a demokráciákkal szemben ugyancsak nem meglepő, minthogy ezek az országok ettől fogva a Szovjetunió szövetségesei voltak (tényleges szövetségese mint Anglia, vagy potenciális szövetségese mint az Egyesült Államok). De milyen álláspontot foglal el a Szentszék hivatalosan?

A németek elkönyvelhettek maguknak egy közvetett rokonszenvnyilvánítást: a vatikáni rádió 1941. június 22-ig többé vagy kevésbé leplezett módon gyakran foglalkozott az Egyház lengyelországi helyzetével. Júniusban Bergen emiatt panaszt is emelt a pápánál.[2] Az Oroszország elleni hadjárat megkezdése óta a vatikáni rádió hullámain nem történik többé kedvezőtlen célzás a Német Birodalomra. Június 26-án Weizsäcker ezt írja:

„A nuncius ma megkérdezte tőlem, hogy van-e újabb panaszunk a vatikáni rádióra. Azt válaszoltam, hogy az utóbbi időben nincs."[3]

És július 3-án:

„A nuncius ma ismét megkérdezte tőlem, hogy volt-e okunk bosszúságra az utóbbi időben a vatikáni rádióállomás miatt. Azt feleltem, hogy nem hallottam újabb panaszokról a vatikáni rádióval kapcsolatban."[4]

A Szentszéknek a Német Birodalom oroszországi akciója melletti világos állásfoglalására azonban nem került sor.

Augusztus 23-án Menshausen ügyvivő hosszú jelentésben elemzi a Vatikán magatartását:

„A pápa a nyilvánosság előtt mind ez ideig közvetlenül nem foglalt még állást a Szovjetunió elleni háborúval kapcso-

[2] Bergen levele Berlinbe, 1941. VI. 22., DGFP (D XII) 1082. old.
[3] Weizsäcker feljegyzése, 1941, VI. 26., StS: V, AA, Bonn (ki.).
[4] Weizsäcker feljegyzése, 1941. VII. 3. Ugyanott (ki.).

latban. Mindamellett tény, hogy ez év június 29-én (Péter és Pál napján) elmondott rádióbeszédének egyik helye közvetlenül a bolsevizmus elleni harcra vonatkozik. A pápa itt . . . ezt mondta: »A vihar sötétjében is kétségkívül van egy-egy világos pillanat, mely a lelket nagy és szent várakozások felé emeli: a keresztény kultúra alapjainak védelmezésében tanúsított hősi helytállás és diadalának biztos reménye . . .« Amint jól értesült forrásból hallom, XII. Pius ezzel annak a reménynek akart kifejezést adni, hogy a háború követelte súlyos áldozatok nem lesznek hiábavalók és a Gondviselés akaratának megfelelően meghozzák a bolsevizmus feletti győzelmet. (XI. Pius világosan és végérvényesen állást foglalt az ateista bolsevizmus ellen 1937. március 18-i „Divini Redemptoris" enciklikájában.)

Más vatikáni személyiségek nyílt állásfoglalásaként csak arról az egy szónoklatról tudunk, amelyet a Congregatio de Propaganda Fide[5] titkára, Constantini érsek mondott el egy ünnepi istentiszteleten a Concordia székesegyházban (Velence tartomány) e hó elején, és amelyben – az olasz sajtó közlései szerint – többek közt a következőket mondotta: »Tegnap Spanyolország földjén, ma pedig magában a bolsevik Oroszországban, ebben a hatalmas kiterjedésű országban, ahol a Sátán – úgy látszik – a köztársaság vezetőiben képviselőire és legjobb munkatársaira talált, a legnagyobb csatát vívják hős katonák, köztük a mi hazánk fiai is. Szívből reméljük, hogy ez a harc meghozza számunkra a végső győzelmet és a romboló és felforgató bolsevizmus megsemmisítését.« Beszéde végén Constantini Isten áldását kérte az olasz és német katonákra, akik »ebben a sorsdöntő órában szabadságunk eszményét védelmezik a vörös barbársággal szemben«.

A Vatikán bizonyos fokú tartózkodásának okait némileg megvilágítja a fasiszta »Relazioni Internazionali« c. folyó-

[5] Congregatio de Propaganda Fide – Hitterjesztési Kongregáció. – *Szerk.*

iratban ez év augusztus 2-án megjelent »A Szentszék és a Szovjetunió« című cikk. Ezt a folyóiratot tudvalevőleg a milánói Nemzetközi Politikai Intézet adja ki, s az olasz külügyminisztérium olykor szócsövéül használja. Itteni diplomáciai és egyházi körök feltételezik, hogy a szóban forgó cikket illetékes olasz hatóságok sugalmazására, és a Vatikán elképzeléseit jól ismerő személy írta. Tartalma megegyezik azokkal az értesüléseimmel, amelyeket a Vatikán álláspontjáról egy Vatikánhoz közel álló bizalmi emberünktől már a cikk közzététele előtt kaptam.

A szerző abból a megállapításból indul ki, hogy a Szovjetunióval szembeni ellenségeskedések megindulása óta a nemzetközi sajtó élénk érdeklődéssel várja a Szentszék állásfoglalását. Amilyen mértékben a hadműveletek előrehaladtak, és számos európai országban megalakult a »bolsevik rendszer elleni önkéntes szövetség« az a várakozás, hogy a Vatikán álláspontját tisztázza, a sajtó köreiből átterjedt a politikai körökre, sőt a tömegekre is. A várakozást még csak felcsigázta az a hivatalos bejelentés, hogy Péter és Pál napján a pápa a rádióban »Az isteni gondviselés a jelenlegi eseményekben« témájáról fog beszélni.

Ám a június 29-i rádióbeszéd nem tartalmazott magyarázatot. Vatikáni körökben mindamellett hangsúlyozzák, hogy a beszédben foglalt általános fordulatokból következtetni lehet azokra az »indokokra és elvekre«, amelyek fényt derítenek a Vatikánnak a Szovjetunió elleni háború tekintetében tanúsított magatartására.

Ennek a magatartásnak magyarázata az a »teljes és mégis éber tartózkodás«, amely megfelel a Szentszék hagyományos gyakorlatának. Semmiképpen sem jelent tehát közömbös félreállást vagy a döntő események kivárásával magyarázható tétovázást.

A római katolikus Egyház már végérvényesen leszögezte álláspontját nemcsak a bolsevik »misztika« tévedéseivel, hanem a bolsevik kormánnyal és állammal szemben is, ame-

lyek ezt az elméletet a gyakorlatban megvalósítják. XI. Pius pápa nem habozott »Divini Redemptoris« enciklikájában – igen ritka eset ez az Egyház történetében – határozottan és formálisan elítélni egy rendszert és egy kormányt: »Vádoljuk azt a rendszert, megteremtőit és propagátorait, akik Oroszországot látták a legalkalmasabbnak egy évtizedek óta kidolgozott rendszer megvalósítására, és akik ezt innen fáradhatatlanul terjesztik az egész világon!«

Világosan látszik ebből, hogy a Szentszék felfogása szerint a bolsevizmus az egész világ számára veszélyt jelentő kór, amelynek első áldozata és egyszersmind terjeszkedési bázisa Oroszország. Az egyháznak az enciklikában kifejtett elvi és hagyományos álláspontja ismeretében levonhatjuk azt a cáfolhatatlan következtetést, hogy a Szentszék nemcsak szívesen látja, hanem óhajtja és támogatja is az ateista bolsevizmus visszaszorítását, egészen annak teljes megsemmisítéséig.

Ilyen körülmények között mindenki számára nyilvánvaló, hogy a Vatikán igen nyomós indokok és megfontolások alapján volt kénytelen tartózkodó és óvatos álláspontot elfoglalni a Szovjetunió elleni fegyveres harc kérdésében.

Fölösleges kitérnünk minden részletre, amelyeket alaposan amúgy is csak a legfelső egyházi fórumok ismernek, elegendő az Egyház tételes tanainak és hagyományainak követelményeire utalnunk, hogy felismerjük azokat a főbb szempontokat, amelyek a Vatikánnak a Szovjetunió elleni háborúval kapcsolatos magatartását megszabják.

Vatikáni körökben azt is megjegyezték, hogy sokan élnek a »keresztes háború« kifejezéssel; igaz ugyan, hogy számos kormánynak és népnek a bolsevizmus elleni harcban való spontán részvétele sok tekintetben emlékeztet arra a középkori keresztény és katolikus mozgalomra, amely fegyveres harcra kelt a mohamedanizmus ellen. Ám ez a megjelölés nem talált visszhangra a pápa szavaiban. Bár a Szovjetunió elleni háborúnak kétségtelenül van ideológiai, sőt vallási ol-

dala, a Szentszék nem veheti figyelembe egyedül ezt (holott az ő beavatkozásához erre lenne szükség), minthogy ezzel a mozzanattal – mégha ez elsődleges is, más esetlegesebb mozzanatok, mindenekelőtt katonai és politikai érdekek fonódnak össze. Ehhez hozzájárul az is, hogy bármilyen szívesen látná a Szentszék a bolsevik pestis kiirtását, mégsem óhajthatta, hogy ez ilyen óriási vérontás árán történjék meg.

A cikk így végződik: »A Szentszék antibolsevista álláspontját – jegyzik meg a Vatikánban – nem kell bizonyítani és nem lehet kétségbe vonni, de másrészt meg kell érteni azokat a különleges körülményeket, amelyek a Szentszéket, univerzálista kötelezettségei és célkitűzései folytán arra késztetik, hogy megnyilatkozásaiban kizárólag vallási és egyházi síkon maradjon.«"[6]

Menshausen szeptember 12-én kiegészíti augusztusi jelentését:

„Múlt hó 23-án kelt, a Vatikánnak a Szovjetunió elleni háborúval kapcsolatos magatartására vonatkozó, 479. számú jelentésem kiegészítéséül", írja Menshausen Weizsäckernek, „jól értesült és részben befolyásos személyiségekkel folytatott beszélgetéseim alapján szeretnék még egy kis hangulatképet adni:

Eltekintve a jelentésemben ismertetett érvektől, amelyek amúgy is inkább a szélesebb közvéleménynek szólnak, nem ok nélkül feltételezhető, hogy a Vatikánnak az Egyház németországi helyzetéről szerzett hírei bizonyos fokig, ha ugyan nem döntő mértékben hozzájárultak ahhoz a tartózkodáshoz, amelyet a pápa a bolsevik Oroszország elleni háborúval kapcsolatban tanúsít. A Vatikán vezető személyiségei e tartózkodás okai iránti érdeklődésünkre válaszolva értésünkre adták, hogy ha figyelembe veszik azt, ami Németországban és az ál-

[6] Menshausen levele Berlinbe, 1941. VIII. 23., StS: V, AA, Bonn (ki.).

talunk elfoglalt területeken történik, félő, hogy a bolsevizmus megsemmisítése után a katolikus Egyház és általában a kereszténység csöbörből vödörbe kerül. Ha a pápa most szót emelne a bolsevizmus ellen, amely ellen a Szentszék már ismételten közölte elvi álláspontját, hasonlóképpen állást kellene foglalnia a németországi vallásellenes rendszabályokkal és kereszténységellenes tendenciákkal szemben is; a Vatikánba ezekről »folyamatosan beérkező« hírek »bőséges anyagot« szolgáltathatnának effajta lépés igazolására; a pápa hallgatása a legékesebb bizonyíték arra, hogy mennyire igyekszik mindent kerülni, ami árthatna Németországnak.

Egy, a vatikáni hangulatot nagyon jól ismerő és az olasz kormányhoz közel álló magas beosztású személyiség egy bizalmas beszélgetés során a következőkben ismertette velem azokat az okokat, amelyek a pápának a bolsevik Oroszországgal vívott háborúnkkal kapcsolatban tanúsított tartózkodását megmagyarázzák: Amikor az egyházellenes rendszabályok a Német Birodalomban szemlátomást élesebbé váltak, XII. Pius úgy vélte, hogy véget kell vetnie hallgatásának.[7] De amikor megkezdődött a Szovjetunió elleni háború, mégis úgy határozott, hogy eltekint ettől a lépéstől, nehogy sértse Németország és szövetségesei érdekeit a háborúnak az egész világ sorsát eldöntő szakaszában. De hogy ennél messzebb menve egyértelmű állást foglaljon el a Szovjetunió elleni küzdelemben, ezt maguk a németek tették lehetetlenné számára.

Mindig biztosítanak arról, hogy szíve szerint XII. Pius a tengelyhatalmak oldalán áll. Utalnak június 29-i rádióbeszédének arra a részére, amelyben Olaszországhoz szólt: »Veled

[7] A Menshausen által idézett személy valószínűleg a németeknek a lengyelországi egyház elleni rendszabályaira céloz. Lengyelország egy részét (Warthegau) ugyanis a Német Birodalomhoz csatolták; (ezért él „az egyházellenes rendszabályok a Német Birodalomban" kifejezéssel). A Wilhelmstrasse levéltárában nem található egyéb nyoma annak, hogy 1940-ben vagy 1941 elején XII. Pius hallgatásának végét akarta volna vetni; e kérdésre nézve a vatikáni levéltár tudna felvilágosítással szolgálni.

együtt (Róma) megáldjuk az egész olasz népet, mely ama kiváltságával, hogy az Egyház egységének központját körülveheti, isteni küldetésének nyilvánvaló jeleit párosítja.« Ezen felül is bőségesen vannak olyan jelek, amelyekből következtetni lehet a Vatikán álláspontjára: egy olyan prominens személyiségnek a beszéde, mint Constantini érsek, a Congregatio de Propaganda Fide titkára (amelynek idevágó helyeit legutóbbi jelentésemben közöltem), ebben a vonatkozásban különösen nagy jelentőségű, mert elképzelhetetlen, hogy azt a Szentszék hozzájárulása nélkül mondta volna el. Ugyanígy a Vatikán, illetőleg az Actio Catholica utasításaira vezethetők vissza az olasz papság megnyilvánulásai, és az olaszországi katolikus sajtóban közölt számtalan cikk, amelyek megvilágítják a bolsevizmus elleni harc jelentőségét."[8]

Menshausen második jelentése elég hihetően írja le XII. Pius magatartását. Hogy a pápa a Német Birodalom győzelmét óhajtotta Oroszországgal szemben, az lehetséges; nem kevésbé nyilvánvaló, hogy az egyházat üldöző Németország melletti nyílt állásfoglalása lehetetlen volt, különösen ha figyelembe vesszük, milyen ellenhatást váltott volna ki ez a megszállott országok katolikusaiból, valamint az amerikai katolikusokból.

Két, spanyol forrásra támaszkodó dokumentum megerősíti a pápának az Oroszország elleni német támadással kapcsolatban tanúsított magatartását. 1941. október 4-én Weizsäcker ezt írja:

„A spanyol nagykövet, aki most tért vissza ide Madridból, Serrano Suñer megbízásából két egybehangzó megbeszélés tartalmát közölte velem; az egyik megbeszélés a madridi nuncius és a spanyol külügyminiszter közt, a másik a vichyi nun-

[8] Menshausen levele Weizsäckerhez, 1941. IX. 12., StS: V, AA, Bonn (ki.).

cius és az ottani spanyol nagykövet közt folyt le. Ezek a megbeszélések tehát nyilvánvalóan utasításra történtek. A római Kuria mindkét képviselőjének kijelentése szerint a pápát úgy tájékoztatták, hogy a Führer azt mondta Francónak Hendayeben, hogy XII. Pius pápa a Führer ellensége. Ha ezek a szavak elhangzottak, és ha ezek a Führer véleményét fejezik ki, a pápa ezt őszintén sajnálná. A pápa barátságos érzelmeket táplál a Német Birodalommal szemben. Semmit sem kíván jobban a Führernek, mint a bolsevizmus feletti győzelmet. A Szovjetunió döntő veresége után talán elérkezne a béke megvalósításának pillanata. A pápa sajnálná, ha érzelmeiről ennyire megalapozatlan nézetek terjednének el Németországban, éppen akkor, amikor a Führer és a Harmadik Birodalom ilyen nagy feladatokat hajtanak végre. Suñer azonnal azt válaszolta a madridi nunciusnak, hogy a pápához eljuttatott információ hamis. Ellenkezőleg, a Führer azt közölte Francóval, hogy nagy fontosságot tulajdonít a római Kúriával való jó viszonynak, hiszen ő maga is 40 millió katolikust tart számon a Birodalom határain belül."[9]

A második dokumentum november 17-i keltezésű, az előbbihez kapcsolódik. Bergen ezt írja a Wilhelmstrassénak:

„Yanguas Messia Spanyolország szentszéki nagykövete, aki négyhónapi távollét után most tért vissza Spanyolországból és akit a pápa magánkihallgatáson fogadott, elmondta nekem, hogy Franco megbízásából közölte XII. Piusszal, miszerint nem helyes a pápának az az értesülése, hogy a Führer azt mondta Hendaye-ben a Caudillónak,[10] hogy XII. Pius a Führer ellensége. A pápa azt válaszolta, hogy őszintén örül ennek a közlésnek, hiszen nemcsak Németország iránt érez

[9] Weizsäcker feljegyzése, 1941. X. 4., No 666. Ugyanott (ki.).

[10] Caudillo – vezér, vezető, spanyol nyelven. Franco spanyol fasiszta diktátor címe. – *Szerk.*

meleg rokonszenvet, hanem a Führer kiváló tulajdonságainak is mindig csodálója volt."[11]

2. AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK BELÉPÉSE A HÁBORÚBA

A Szentszéknek az Oroszország elleni támadással kapcsolatos tartózkodása ellenére a német jelentések szerint az amerikai katolikusok egyre inkább szemére vetik XII. Piusnak magatartását, mely a tengelyhatalmakkal való cinkossághoz hasonlít. A német hírszerző szolgálat 1941. július 18-án a következő információt juttatja el a Wilhelmstrassénak:

„A Vatikánban továbbra is a legnagyobb titokban tartják azt a kellemetlen polémiát, amely a New York-i érsek és Maglione bíboros közt folyt le... Az érsek egy, a Vatikánhoz intézett levelében azt állította, hogy a pápa tekintélye a háborús felek felelősségére vonatkozó kétértelmű kijelentései következtében Amerikában csökkenőben van, és hogy az amerikai katolikusok nem bíznak már a pápában olasz származása miatt. Nem egészen alaptalan az a gyanú, hogy a pápa mégiscsak rokonszenvez Olaszország imperialista törekvéseivel, s ezért nem tudja megóvni főpapi tekintélyét az Egyesült Államok katolikus hiveinek a szemében. Az államtitkár azt válaszolta, hogy ezt a sértő levelet meg sem mutathatja a pápának, és hogy az érseknek nemcsak bíznia kell a pápa véleményének a szentségében, hanem meg is kell védenie tekintélyét az amerikai katolikusok körében... A pápa úgymond, igen világos álláspontot foglal el a konfliktusban... elítéli Németország agresszióját és katolikusellenes politikáját, de ugyanakkor helyteleníti a gazdag népek, Anglia és Franciaország törekvéseit, amelyek nem voltak hajlandók a véletlen folytán megszerzett gyarmati kincsek egy részét az

[11] Bergen távirata Berlinbe, 1941. XI. 17, No 98. Ugyanott (ki.).

elszegényedett népeknek, Németországnak és Olaszországnak átengedni...

A Vatikán és az amerikai katolikusok közti viszony romlását már nem lehet többé titkolni..."[12]

Szeptemberben rövid megbízatással a Vatikánba érkezett Myron Taylor, Roosevelt szentszéki különmegbízottja. Több alkalommal tárgyalt a pápával. A szentszéki német diplomaták elismerték, hogy ezekről a megbeszélésekről csak részleges értesüléseket tudtak szerezni. Menshausen úgy véli, hogy az Egyesült Államok elnöke ismét megkísérelte állásfoglalásra bírni a Szentszéket Hitlerrel szemben, ugyanakkor megpróbálta igazolni az Egyesült Államok által a Szovjetuniónak nyújtott anyagi segítséget, hangsúlyozva, hogy ez utóbbi újból engedélyezte a vallásszabadságot.[13]

Szeptember 30-án a Német Birodalom madridi nagykövete azt írta Berlinbe, hogy a japán nagykövet tudomására hozta a pápa és Taylor tárgyalásainak tartalmát és azt is közölte vele, hogy értesüléseiről okmányszerű bizonyítékok vannak birtokában:

„... Myron Taylor első római küldetése alkalmával felhívta a pápa figyelmét az Egyesült Államok és a Szentszék érdekeinek párhuzamosságára, mivel mindketten el akarják kerülni a konfliktus kiterjedését és helyre akarják állítani a békét. A pápa 1940. január 7-i jegyzékében azt válaszolta, hogy neki is ez a véleménye, és hogy a konfliktus kiterjedése végzetes következményekkel járhatna a keresztény vallásra és kultúrára nézve.

Myron Taylor most azt a megbízatást kapta Rooseveltől, hogy magyarázza meg a pápának, mi kényszerítette az Egyesült Államokat a háborúshoz legalábbis hasonló állásfoglalás-

[12] Inf. III., 1941. VI. 18., StS: V, AA, Bonn (ki.).
[13] Menshausen távirata Berlinbe, 1941. IX. 12., No 57, Ugyanott (ki.).

ra és a konfliktusban való részvételre. A pápa e magatartás iránt nem tanúsított valami nagy megértést, és újból hangsúlyozta, hogy a háború kiterjesztése a legsúlyosabb katasztrófát jelentené; örül annak, hogy az Egyesült Államok mindezek ellenére még mindig semleges, mert csak így működhet együtt a Szentszékkel a béke helyreállításában . . .

A japán nagykövet ismételten hangoztatta, hogy ez az értesülése teljesen megbízható."[14]

A japánok 1941. december 7-én megtámadták Pearl-Harbort és így az Egyesült Államok belesodródott a háborúba. 11-én Bergen ezt írja Berlinbe:

„A Vatikán mértékadó köreiben nyíltan szigorúan bírálják Roosevelt magatartását. Az elnök, mondják, nemcsak nem igyekezett megakadályozni a háború kiterjedését más országokra, hanem mesterkedéseivel végül saját népét is háborúba sodorta. Ez az eljárás annál is inkább elítélendő, mert az elnök 1939 karácsonyán olyan program alapján lépett érintkezésbe a Vatikánnal, amelynek célja saját kijelentése szerint éppen az volt, hogy megakadályozza a háború kiterjedését és minden eszközzel elősegítse a béke lehetőségeit."[15]

Bergen december 15-i jelentése még részletesebb:

„A Vatikán egyre élesebben elítéli Rooseveltet . . . Mértékadó vatikáni körök egyhangú véleménye szerint Roosevelt kezdettől fogva nem volt őszinte, és kétszínű játékot folytatott.

Ehhez a megítéléshez bizonyára hozzájárult Galeazzinak, a Vatikán gazdasági főigazgatójának, a pápa egyik legben-

[14] Stohrer távirata Berlinbe, 1941. IX. 30., No 3383, StS: V, AA, Bonn (ki.).

[15] Bergen távirata Berlinbe, 1941. XII. 11., No 113, Ugyanott (ki.).

sőbb bizalmasának jelentése is, aki a közelmúltban az Egyesült Államokban járt. Mint megbízható forrásból hallom, Galeazzi, akinek jó kapcsolatai voltak vezető amerikai személyiségekkel, visszaérkezése után igen kedvezőtlenül nyilatkozott az ottani viszonyokról. A vezető körök tengelyellenes uszítása ellenére úgy látta, hogy az ország egyáltalán nem készült fel a háborúra. A fontos iparágakat megbénító sztrájkok egyenesen a roosevelti politika szabotálásának benyomását keltik. A fegyelem teljes hiánya minden téren, az egyes amerikaiak viselkedésében is különösen szembeötlő azoknak az angoloknak a komolyságával összehasonlítva ... akikkel utazása során találkozott."[16]

A Vatikán által az Egyesült Államok háborúba lépésével kapcsolatban tanúsított magatartásnak volt egy nem éppen érdektelen epilógusa. 1942 januárjában a Rio de Janeiró-i konferencián Washington igyekezett valamennyi dél-amerikai köztársaságot rávenni, hogy szakítsák meg diplomáciai kapcsolataikat a tengelyhatalmakkal és Japánnal. Az északamerikai akció nem járt teljes sikerrel. E tárgyra vonatkozóan Bergen 1942. március 21-én a következő értesülését közölte a Wilhelmstrasséval:

„Titkos értesülésem szerint a Szentszék, valószínűleg az olasz kormány ösztönzésére, diplomáciai képviselői útján még a konferencia összehívása előtt, valóban nyomást gyakorolt a riói konferencián részt vevő országokra, hogy fenntartsák semlegességüket. Ám a »United Press«[17] egy jelentése arra kényszerítette a Szentszéket, hogy washingtoni nunciusa útján cáfolatot tegyen közzé, nehogy beavatkozással és részrehajlással vádolhassák."[18]

[16] Bergen távirata Berlinbe, 1941. XII. 15., Ugyanott (ki.).

[17] United Press – hírszolgálati ügynökség az Egyesült Államokban. – *Szerk.*

[18] Bergen távirata Berlinbe, 1942. III. 21., No 61, Ugyanott (ki.).

Az 1938. november 9-éről 10-ére virradó éjszaka a nácik – hogy „bosszút álljanak" azért, mert egy Grynszpan nevű fiatal lengyel zsidó meggyilkolta von Rath követségi tanácsost – sok zsidót lemészároltak, 20 000-nél többet koncentrációs táborba zártak, és csaknem 200 zsinagógát felgyújtottak. Ez volt a hírhedt „Kristallnacht" (kristály-éjszaka). Az egész Német Birodalom területén egyetlen pap tiltakozó szava hangzott el, Lichtenbergé, a berlini Szent Hedvig-székesegyház nagyprépostjáé.

„Tudjuk, mi történt tegnap, nem tudhatjuk, mi lesz holnap, de annak tanúi voltunk, ami ma történt: e falakon kívül ég a zsinagóga, és az is Isten háza."[19]

Hitler hatalomra jutása után sok német lelkész helyeselte az új rendszer antiszemita rendszabályait, sőt olykor tevékeny támogatásuktól sem riadtak vissza.[20] A német püspöki kar magáévá tette a faji törvényeket, és Gröber freiburgi érsek már 1935-ben így írhatott:

„Minthogy minden nép maga felel jólétéért, és a teljesen idegen vér befogadása mindig kockázatos az olyan nemzet számára, amely bebizonyította történelmi értékét, egyetlen néptől sem lehet elvitatni azt a jogot, hogy zavartalanul megóvja fajtisztaságát, és ennek érdekében intézkedéseket tegyen. A keresztény vallás csupán azt kívánja, hogy a felhasznált eszközök ne sértsék az erkölcsi előírásokat és a természetes igazságosságot."[21]

[19] *Alfons Erb:* Bernhard Lichtenberg, Dompropst von St. Hedwig zu Berlin, Berlin 1946. 44. old.

[20] *Guenter Lewy:* Id. mű. 10. fejezet.

[21] *Erzbischof Dr. Conrad Gröber:* Handbuch der religiösen Gegenwartsfragen. Freiburg in Br. 1937. 536. old.

Amikor alig két évvel a háború kitörése után közvetve vagy közvetlenül a német fennhatóság alatt álló nyugati országokban az első zsidóellenes rendszabályokat hozták, a katolikus papság magatartása országonként, sőt egyházmegyénként igen különböző volt.

Franciaországban, a megszállt övezetben 1940 óta hoztak különböző zsidóellenes rendszabályokat; a nem megszállott övezetben a kivételes törvények akkor váltak rendszeressé, mikor Pétain tábornagy kormánya 1941. március 29-én Xavier Vallat-t kinevezte a zsidó ügyek kormánybiztosának. Július 22-én a vichyi kormány elrendelte a zsidó vállalatok „árjásítását" és minden zsidó kézben levő tőke ellenőrzését.

Július 31-én Weill főrabbi helyettese, Kaplan rabbi levelet ír Vallat-nak, amelyben igyekszik bebizonyítani, hogy a zsidók ellen hozott rendszabályok ellenkeznek a kereszténység követelményeivel; Jézus és apostolai nem zsidók voltak-e? – kérdi a rabbi. Úgy látszik, hogy Kaplan rabbi levele bizonyos zavart kelthetett a vichyi kormánykörökben, legalábbis erre vall Jarnieu-nek, Vallat kabinetfőnökének feltűnően tartózkodó válasza.[22] Augusztus 7-én tehát Pétain tábornagy arra kéri Léon Bérard-t, szentszéki nagykövetét, hogy tájékozódjék a Vatikánnak ebben a kérdésben elfoglalt álláspontja felől.

A nagykövet szeptember 2-án válaszol. Szokásos eljárásunktól eltérően ennek a dokumentumnak csak azokat a szakaszait közöljük, amelyek közvetlenül tárgyunkra vonatkoznak. A szöveg teljes terjedelmében már megjelent.[23]

A) *Az egyház és a fajelmélet*

„Alapvető áthidalhatatlan ellentét van az Egyház tanítása és a fajvédő elméletek közt. Az Egyház, minthogy lényegénél fogva univerzális, az emberi nem egységét vallja. Egyazon

[22] Vö. erre vonatkozóan *Raoul Hilberg:* The Destruction of the European Jews. Quadrangle Books: Chicago 1961. 398. és köv. old.

[23] *Jacques Nobécourt:* Id. mű, függelék.

megváltó halt meg az összes emberekért; az Evangélium »minden teremtményhez« szól és mindenkinek hírdetni fogják. Minden embernek halhatatlan lelke van, mindenkinek ugyanaz a kegyelem jutott osztályrészül, és ugyanazon üdvösségre hivatott, mint valamennyi felebarátja. Ebből fakad emberi méltósága; ez alapja jogainak, amelyeknek kötelességei a mértékük. Mindezen tételek összeegyeztethetetlenek azzal a felfogással, amely a népek képességeit és hivatását, sőt vallását is koponyaalkatukból vagy vérük összetételéből akarja levezetni, hogy végül a fajok olyan hierarchiáját állapítsa meg, amelynek csúcsán az »árjának« nevezett tiszta, vagyis uralkodó faj áll.

XI. Pius a nemzetiszocializmussal és a katolicizmus németországi helyzetével foglalkozó 1937. március 14-i »Mit brennender Sorge« enciklikájában ezt írja: »Aki a fajt vagy a népet, az államot vagy az államformát, vagy az államhatalom letéteményeseit vagy az emberi társadalom bármely más alapvető értékét – amelyek a földi rendben mind szükséges és tiszteletre méltó helyet foglalnak el – ezen földi értékrendjükből kiszakítva az összes értékeknek, még a vallási értékeknek is legfőbb normájává emeli és bálványozva isteníti, az megfordítja és meghamisítja a dolgoknak Istentől alkotott és parancsolt rendjét: az eltávolodott az igazi istenhittől és az ennek megfelelő életfelfogástól . . .«

. . . Az Egyház tehát éppen úgy elítélte a fajvédelmet, ahogy elítélte a kommunizmust.

Ámde a fajvédő eszmékre vonatkozó tanításokból korántsem lehet arra következtetni, hogy az Egyház szükségképpen elítéli mindazokat a különleges rendszabályokat, amelyeket valamely állam az úgynevezett zsidó faj ellen életbe léptet. Az Egyház felfogása e tekintetben figyelemre méltó megkülönböztetéseket és árnyalatokat enged meg. A kérdést külön kell kezelni.

B) *Az Egyház, a zsidókérdés és az antiszemitizmus*

Hiába próbálnánk a kánonjogból, a teológiából vagy a pápai aktákból olyan előírásokat kihámozni, amelyek a zsidóságra vagy a zsidó vallásra vonatkozó jogszabályok egységes egészét alkotnák. Erre vonatkozóan nehéz lenne mégcsak valamennyire is határozott körvonalú alapelveket is fellelni.

Az elsőként szembeötlő és legszilárdabb alapelv az, hogy az Egyház szemében az érvényesen megkeresztelt zsidó megszűnik zsidónak lenni, és »Krisztus nyájához« tartozik. Mindamellett helytelen lenne ebből azt az elsietett következtetést levonni, hogy az Egyház számára a vallás az egyetlen vonás, amely Izrael népét a nemzetek között megkülönbözteti. Az Egyház egyáltalán nem azt tartja, hogy a zsidóság egyszerű »vallási család«, mint például a katolikusok vagy a »reformált« keresztények. Az Egyház elismeri, hogy az izraelita közösség megkülönböztető jegyei között szerepelnek, ha nem is *faji*, de *etnikai* sajátosságok. Az Egyház ezt már régen felismerte, és mindig is figyelembe vette.

Tudjuk az egyetemes történelemből, hogy az Egyház gyakran megvédte a zsidókat üldözőik kegyetlenségével és igazságtalanságával szemben, de ugyanakkor a gettókba zárta őket. Az Egyház egyik legnagyobb tudósának, Aquinói Szent Tamásnak a tanításai is ezt az álláspontot tükrözik vissza. Mellékesen, de igen világos formában tárgyalja a zsidókérdést a »Summa Teologicá«-ban, a Secunda Secundae 10. kérdésében, 9., 10., 11. és 12. pont. Tanításának rövid foglalata ez: Türelmesnek kell lenni a zsidókkal vallásuk gyakorlása tekintetében; ne gyakoroljunk vallási kényszert velük szemben; ne kereszteljék meg gyermekeiket erőszakkal szülőik beleegyezése nélkül. Másrészt, Szent Tamás, jóllehet elvet minden elnyomó politikát, intézkedéseket javasol a zsidók társadalmi tevékenységének korlátozása és befolyásuk korlátozása céljából. Ésszerűtlen lenne egy keresztény államban átengedni nekik a kormányzást és ezáltal hatalmuk alá hajtani a katoli-

kusokat. Ebből következik, hogy jogosan tilthatjuk el őket a közfunkcióktól; ugyancsak jogos, ha csak meghatározott arányban engedjük őket az egyetemekre (numerus clausus) és a szabad pályákra.

C) *Ellentétek a Szentszék és Olaszország között a fasiszta zsidóellenes törvények kérdésében*

A fasiszta kormány rendszabályait nemcsak hogy nem előzte meg semmiféle tárgyalás vagy megállapodás a Szentszékkel, hanem ezeket a rendszabályokat a pápai hatóság éles bírálattal illette. Nagyon fontos, hogy világosan lássuk ennek az eltérésnek a jellegét és tárgyát . . .

. . . A fasiszta zsidótörvény egyes rendelkezései a házasságkötés jogszabályait érintik. A törvény bizonyos feltételek közt tiltja olasz állampolgárságú »árják« és zsidó fajú egyének közti házasságot, még akkor is, ha az illető zsidó fajú személy katolikus vallású. Az Egyház nemcsak a katolikusok és megtért, megkeresztelt zsidók közti házasságot tartja teljesen érvényesnek, hanem katolikusok és nem megkeresztelt zsidók katolikus pap által kötött házasságát is, abban az esetben, ha az illető pap előzőleg megkapta az egyházi hatóságtól a »diszpenzációnak« nevezett engedélyt. Az olasz törvényhozásba ezáltal bevezetett újítás már magában véve is indokolná a pápai hatalom rosszallását. Az Egyház egyik legősibb és legszilárdabb hagyománya alapján azt tartja, hogy a házasság lényegénél fogva szentség, ennélfogva elsősorban vallási jellegű, következőleg a katolikus vallás törvénye alapján kell szabályozni mindazt, ami a házassági kötelék létrehozásával és érvényességével kapcsolatos.

De volt még egy – és gyakorlati szempontból fontosabb – oka annak, hogy az új fasiszta törvényt a Vatikán kedvezőtlenül fogadta. A fasiszta állam azáltal, hogy törvényes intézkedést hozott az árják és nem árják közti házasságról, megsértette a Szentszék és Olaszország között 1929. február 11-én

kötött konkordátumot. Ennek az egyezménynek 24. cikkelye kimondja: »Az olasz állam, attól a szándéktól vezérelve, hogy a házasság intézményének, amely a család alapja, visszaadja az olasz nép katolikus hagyományainak megfelelő méltóságát, elismeri a kánonjog által szabályozott házasság szentségének polgári hatályát.«

... Magától értetődik, hogy ezzel a szerződéssel, amelyet Mussolini úr írt alá, az olasz állam lemondott a házasság »szekularizálásáról« ...

D) *Milyen ellentmondásokat látunk a katolikus tanítás és a zsidók jogi helyzetét szabályozó 1941. június 2-i francia törvény között*

Azt hiszem, az egyszerűség és világosság kedvéért helyes, ha a törvény tárgyából és gyakorlati jelentőségéből, valamint a zsidókra vonatkozó tiltó és korlátozó rendelkezéseiből indulunk ki. Azokat a zsidókat, akikre nem vonatkozik a törvényben megállapított kivételezettség kedvezménye, számos közhivatalból kizárták, másrészt eltiltották őket bizonyos felsorolt foglalkozásoktól; más szakmákban csak rendeletileg meghatározandó arányban tevékenykedhetnek.

Elvileg ezek a rendszabályok nem tartalmaznak olyasmit, ami a Szentszék szempontjából bírálatra adhatna okot. A Szentszék felfogása szerint minden államnak jogában áll, hogy ilyen rendelkezéseket hozzon, és az egyházi hatalom ilyen kérdések kapcsán nem avatkozhat be az államok belpolitikájába. Egyébként az Egyház sohasem hírdette azt, hogy minden állampolgárt egyforma jogok illetnek meg. Az Egyház mindig az ember személyi méltóságát és az iránta tanúsítandó tiszteletet tanította. De biztosak lehetünk abban, hogy ezt a tanítást nem úgy és nem olyan szigorúan értelmezi, mint Rousseau és Condorcet szellemi örökösei. Ennek megítélésére elegendő emlékeztetni mindarra, ami az eredendő bűn dogmáját szembeállítja az említett filozófusok által ránk ha-

gyott dogmákkal; az ember természettől adott jóságával, az emberi szellem fejlődésének határtalanságával, a jognak, valamint a társadalmi és politikai szervezetnek individualista koncepciójával.

Tény, hogy az 1941. június 2-i törvény kiindulópontja a zsidónak a jogi meghatározása, s itt a törvényhozó kifejezetten a »faj« fogalmára hivatkozik. Mégis meg kell jegyezni, hogy ha ezt a június 2-i törvényt összevetjük az október 3-ival, amelyet hatályon kívül helyezett és amelynek helyére lépett, megállapíthatjuk, hogy az új szövegben kisebb helyet és szerepet kap a »faj« fogalma. Ha egy zsidó bebizonyítja, hogy 1940. június 25. előtt katolikus vagy kálvinista, vagy lutheránus hitre tért, nem „tekinthető zsidónak", feltéve, hogy nincs kettőnél több zsidó fajú nagyszülője. Ebben az esetben tehát a törvény jogi következményt tulajdonít a megtérésnek. Továbbra is fennáll az, hogy zsidónak tekintenek minden szabályszerűen megtért és megkeresztelt zsidót, ha legalább három zsidó fajú, azaz a zsidó hitfelekezethez tartozó nagyszülőtől származik.

El kell ismerni, hogy itt a francia törvény ellentmond az Egyház tanításának.

E) *Az ellentmondás gyakorlati jelentősége. Összefoglalás*

Ezzel megjelöltem azt az egyetlen pontot, ahol az 1941. június 2-i törvény ellentétben áll egy, a római katolikus Egyház által hirdetett alapelvvel. Semmiképp sem következik ebből az eltérésből, hogy a francia államot olyan jogvita fenyegetné, amilyen a Szentszék és a fasiszta kormány közt merült fel, vagy hogy a Szentszék csak bármilyen formában is roszszallását vagy helytelenítését fejezné ki a zsidók jogi helyzetével kapcsolatban.

... Amint egy illetékes személy a Vatikánban közölte velem, a zsidók jogi helyzetének kérdésében semmiféle nehézséget sem fognak nekünk támasztani. A Szentszék képviselői

azonban kifejezték két kérésüket, azzal a látható óhajjal, hogy a francia állam vezetőjéhez továbbítsam őket:

1. Ne fűzzenek a zsidó törvényhez semmiféle olyan rendelkezést, mely a házasságot érinti. Itt vallási természetű nehézségekbe ütköznénk. A Vatikánban nagy megdöbbenést keltett, hogy Románia ebben a döntő kérdésben a fasiszta törvények által sugallt vagy azokat utánzó jogszabályokat léptetett életbe.

2. A törvény végrehajtása során vegyék tekintetbe az igazság és könyörületesség követelményeit. Úgy vélem, ezzel főképpen azon vállalatok felszámolására céloztak, amelyekben zsidók is érdekelve vannak..."

Léon Bérard-nak a zsidókra vonatkozó kivételes törvényhozással kapcsolatos, a Vatikán által elfoglalt álláspontjáról adott elemzését igen óvatosan kell kezelnünk. Kétségtelenül megállapítható ugyan, hogy számos vezető egyházi személyiség nem tudott ellenállni az antiszemitizmus csábításainak, mégsem látszik egykönnyen bizonyíthatónak, hogy amint Bérard állítja, a Szentszék 1941-ben afféle korlátlan felhatalmazást adott antiszemita rendszabályokra, feltéve, ha könyörületességgel enyhítik őket.

Léon Bérard nem említi annak a vatikáni személyiségnek nevét, aki – közlése szerint – azt állította, hogy a Szentszék semmi kifogásolni valót nem lát a zsidók jogi helyzetének Vichy által kidolgozott szabályozásában. Ez a mulasztás már csak azért is különös, mert egy magas egyházi méltóság nevének említése bizonnyal sokkal alkalmasabb lett volna Pétain tábornagy lelkiismeretének megnyugtatására, mint a nagykövet teológiai elemzése.

Mindezen fenntartások mellett is el kell ismerni, hogy Bérard jelentésének utolsó szakaszai tanulságos betekintést engednek a Vatikánnak a kivételes törvényekkel kapcsolatos állásfoglalásába.

Ugyanakkor, amikor Léon Bérard közölte Vichyvel a Szentszéknek a francia kormány zsidóellenes törvényeire vonatkozó állítólagos álláspontját, Oroszországnak a német

hadsereg által elfoglalt területein német különítmények léptek akcióba a zsidók ellen: 1941 őszén több mint félmillió zsidót mészároltak le. Ugyanebben az időben befejeződött több mint kétmillió zsidó összezsúfolása a lengyelországi gettókban. Minden elő van készítve a „végső megoldás"-ra.

Mit tud a Szentszék arról, ami 1941 őszén Keleten történik? Erre semmiféle dokumentumból sem tudunk következtetni. Legfeljebb annyit állapíthatunk meg, hogy a Vatikán tudott a zsidók deportálásáról, ez a tény ugyanis úgy látszik köztudott volt; erre mutat Lichtenberg püspöki helynök magatartása is, amelyet alább ismertetünk. De nem állítható, hogy akár a Szentszék, akár Lichtenberg ebben az időben ennél többet tudott volna.

1941. november 11-én Haidlen tanácsos a következő feljegyzést küldi Weizsäckernek:

„Lichtenberg nagyprépost letartóztatásáról az állami titkosrendőrség illetékes tisztviselője a következőket közölte velem: Lichtenberg esti nyilvános istentiszteleteken a Hedvig-székesegyházban többször is imádkozott a zsidókért – mégpedig nemcsak a megkeresztelt zsidókért –, valamint a koncentrációs táborok foglyaiért, és »a háború következtében hajléktalanná vált milliókért«. Ugyanakkor kijelentette, hogy a nemzetiszocializmus elvi ellenfele, és kijelentette, hogy osztozni akar a Keletre deportált zsidók sorsában, hogy ott imádkozhasson értük."[24]

Az államtitkár irattárában Haidlen feljegyzése mellett egy aláírás és keltezés nélküli, valószínűleg Woermanntól származó feljegyzés található:

„Lehetséges, hogy a nuncius szóba hozza Lichtenbergnek az itteni Szent Hedvig-székesegyház nagyprépostjának a le-

[24] Haidlen feljegyzése Weizsäcker számára, 1941. XI. 11., StS: V, AA. Bonn (ki.).

tartóztatását. A letartóztatás indokaként azt közlik, hogy a legutóbbi zsidódeportálások alkalmával Lichtenberg imádkozott a zsidókért."[25]

Ez az utóbbi dokumentum figyelmet érdemel: szerzője, Lichtenberg letartóztatásával kapcsolatban a nuncius érdeklődésére számítva, nem olyanfajta általános kibúvót keresett, mint „rendszerellenes kijelentések" vagy „rendbontásra való felbujtás", hanem azt javasolja, közöljék egyszerűen Orsenigo nunciussal, hogy Lichtenberget azért tartóztatták le, mert imádkozott a zsidókért. A németek nyilván arra gondoltak, hogy ez a válasz kielégíti majd Orsenigót és így magát a pápát is.

A valóságban Mgr. Orsenigo sohasem érdeklődött Lichtenberg letartóztatásának indokai felől. Később is csupán arra szorítkozott, hogy sürgesse a Lichtenberg elleni eljárás lefolytatását, tekintettel a bebörtönzött lelkész rossz egészségi állapotára.[26]

Lichtenberg Dachauba szállítása közben meghalt.

December elején a londoni rádió azt a hírt közölte, hogy a berlini nuncius utasítást kapott, interveniáljon a németeknél a koncentrációs táborok foglyaival szemben alkalmazott kegyetlen bánásmód ügyében. A hírt Bergen december 19-én megcáfolta:

Mgr. Tardini helyettes államtitkár, aki tudomást szerzett a londoni rádiónak arról a híréről, amely szerint a berlini nuncius utasítást kapott volna a lengyelországi koncentrációs táborok ügyében, kijelentette, hogy ez a hír valótlan."[27]

[25] Aláírás és keltezés nélküli feljegyzés, StS: V, AA, Bonn (ki.).
[26] Weizsäcker feljegyzése, 1942. III. 10., Ugyanott (ki.).
[27] Bergen távirata Berlinbe, 1941. XII. 19., No 119, Ugyanott (ki.).

1941. december 5-én Weizsäcker a következő megbeszélést folytatta Orsenigo nunciussal:

„A nuncius ma célzást tett az ismert túsz-kérdésre, hogy kipuhatolja, eredményes lenne-e egy velünk folytatott beszélgetés a túszok kivégzéséről, főként a legutóbb Szerbiában történtekről. Azt válaszoltam a nunciusnak, hogy mindazon külföldi hatóságok között, amelyek ezzel az üggyel foglalkoztak, a római Kuria viselkedett a legokosabban, azért, mert Collinak, a nunciatúra tanácsosának társasági beszélgetés során tett futólagos megjegyzésem után nem tért vissza a kérdésre. Ha a Kuria indíttatva érezné magát, hogy most mégis visszatérjen rá, a nunciusnak is ugyanazt a választ kellene adnom, amelyet Haiti, Mexikó és mások kaptak.

A nuncius ezt teljesen megértette és hangsúlyozta, hogy ő nem érintette a témát, s nincs is szándékában érinteni. Egyébként számára teljesen világos, hogy azok az idegen államok, amelyek jelenleg szükségét érzik a közbelépésnek, egyáltalán nem lennének sértve emberi érzelmeikben, ha ellenségeink adnának nekik okot ilyen demarsra."[28]

[28] Weizsäcker feljegyzése, 1941. XII. 5., No 798, V, AA, Bonn (ki.).

„A VÉGLEGES MEGOLDÁS"

1942–1943 eleje

1942 januárjában a németek elhatározták a zsidókérdés „végleges megoldását", vagyis az ellenőrzésük alatt álló területeken levő valamennyi zsidó kiirtását.[1] „A zsidókérdés végleges megoldását körülbelül 11 millió személyen kell alkalmazni", állapítja meg a wannseei konferencia jegyzőkönyve.

1. A SZENTSZÉK ÉRTESÜLÉSEI 1942 ELEJÉN

Milyen pontos értesülései voltak a Szentszéknek a zsidók kiirtásáról 1942 elejétől fogva? Ez az egyik legfőbb kérdés, amelyre munkánkban válaszolni szerettünk volna. Ám a rendelkezésünkre álló dokumentumok még nem teszik lehetővé, hogy túllépjünk a feltevések szakaszán. Ebben a kérdésben is csak azt remélhetjük, hogy a vatikáni levéltár hamarosan lehetővé teszi, hogy a kutatók eljussanak egy végleges válaszhoz.

Két, érdekes jelzéseket tartalmazó dokumentum arra enged következtetni, hogy 1942 elején a Szentszék már sejtett valamit.

Hans Gmelin, a bratislavai német követség tagja 1948 júniusában eskü alatt kijelentette, hogy a szlovákiai apostoli

[1] Ez a fejezet elsősorban a Cionista levéltár anyagára és amerikai dokumentumokra támaszkodik, de felhasznál fontos német dokumentumokat is.

nuncius 1942 februárjában Mgr. Tukának, a Szlovák Tanács elnökének átadott két jegyzékében megírta, hogy tévedés azt hinni, miszerint a zsidókat dolgozni vitték Lengyelországba; valójában ott elpusztítják őket.[2]

Február 9-én Weizsäcker Orsenigo nunciussal folytatott megbeszéléséről feljegyzi:

„... A nuncius ezután arra kért, vizsgáljuk meg, nem lehetne-e Dachauba szállítani az auschwitzi koncentrációs táborban internált papokat. Tőle, mint a római Kuria képviselőjétől ez bizonyára nagyon szerény kérés."[3]

Ennek a kérésnek talán az lehetett az oka, hogy a nunciusnak voltak bizonyos értesülései a „koncentrációs tábor" (Dachau) és a „megsemmisítő tábor" (Auschwitz) közti különbségről.

2. A ZSIDÓ SZERVEZETEK KÖZBELÉPÉSE

1942. március 17-én a Jewish Agency[4], a Zsidó Világkongresszus, a svájci izraelita hitközség képviselői Bernardinivel, a berni apostoli nunciussal folytatott megbeszélés után a következő levelet és emlékiratot nyújtották át ez utóbbinak:

„Nagyméltóságú urunk,

A Nagyméltóságod által tegnap adott audiencia után kérésének megfelelően, bátorkodunk mellékelten eljuttatni Önhöz egy rövid emlékiratot (két példányban) a közép- és kelet-európai zsidóság helyzetéről.

[2] Hans Gmelin eskü alatt tett kijelentése, 1948. VI. 15. NG–5291.

[3] Weizsäcker feljegyzése, 1942. II. 9., No 68, StS: V, AA, Bonn (ki.).

[4] Jewish Agency for Palestine: a zsidók önkormányzati szerve Palesztinában az angol mandátum idején.

Szeretnénk külön felhívni szíves figyelmét Szlovákia, Horvátország, Magyarország, valamint Franciaország nem megszállt övezetének esetére, ahol a meghozott vagy folyamatban levő rendszabályokat még hatálytalanítani vagy legalább enyhíteni tudná a Szentszék közbelépése, amelyet bátorkodtunk Nagyméltóságodtól kérni.

Megragadjuk az alkalmat, hogy legmélyebb hálánkat fejezzük ki azért a szívélyes és megértő fogadtatásért, amelyben bennünket, mint a zsidó szervezetek küldötteit tegnap részesített.

Kérjük Nagyméltóságodat, fogadja tiszteletünk és nagyrabecsülésünk kifejezését."[5]

Ezután következik az emlékirat:

„1. A közvélemény többé-kevésbé ismeri azokat az erőszakos antiszemitizmus diktálta rendelkezéseket, amelyeket az utóbbi években *a Németországban és a Németország által megszállt területeken* lakó zsidók ellen hoztak. Ezek a rendszabályok teljes mértékben kizárják a zsidókat minden hivatásból, minden szakmából és általában minden gazdasági tevékenységből, ha eltekintünk a háborús célokat szolgáló kényszermunka-rendszerbe való besorolástól. E rendelkezések megfosztják a zsidókat úgyszólván minden javuktól és megszámlálhatatlan esetben az üldözés olyan formáiban nyilvánulnak meg, mint letartóztatás, koncentrációs táborba való internálás, vagy a zsidók tömeges kiűzése, miután mindenükből kifosztották őket akár Lengyelországban, akár franciaországi koncentrációs táborokban. A háború kitöréséig folyt kényszerű emigrálás, valamint az elszenvedett nélkülözések és üldözés következtében a német és osztrák zsidók lélekszáma mintegy 800 000-ről körülbelül 200 000-re csökkent.

[5] Lichtheim és Riegner levele Bernardinihez, 1942. III. 17. Cionista levéltár Jeruzsálem (ki.).

Akik az egykori Csehszlovákia zsidó lakosságából megmaradtak és ma a *»Cseh–Morva protektorátus«-ban élnek,* mintegy 70 000 lélek, az ország megszállása óta ugyanilyen rendelkezések áldozatai és éppen jelenleg költöztetik őket össze Theresienstadt gettójában.

2. Ezekhez hasonló, egyes esetekben kevésbé szigorú, de máskor meg még kegyetlenebb rendelkezések sújtották a zsidóságot minden országban, amelyet a háború alatt a német hadsereg elfoglalt, így *Belgiumban, Hollandiában, Franciaország megszállott övezetében, Jugoszláviában, Görögországban, a balti államokban* és különösen *Lengyelországban,* ahol a zsidók tömegeinek áthághatatlan falakkal körülvett gettókban történt összezárása elképzelhetetlen nyomorúságot eredményezett, és olyan járványokat idézett elő, amelyek a népességnek ezt a részét jelenleg a szó szoros értelmében megtizedelik.

3. Németország példáját követve szövetségesei ugyanerre az útra tértek és antiszemita törvényeket hoztak vagy a zsidóság teljes kifosztását, sőt fizikai megsemmisítését célzó féktelen üldözésbe kezdtek. Ez a helyzet *Romániában,* az újonnan megalakított *Horvátországban és Szlovákiában* és bizonyos mértékig *Magyarországon* is, ahol éppen most minden 18 és 50 év közötti zsidó férfit kényszermunka-alakulatokba soroznak be.

4. Az ezeket az üldözéseket szemléltető legkirívóbb példák közül az alábbiakat soroljuk fel:

a) Franciaország megszállott örvezetében megtorló táborokat állítottak fel Drancyban és Compiègne-ben. Párizs mellett, ahol az utcán vagy lakhelyükön augusztusban letartóztatott és a katonai hatóságok által túszként fogva tartott 6–7000 zsidó valósággal éhen hal.

b) Franciaország meg nem szállott övezetében koncentrációs táborokat szerveztek Gurs-ben, Récébédouban, Noéban, Vernet-ben, Rivesaltes-ban és másutt, ahol több tízezer különböző nemzetiségű zsidót zsúfolnak össze, akik már régeb-

ben Franciaországban éltek, vagy Belgiumnak a német csapatok által történt elözönlésekor menekültek Franciaországba. A férjüktől és atyjuktól elszakított asszonyok és gyermekek szögesdróttal elkerített szennyes barakkokban több mint két éve elképzelhetetlen nyomorban tengődnek. Ezekbe a táborokba küldött Németország 9000 német zsidót is, ezek évszázadok óta a badeni, illetve a pfalzi tartományban éltek.

Ezeken a táborokon kívül megtalálhatók a külföldi munkásszázadok és a társadalmi átrendezés központjai is, amelyek különböző címeken a zsidók kényszermunkára való felhasználására szolgálnak; az itt foglalkoztatottak nagy része a háború alatt a francia hadseregben harcolt.

c) A Németország által elfoglalt országokban elkövetett kegyetlenségek közül idézzük annak a több száz fiatal *holland* zsidónak a példáját, akiket, bár semmiféle vádat sem emeltek ellenük, a németországi Buchenwald és az ausztriai Mauthausen koncentrációs táborába szállítottak, ahol néhány héten belül csaknem valamennyien elpusztultak.

d) A zsidóságnak egész *Lengyelországban* a gettórendszer útján történő fokozatos és állandó irtása mellett Lengyelországban és Oroszországnak a németek által elfoglalt területein a német csapatok több ezer zsidót kivégeztek.

e) 18 000 Magyarországon élő zsidót (egy részük magyar volt, a többi különböző nemzetiségű) a kormány utasítására kitoloncoltak az ország területéről, felháborító körülmények között Kelet-Galíciába szállították és átadták őket az ottani német hatóságoknak, akik néhány kivételével valamennyit agyonlőtték.

f) A múlt év elején *Romániában,* a Vasgárda felkelésekor, több ezer zsidót mészároltak le a román városok és falvak utcáin. Csupán Bukarestben 2000 embert öltek meg, értelmiségieket, zsidó intézmények alkalmazottait, köztiszteletben álló kereskedőket és iparosokat. Különösen felháborító jelenetek játszódtak le a bukaresti vágóhídnál, ahol a Vasgárda barmokként mészárolta le az odahurcolt zsidókat.

g) Bukovina 170 000 főnyi zsidó lakosságának többségét kényszerítették otthonának elhagyására, s a tél elején nyitott vagonokban Oroszországig szállították. Mire a határhoz értek, negyedrészük már halott volt. Az életben maradottakat arra kényszerítették, hogy gyalog tegyék meg a hatnapos utat Mogiljovig. Akik nem tudták folytatni az utat, azokat agyonlőtték.

h) Besszarábiának a német és román csapatok által történt visszafoglalásakor 92 000 zsidót lőttek agyon. Egy hitelt érdemlő beszámoló szerint minden városban és faluban összeterelték a zsidókat, férfiakat, nőket, gyermekeket, aggokat, betegeket, még a kórházi ápoltakat is, majd napokig tartó éheztetés és kínzások után agyonlőtték őket. Az áldozatok közt van a kisinyovi főrabbi is.

i) Horvátországban, ahol Jugoszlávia feldarabolása után 30 000 zsidó maradt, több ezer családot vagy a dalmát partvidék lakatlan szigeteire deportáltak, vagy koncentrációs táborba zártak. Egy idő után minden horvátországi zsidó *férfit* (a Németország által elfoglalt Szerbia példájára) munkatáborba küldtek, ahol talajjavító és lecsapoló munkát végeztetnek velük, és ahol az embertelen bánásmód következtében, élelem és ruházat hiányában nagy számban pusztulnak el. A horvát kormány még segélyezésüket sem engedte meg, és az internáltakkal jóformán lehetetlen felvenni a kapcsolatot. Feleségüket és gyermekeiket ugyanakkor más koncentrációs táborokba küldték, s ugyancsak a legszörnyűbb nélkülözéseket kell elszenvedniük.

j) Szlovákiában a múlt évben német mintára készült antiszemita törvényekkel szabályozták a zsidóság életének minden részletét. E hónap elején súlyos antiszemita zavargások törtek ki. Ugyanakkor a kormány újonnan hozott rendeletei Szlovákia 90 000 főt számláló, teljes zsidó lakosságának koncentrálását írják elő. Az utóbbi napokban kapott jelentések szerint ez a koncentrálás a következőképpen fog végbemenni: minden zsidó egy öltözet ruhát, egy inget és egy pár cipőt

vihet magával, minden egyéb ingóságát a Hlinka-gárda elkobozza. Megtörténtek az előkészületek, hogy a zsidó lakosságot március 23-ig a lengyel határ közelében levő táborokba és gettókba telepítsék át. Félő, hogy onnan tovább viszik őket Lengyelországba, ahol a Romániából kiűzött zsidótömegek sorsa vár rájuk.

5. Meg kell jegyeznünk, hogy több száz magyarországi, romániai és szlovákiai zsidó családnak van bevándorlási vízuma Palesztinába vagy az amerikai államokba. Az egész üldözött és fenyegetett zsidóság sorsának enyhítését célzó lépéseken kívül nagyon sürgős közbenjárásra lenne szükség az illetékes hatóságoknál, s nevezetesen (Amerikába történő kivándorlás esetében) az olasz kormánynál az átutazó vízumok megszerzése és esetleg külön vasúti szerelvények biztosítása érdekében, hogy az emigránsok eljuthassanak a megfelelő kikötőbe."[6]

Ez a dokumentum, melyet Bernardini nuncius minden bizonnyal továbbított a Vatikánba, csak megerősíthette az egyéb forrásból származó értesüléseket, amelyekre a fejezet elején céloztunk. A Szentszék talán megértette, hogy a németek általános jellegű akcióba kezdtek, amelyet hamarosan kiterjesztenek majd minden ellenőrzésük alá került országra. Hogyan reagál erre a Szentszék? 1942-ben, a szlovákiai nuncius közbenjárásán kívül, a német dokumentumok hírt adnak a franciaországi apostoli nuncius közbenjárásáról Pétain tábornagy kormányánál, valamint Orsenigo nuncius intervencióiról; ez utóbbiakat a továbbiakban ismertetjük.

3. A FRANCIA ZSIDÓK DEPORTÁLÁSA

1942 júliusában elkezdődik a francia zsidók deportálása. Egyetlen dokumentum is elegendő ahhoz, hogy eléggé pontos képet kapjunk a helyzetről. 1942. július 6-án Dannecker SS-

[6] Ugyanott (ki.).

hauptsturmführer az alábbi jelentést küldi a Birodalmi Biztonsági Főhivatalnak:

„A francia kormánnyal folytatott tárgyalások időközben a következő eredménnyel jártak:

Mind a megszállott, mind a meg nem szállott övezetben elő van készítve minden hontalan zsidó elszállítása.

Laval miniszterelnök azt javasolta, hogy a meg nem szállott övezet zsidó családjainak deportálásakor a 16 éven aluli zsidó gyermekeket is vigyék el. A megszállt övezetben maradó zsidó gyermekek kérdése nem érdekli...

Befejezésül még megemlítem, hogy az akció megindítása érdekében egyelőre csak a hontalan, illetve külföldi állampolgárságú zsidók kérdéséről tárgyalhattunk. A második szakaszban kerül sor a Franciaországban 1919 vagy 1927 után honosított zsidókra."[7]

A Szentszék ekkor Valerio Valeri nuncius útján interveniált Pétain tábornagy kormányánál a tervezett intézkedések enyhítése érdekében. 1942. augusztus 18-án Bergen ezt írja:

„Ahogy szigorúan bizalmas forrásból értesültem, a Szentszék nunciusa közvetítésével interveniált a vichyi kormánynál a zsidók ellen Franciaországban érvénybe léptetett rendszabályok enyhítése érdekében. A Vatikán tehát engedett azoknak a kívánságoknak, amelyekkel több oldalról fordultak hozzá. Ennek a lépésnek azonban nem kell nagyobb jelentőséget tulajdonítani, mint minden egyéb humanitárius indítékú lépésnek, amelyet a Vatikán a különböző kéréseknek engedve kezdeményezett..."[8]

[7] Vö. *Léon Poliakov:* Le IIIe Reich et les juifs. Gallimard, Paris 1959. 325. old.

[8] Bergen távirata Berlinbe, 1942. VIII. 18., No 212, StS: V, AA, Bonn (ki.).

Tíz nappal később ezt a jelentést Abetz, a Német Birodalom párizsi nagykövete a következő részletekkel egészítette ki:

„Az a bizalmas közlés, amelyet a vatikáni német nagykövetség kapott a vichyi nuncius intervenciójáról a franciaországi zsidó rendszabályok ügyében, nem nélkülöz minden alapot. – Valerio Valeri néhány héttel ezelőtt egy Lavallal folytatott beszélgetése során vetette fel a kérdést, anélkül, hogy Róma utasítására hivatkozott volna. Laval azonban nem ment bele a kérdés tárgyalásába.

Laval tegnap közölte velem, hogy a múlt hét végén a toulouse-i érsek utasította egyházmegyéje papjait, hogy a szószékről a legélesebben tiltakozzanak a zsidók deportálása ellen. Amikor Laval ezt megtudta, azonnal magához hívatta a távol levő nuncius helyettesét, Mgr. Roccót és a legnyomatékosabban felkérte, hozza a pápa és Maglione bíboros államtitkár tudomására, hogy a francia kormány semmiképp sem tűri az Egyháznak a francia állam belügyeibe való ilyenfajta beavatkozását. Laval különösen arra figyelmeztette Roccót, hogyha a klérus esetleg segédkezet nyújtana a deportálandó zsidóknak templomokban és kolostorokban való elrejtésére, nem riadna vissza attól, hogy rendőri erővel hozassa ki őket onnan. A zsidóellenes rendszabályok egyébként az Egyház számára sem jelenthetnek semmi újat, hiszen egykor a pápák voltak az elsők, akik a zsidók megkülönböztetésére a sárga kalapot bevezették. – A toulouse-i érsek üzenetét múlt vasárnap csak a templomok egy részében olvasták fel. Laval figyelmeztetése folytán körülbelül a papok fele nem követte az utasítást, ellenkezőleg, ők voltak azok, akik felhívták a prefektúrák figyelmét az érsek államellenes szándékaira."[9]

[9] Abetz távirata Berlinbe, 1942. VIII. 28., No 3732, StS: V, AA, Bonn (ki.).

Végül szeptember 14-én Bergen közli Berlinnel az ez ügyben legutóbb tudomására jutott részleteket:

„A Vatikánhoz közel álló körökből a következő bizalmas értesülést szereztem: a zsidók ellen Franciaországban foganatosított rendszabályok nagy nyugtalanságot keltettek az ország katolikus és értelmiségi köreiben.

Amikor a Pétain kormány a fegyverszünet megkötése után, az első zsidóellenes rendszabályokat hozta, ezeket általános tetszéssel fogadták. Akkor főleg a Lengyelországból, Romániából és más országokból bevándorolt menekültek kiutasításáról volt szó, akiket Franciaország, igen nagy kárára, minden megkülönböztetés nélkül befogadott.

Most viszont a voltaképpeni francia zsidókat utasítják ki és szolgáltatják ki Németországnak mind a megszállott, mind a nem megszállott övezetben. Az egyházi hatóságok különösen végrehajtásának módja miatt bírálják a rendszabályt. A párizsi és a lyoni érsek és több más püspök felemelte tiltakozó szavát. Tiltakozásukat a lehetőséghez képest a nyilvánosság tudomására hozták; a Vatikántól utasításokat nem kaptak.

A francia kormány elrendelte mindazon papok letartóztatását, akik a deportálandó zsidókat menedék nyújtásával vagy bármilyen más módon megpróbálják kivonni a kitoloncolás alól. Ily módon már a lyoni egyházmegye több papját letartóztatták, egyeseket azért, mert érsekük tiltakozását terjesztették, másokat pedig azért, mert nem voltak hajlandók kiszolgáltatni a gondjukra bízott zsidó fajú gyermekeket.

A Szentszéknek a zsidóellenes rendszabályok enyhítése érdekében a francia kormánynál tett lépései mind ez ideig eredménytelenek maradtak. A Vatikánt a beérkező hírek továbbra is erősen foglalkoztatják."[10]

[10] Bergen távirata Berlinbe, 1942. IX. 14., No 232, Ugyanott (ki.).

A letartóztatott francia papok közt volt Chaillet atya, a jezsuiták lyoni tartományfőnöke is, akit 80 zsidó gyermek rejtegetésével vádolnak.[11]

A francia püspöki kar és alsópapság egy része igen bátran viselkedett az üldözött zsidók védelmében.

1941 decemberében Mgr. Théas, montaubani püspök, a következő levelet intézi városa rabbijához:

„... Azok a zaklatások és brutális üldözések, amelyek hitsorsosait sújtják, tiltakozásra késztetik a keresztény lelkiismeretet és minden becsületes embert.

Szeretném biztosítani őszinte rokonszenvemről és imáimról. Ütni fog az isteni igazság órája. Bízzunk..."[12]

1942. június 14-én a zsúfolásig megtelt vichyi Szent Lajos templomban Dillard atya felszólította a híveket, hogy imádkozzanak a hadifoglyokért, „de azért a 80 000 franciáért is, akiket a sárga csillag viselésével megcsúfolnak". Dillard atya Dachauban lelte halálát.[13]

Augusztus 30-án Saliège toulouse-i érsek egyházmegyéje valamennyi templomában felolvastatja azt a pásztorlevelet, amelyet Abetz jelentésében említ:

„Igen kedves Testvéreim.

Van keresztény erkölcs és van emberi erkölcs, amely kötelességeket szab meg és jogokat ismer el. Ezek a kötelességek és ezek a jogok az emberi természetből fakadnak.

Ezek Istentől erednek. Meg lehet őket szegni. Halandó embernek nincs hatalmában, hogy eltörölje őket. A mi korunknak adatott meg az a szomorú látvány, hogy gyermekekkel, asszonyokkal, apákkal és anyákkal nyomorult csordaként bánjanak, hogy egyazon család tagjait egymástól elszakítva isme-

[11] *Raoul Hilberg:* Id. mű. 409. old.
[12] Vö. *Léon Poliakov:* Id. mű, 417. old.
[13] Vö. *Jacques Nobécourt:* Id. mű, 212.. old.

retlen rendeltetéssel elszállítsák. Miért nincs már joguk templomainknak menedék nyújtására? Miért vagyunk legyőzöttek? Urunk, könyörülj rajtunk. Istennek Anyja, imádkozzál Franciaországért. Egyházmegyénkben a noéi és a récébédoui táborban szörnyűséges jelenetek játszódnak le. A zsidók és asszonyaik – emberek. A külföldiek és asszonyaik – emberek. Velük szemben, ezekkel a férfiakkal és asszonyokkal, ezekkel a családapákkal és családanyákkal szemben sem engedhető meg minden. Ők is az emberi nemhez tartoznak. Testvéreink, mint annyian mások. Keresztény ember ezt nem feledheti el. Szeretett hazánk, Franciaország, amely minden gyermeked lelkébe beoltottad az emberi személyiség tiszteletének hagyományát, lovagias és nemes hazánk, nem kétlem, te nem vagy felelős ezekért a szörnyűségekért.

Fogadjátok Testvéreim meleg üdvözletemet.

Jules-Gérard Saliège, Toulouse érseke."[14]

Ugyanaz nap Mgr. Théas a következő pásztorlevelet olvastatja fel:

„Hallatom a keresztény lelkiismeret felháborodott tiltakozását, és kinyilvánítom, hogy minden ember minden embernek testvére, akár árja, akár nem, mert valamennyit Isten teremtette; hogy fajra és vallásra való tekintet nélkül mindenkinek joga van arra, hogy egyének és államok tiszteletben tartsák. A jelenlegi antiszemita rendszabályok ezzel szemben az emberi méltóság megcsúfolását, a személyiség és a család legszentebb jogainak meggyalázását jelentik."[15]

Több pap ebben az időben nyilvánosan tiltakozott a megszállott övezetben, például Párizsban Saint-Lambert és Saint-Étienne-du-Mont templomának lelkésze. Példaként

[14] Vö. *Léon Poliakov:* Id. mű, 418. old.

[15] *Jacques Nobécourt:* Id. mű, 213 old.

idézzük egy másik párizsi papnak, Saint-Pierre-du Gros-Caillou plébánosának 1942 augusztusában elmondott rövid szentbeszédét:

„Kérdezitek, hogy mi a katolikusok álláspontja. Tudjátok meg, hogy még a lehetetlent is megkíséreltük a tervbe vett intézkedések enyhítése érdekében.

Prédikációm rövid lesz: tudom, hogy koncentrációs táborba kerülhetek miatta. De kötelességem még egyszer kimondani: XI. Pius elítélte a faji elméletet. Így legyen."[16]

Ám ugyanabban az időben a nizzai, a fréjusi és a monacói érsek, valamint Leyrins és Frigolet apátja táviratban erősítik meg Pétain tábornagyhoz való hűségüket és kijelentik, hogy nem vállalnak szolidaritást azokkal a hazafiatlan keresztényekkel, akiknek a zsidók sorsán érzett állítólagos gondjai csak a rendszerhez való hűségük hiányát leplezi.[17]

4. A SZÖVETSÉGESEK KÖZBENJÁRÁSAI A SZENTSZÉKNÉL

1942. augusztus 8-án Gerhardt Riegner, a Zsidó Világkongresszus genfi képviselője, az Egyesült Államok berni nagykövetsége útján a következő üzenetet küldi New Yorkba:

„Aggasztó hírt kaptam, mely szerint a Führer főhadiszállásán megvitatták a Németország által ellenőrzött és megszállott országokban élő valamennyi zsidó, szám szerint három és fél–négymillió személy gyors ütemben való kiirtását, Keletre deportálás és koncentrálás után. Ezzel a zsidókérdés egyszer s mindenkorra megoldva. Akció őszre előkészítve.

[16] Cionista levéltár, Jeruzsálem (ki.).

[17] *Eugen Weber:* L'Action francaise. Stock, Paris 1946. 507. old.

Végrehajtás módjai még vitatottak. Ciánhidrogénről beszélnek. Információt fenntartással továbbítom, mert hitelességét ellenőrizni nem áll módunkban, és kérem hangsúlyozni, informátornak feltehetően szoros kapcsolatai vannak legfelsőbb német hatóságokkal, és jelentései általában megbízhatók."[18]

Ez volt az első jelentés a „végleges megoldásról". Más hírek a lengyel- és oroszországi tömeges kivégzésekre vonatkozóan 1942 nyara óta érkeztek a szövetségesek fővárosaiba. A demokráciák képviselői ekkor megkísérelték nyílt állásfoglalásra bírni a Vatikánt.

1942. július 30-án Harold Tittmann, Myron C. Taylor távollétében az Egyesült Államok képviselője a Szentszéknél, a következő táviratot küldi a külügyminisztériumnak:

„Legutóbbi jelentéseimben felhívtam a figyelmet arra, mennyire veszélyezteti a Szentszék erkölcsi tekintélyét, menynyire megingatja az Egyház és a Szentatya személye iránti bizalmat az, hogy a Szentszék részéről a náci kegyetlenségek ellen semmiféle nyilvános tiltakozás nem hangzik el. Félhivatalosan többször felhívtam a Vatikán figyelmét erre a veszélyre; ugyanezt tette néhány kollégám is, de eredmény nélkül. A válasz változatlanul az, hogy a pápa beszédeiben már elítélte az erkölcsi törvényeknek háború idején való megsértését, és ha további részletekbe menne, csak ronthatna a helyzeten.

Tegnap meglátogatott Brazília szentszéki nagykövete, és megkérdezte, hajlandó lennék-e összehangolt (nem kollektív, hanem inkább egyidejű) demarshoz csatlakozni, hogy a pápát rávegyük a németek által elfoglalt területeken elkövetett náci kegyetlenkedések nyilvános és konkrét elítélésére. Accioly úr azt mondta, hogy megkapta már kormányától a szükséges utasításokat egy ilyen demarsban való részvételre és igyekszik

[18] Zsidó Világkongresszus levéltára, Genf (ki.).

megnyerni Nagy-Britannia, Lengyelország, Belgium, Jugoszlávia[19] és minél több dél-amerikai ország képviselőjének közreműködését. Belgium nagykövete már beleegyezését adta; az angol követ és a lengyel nagykövet táviratilag kért utasításokat. A lengyel nagykövet hozzáfűzte, hogy benyomása szerint kormánya az utóbbi időben tett ilyen irányú lépéseket bizonyos szövetséges kormányoknál.

Bár nagyon kétlem, hogy rá lehet venni a pápát a kívánt kezdeményezésre, nem hiszem, hogy az ilyen közbenjárás árthatna, és úgy gondolom, alátámasztaná az eddigi egyéni kéréseket.

Ha a Külügyminisztérium kívánatosnak tartja részvételemet az említett demarsban, hálás lennék, ha mielőbb megkapnám az utasításokat."[20]

Cordell Hull külügyminiszter augusztus 4-én így válaszol:

„Ha a brazil nagykövet igyekszik rávenni a pápát arra, hogy nyilvánosan elítélje a német megszállott területeken elkövetett náci kegyetlenségeket, és önnek tudomása van erről az akcióról, felhatalmazom független, de egyidejű közbenjárásra a Vatikán államtitkárságánál és annak közlésére, hogy ezeket az elképzelhetetlen szörnyűségeket a szabad népek világszerte elítélik. Rámutathat arra is, milyen üdvös hatása lenne a pápa ilyen elítélő nyilatkozatának, a náci fegyveres erők ténykedésének mégoly csekély mértékű megfékezése szempontjából is."[21]

Néhány nappal később Sumner Welles, az Egyesült Államok külügyminiszter-helyettese feljegyzést készít a washingtoni angol követtel folytatott megbeszéléséről:

[19] Lengyelország, Belgium és Jugoszlávia esetében az emigráns kormányok szentszéki követeiről van szó. – *Szerk.*

[20] Tittmann távirata Washingtonba, 1942. VII. 30. Foreign Relations of the United States, 1942 (a továbbiakban FRUS), III. 772–3. old.

[21] Hull távirata Tittmann-nek, 1942. VIII. 4. Ugyanott 773. old.

„Sir Ronald Campbell ma délelőtt saját kérésére meglátogatott.

A követ közlése szerint a vatikáni angol követ engedélyt kapott arra, hogy a brazil nagykövet kezdeményezésére az Egyesült Nemzetek más képviselőivel egyidejűleg azzal a kéréssel forduljon a bíboros államtitkárhoz, hogy a Vatikán kövessen el minden tőle telhetőt azért, hogy nyilvánosan elítélje ártatlan emberek legyilkolását és bántalmazását a németek által elfoglalt területeken. Azt mondtam a követnek, hogy Tittmann úr, az Egyesült Államok képviselője már megkapta ezt a felhatalmazást."[22]

Ezek után Tittmann szeptember 14-én az alábbi jegyzéket küldte Maglione államtitkárnak:

„Az Egyesült Államok szentszéki ügyvivője kormánya megbízásából tisztelettel felhívja a bíboros államtitkár úr Őeminenciája figyelmét arra a kegyetlen és embertelen bánásmódra, amelyben Hitler fegyveres erői a németek által elfoglalt területeken a polgári lakosságot részesítik. Hangsúlyozni óhajtja, hogy ezeket a hihetetlen kegyetlenségeket világszerte elítélték, és ennek az általános elítélésnek minden szabad nép kifejezést adott.

Az ügyvivőt kormánya felhatalmazta annak hangsúlyozására, hogyha ezeket a kegyetlenségeket a Szentatya hasonló módon elítélné, ez valamelyest fékezően hatna a náci rendszer haderőinek akcióira."[23]

Brazília, Nagy-Britannia, Belgium, Lengyelország, Uruguay és Jugoszlávia lényegileg hasonló szövegű jegyzéket adott át az államtitkárságnak.[24]

[22] Summer Welles feljegyzése, 1942. VIII. 18. Ugyanott.

[23] Tittman feljegyzése Maglione számára, 1942. IX. 14. Ugyanott 774. old.

[24] Tittmann távirata Hullnak, 1942. IX. 14. Ugyanott.

Néhány nappal később Myron C. Taylor sokkal világosabb jegyzéket juttatott el Maglione államtitkárhoz:

„Vatikán-város, 1942. szeptember 26.

Mélyen tisztelt bíboros úr, van szerencsém felhívni Eminenciád figyelmét arra a feljegyzésre, amelyet kormányom most kapott:

Az alanti tényekről a Jewish Agency for Palestine genfi irodáját egy 1942. augusztus 30-i keltezésű levélben tájékoztatták. Az irodának két teljesen megbízható (árja) szemtanú küldte a levelet, egyikük augusztus 14-én érkezett Lengyelországból.

1. A varsói gettó likvidálása folyamatban van. A zsidókat minden megkülönböztetés nélkül, korra és nemre való tekintet nélkül csoportokban szállítják el a gettóból és kivégzik őket. Holttestükből zsiradékot, csontjaikból pedig műtrágyát gyártanak. Erre a célra kiássák még az elföldelt hullákat is.

2. Ezeket a tömeges kivégzéseket nem Varsóban hajtják végre, hanem e célra készült különleges táborokban, amelyek egyike Belzec. A múlt hónapban mintegy 50 000 zsidót végeztek ki Lembergben a helyszínen. Egy másik jelentés szerint Varsóban 100 000 zsidót koncoltak fel. Kelet-Lengyelország egész területén, Oroszország elfoglalt részét is beleértve, egyetlen zsidó sincs már életben. Arról is beszámol a jelentés, hogy Szevasztopol egész zsidó lakosságát legyilkolták. A lengyel zsidók lemészárlása nem egyszerre történt, nehogy magukra vonják a külföld figyelmét.

3. A Németországból, Belgiumból, Hollandiából, Franciaországból és Szlovákiából deportált zsidókat elpusztítják, a Hollandiából és Franciaországból deportált árjákat pedig ténylegesen munkára fogják.

4. Minthogy ezek a mészárlások Nyugaton túlságosan magukra vonnák a figyelmet, a zsidókat előbb Keletre szállítják, ahol kívülállóknak kevesebb lehetőségük van megtudni a történteket.

Az elmúlt hetekben a Litvániába és Lublinba deportált zsidóság nagy részét már kivégezték. Valószínűleg ez az oka annak, hogy a deportáltaknak semmiféle levelezést sem engedélyeztek. Német menekülteket nagy számban deportáltak Theresienstadtba. Ez a hely azonban csak átmeneti állomás, és az ott tartózkodókra ugyanaz a sors vár, mint a többiekre.

5. Megtették az előkészületeket újabb deportálásokra, mihelyt a kivégzések elegendő helyet szabadítanak fel. Gyakran lehet látni marhavagonokból összeállított deportált-szerelvényeket. Egy-egy vagonban mintegy negyven személyt zsúfolnak össze . . .

Rendkívül hálás lennék Eminenciádnak, ha értesítene, vannak-e a Vatikánnak olyan értesülései, amelyek megerősítik az ezen feljegyzésben foglaltakat. Igenlő esetben, szeretném tudni, szándékozik-e a Szentatya olyan gyakorlati rendszabályokat javasolni, amelyekkel mozgósítani lehetne a civilizált világ közvéleményét további kegyetlenségek megakadályozására."[25]

Október 6-án Tittmann arról értesíti a Külügyminisztériumot, hogy más latin-amerikai államok is csatlakoztak Acciolynak, a brazil nagykövetnek a kezdeményezéséhez. Az ügyvivő ehhez hozzáfűzi:

„Accioly úr fáradozásait, úgy látszik, a jezsuiták teljes mértékben és tevékenyen támogatják.

Tudni vélem, hogy a pápa komoly figyelmet szentel a kérdésnek, és itt általában az a benyomás, hogy az alkalmas pillanatban mond majd valamit. A Vatikánban úgy látszik, megoszlanak a vélemények arra vonatkozóan, hogy okos lépés volt-e Accioly demarsa.

A Szentszék látszólag még mindig meg van győződve arról,

[25] Myron C. Taylor levele Maglione bíboroshoz, 1942. IX. 26., Ugyanott 775. old.

hogy ha a pápa nyíltan elítélné a náci kegyetlenkedéseket, annak következménye, legalábbis ami Lengyelországot illeti, csak még sokkal több ember erőszakos halála lenne.

Mgr. Montini mindamellett kijelentette nekem, hogy eljöhet az a pillanat, amikor a Szentatya e fenyegető kilátások ellenére is úgy érzi, hogy szólnia kell.

... További és valószínűleg a legfontosabb oka annak, hogy a pápa vonakodik kipellengérezni a náci kegyetlenkedéseket az, hogy attól tart, ha ezt most megteszi, a német nép később, a vereség miatti elkeseredésében szemére hányhatja, hogy ha csak közvetve is, de hozzájárult ehhez a veréséghez. A múlt háború után, amint elmondták, éppen ilyen vádakkal illették a németek a Szentszéket XV. Benedeknek az ellenségeskedések idején ... elhangzott bizonyos kijelentései miatt. Ha tekintetbe vesszük, hogy XII. Pius pályafutásának hosszú éveit töltötte Németországban, nem látszik elképzelhetetlennek, hogy különösen érzékeny az effajta érvekre."[26]

Tittmann 1942. október 10-én továbbítja az államtitkárság válaszát:

„Taylor úrnak a lengyelországi zsidók szenvedéseire vonatkozó levelére a Szentszék ma válaszolt egy félhivatalos és aláírás nélküli nyilatkozattal, amelyet a bíboros államtitkár nyújtott át nekem", írja Tittmann.

A jegyzék köszönetet mond Taylor nagykövetnek, hogy a Szentszék figyelmét felhívta a kérdésre, majd kijelenti: „a Szentszéknek más forrásból is vannak hírei a nem árják ellen foganatosított súlyos rendszabályokról, de ezek hitelességét mind ez ideig nem volt lehetséges ellenőrizni. Mindamellett köztudomású, teszi hozzá a jegyzék, hogy a Szentszék minden kínálkozó alkalmat megragad a nem árják szenvedéseinek enyhítése érdekében.

Sajnálom, hogy a Szentszék nem tudott bíztatóbb választ

[26] Tittman távirata Washingtonba, 1942. X. 6., Ugyanott 776. old.

adni, de a bíboros államtitkár magatartásából világosan látszott, hogy nincs semmiféle gyakorlati indítványa. Valószínűnek tartom, hogy véleményük szerint a náci kegyetlenkedéseket aligha lehet más módon megfékezni, mint kívülről jövő erőszakkal."[27]

December 17-én valamennyi szövetséges ország hivatalosan elítéli a zsidók kiirtását a nácik által, és bejelentik, hogy azok, akik ezért felelősek, nem fogják elkerülni a büntetést:

„A ... (szövetséges) ... kormányok és a Francia Nemzeti Bizottság számtalan Európából származó jelentés alapján arra a következtetésre jutott, hogy a német hatóságok a barbár uralmuknak alávetett területeken nemcsak a legelemibb emberi jogokat tagadják meg a zsidó fajú személyektől, hanem megvalósítják Hitler több ízben hangoztatott szándékát, az európai zsidó népesség kiirtását. A zsidókat valamennyi megszállt országból borzalmasan kegyetlen és brutális körülmények között Kelet-Európába szállítják. Lengyelországban, amelyet a nácik fő mészárszékükké változtattak, a német betolakodók által létesített gettókból néhány, a hadiiparban nélkülözhetetlen kiváló dolgozó kivételével minden zsidót eltávolítottak. A jó testi kondícióban levőket munkatáborokba viszik, ahol lassú halállal pusztulnak el. A munkára alkalmatlanokat fagy- és éhhalálnak teszik ki, vagy tervszerűen, nagy tömegben kivégzik őket. E véres kegyetlenségeknek már eddig több százezer teljesen ártatlan férfi, nő és gyermek esett áldozatul.

A fent említett kormányok és a Francia Nemzeti Bizottság a legélesebben elítélik a hidegvérűen végrehajtott népirtásnak ezt a vadállati politikáját. Kijelentik, hogy ilyen események csak még jobban megszilárdítják a szabadságszerető

[27] Tittmann távirata Hullnak, 1942. X. 10., Ugyanott 777. old.

népeknek azt az elhatározását, hogy a barbár hitleri zsarnokságot megdöntik. Még egyszer megismétlik ünnepélyes elhatározásukat: arra törekszenek, hogy mindazok elnyerjék büntetésüket, akik ezekért a bűnökért felelősek, és hogy e cél elérése érdekében mielőbb megteszik a szükséges gyakorlati rendszabályokat."[28]

Az Egyesült Államok kormánya ekkor még egyszer megkísérli nyílt állásfoglalásra bírni a Szentszéket. Karácsony este Tittmann a következő táviratot küldi Hullnak:

„A bíboros államtitkárral folytatott legutóbbi beszélgetésem során hivatkoztam az Egyesült Nemzeteknek arra a közös nyilatkozatára, amely elítéli a zsidók tömeges kiirtását a németek által elfoglalt területeken, és megkérdeztem, nem tudna-e tenni valamit a Szentszék ebben az értelemben. Ugyanazt válaszolta, amit eddig, hogy a Szentszék nem bélyegezhet meg konkrét kegyetlenségeket, de gyakran elítélte már a kegyetlenkedéseket általában. Hozzátette, hogy magánúton mindent elkövetnek a zsidókat sújtó szerencsétlenség orvoslása érdekében. A Szentszék fájlalja a tudomására hozott kegyetlenségeket, de nem áll módjában ellenőrizni a szövetségesek jelentéseit a kivégzett zsidók száma tekintetében stb.

Bizonyos híresztelések szerint a pápa karácsonyi üzenetében erélyes álláspontot fog elfoglalni ebben a kérdésben, de attól tartok, nincs nagy valószínűsége annak, hogy a legutóbbi üzenetben foglalt általánosságokat valamennyire is túllépje.[29]

1942 végén a Szentszék valószínűleg még egy jelentést kapott, amely részletesebb volt a zsidó szervekénél és a szö-

[28] Vo. US State Department Bulletin, VII. kötet Washington 1942, 1009. old.

[29] Tittmann távirata Hullnak (Harrisson adta át 1942. XII. 26-án), FRUS 1942 (I), 70. old.

vetségesekénél, mégpedig Gerstein SS-obersturmführer jelentését.

5. A GERSTEIN-JELENTÉS

Rolf Hochhuth színdarabja, „A helytartó" tette híressé Kurt Gerstein ezredes személyét, aki azért lépett be az SS-be, hogy „lássa", mi történik és azt a világ tudomására hozza.

1942 augusztusában Gerstein, miután szemtanúja volt gázzal végrehajtott kivégzéseknek, kihallgatást kér Orsenigo nunciustól. Elutasítják. Ekkor gróf Preysing berlini érsek jogtanácsosának adott át egy jelentést, azzal a kéréssel, hogy továbbítsák a Szentszékhez.[30] Nincs okunk feltételezni, hogy ezt a szöveget nem küldték el Rómába.

Gerstein 1942-es jelentése valószínűleg azonos volt azzal, amelyet 1945. május 4-én írt, minthogy mindkettőben ugyanazt az eseményt ismerteti; 1942-ben az ezredes mindenesetre pontosabban emlékezhetett a részletekre, mint három évvel később. Ami Gerstein vallomásának hitelességét illeti, egyetlen történész sem vonja komolyan kétségbe.

Nem lesz haszontalan idézni itt Gerstein 1945-ös jelentésének egy részletét. A Szentszék mind a mai napig nem cáfolta meg, hogy Gerstein jelentését a háború alatt megkapta, joggal feltételezhető tehát, hogy Preysing érsek 1942 végén az itt idézettel lényegében azonos szöveget juttatott el a pápához.

Gerstein a belzeci táborban van:

„... Néhány perc múlva csakugyan megérkezett az első szerelvény Lembergből. 45 vagon 6700 emberrel, közülük 1450 már az érkezéskor halott volt. A nyílások rácsán át rettenetesen sápadt, félénk gyermekarcok tekintettek ki, szemükben halálfélelem; mögöttük férfiak és nők. A szerelvény be-

[30] Augenzeugenbericht zu den Massenvergasungen, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte", I. évf. 1953. 193. old.

gördül: 200 ukrán feltépi az ajtókat és korbáccsal kihajtja az embereket a vagonokból. Nagy hangszóró közli a további utasításokat: meztelenre vetkőzni, protézist, szemüveget stb. is letenni. Az értéktárgyakat leadni az ablaknál, elismervény vagy nyugta nélkül. Cipőket páronként gondosan összekötni (gyűjtik a ruhaneműt), különben a több mint 25 méter magas halomban senki sem találná meg az összetartozó lábbeliket. Aztán az asszonyok meg a lányok a borbélyhoz, az két-három nyisszantással lenyírja a hajukat és belegyömöszöli egy krumplis zsákba.

– A tengeralattjáróknál használják fel, tömítésre vagy hasonlókra – mondja az ott szolgálatot teljesítő SS-Unterscharführer.

Aztán megindul a menet. Legelől egy bájos fiatal lány, mennek a fákkal szegélyezett úton, valamennyien meztelenül, férfiak, nők, gyermekek. Jómagam Wirth századossal együtt fent állok a feljárónál, a kamrák között. Anyák csecsemőjükkel a keblükön, jönnek fel a lépcsőn, tétovázna k, aztán belépnek a halálkamrákba! – A sarkon egy jól megtermett SS áll, kenetteljes hangon beszél a szerencsétlenekhez:

– Nem történik semmi bajuk! Csak mélyen lélegezzenek a kamrákban, ez tágítja a tüdőt, betegségek és járványok megelőzése végett szükséges.

Arra a kérdésre, hogy mi lesz velük, így felel: – A férfiaknak természetesen dolgozniuk kell, házakat és utakat építenek, de a nőknek nem kell munkát végezniük. Csak ha akarnak, segíthetnek a háztartásban vagy a konyhán.

Halvány reménysugár ez néhánynak a szerencsétlenek közül, arra jó éppen, hogy ellenállás nélkül tegyék meg a kamrákig vezető pár lépést – de a többség tisztában van mindennel, a szagból tudják, mi lesz a sorsuk! Fölmennek a kis lépcsőn, és látnak mindent. Anyák gyermekükkel a keblükön, apró meztelen gyermekek, felnőttek, férfiak, nők, mind meztelenül, tétovázna k, de aztán belépnek a halálkamrákba, nyomják őket a mögöttük jövők, vagy hajtja őket az SS-ek

korbácsa. A legtöbben egyetlen szó nélkül. Egy lángoló szemű, 40 év körüli zsidó nő átkozza a gyilkosokat az ártatlanul kiontott vérért. Wirth százados lovaglóostorával ötször-hatszor az arcába sújt, és az asszony is eltűnik a kamrában. – Sokan imádkoznak. Velük imádkozom, behúzódom egy sarokba, ott könyörgök Istenhez, az én Istenemhez és az övékhez. Hogy szeretnék velük együtt a kamrába menni, hogy szeretnék velük együtt meghalni. Találnának a kamrákban a halottak közt egy egyenruhás SS-tisztet. Véletlen balesetnek tartanák, és nem keltene feltűnést. Dehát most még nem tehetem meg, előbb hírül kell adnom a világnak mindazt, amit itt átélek! – Telnek a kamrák. – Jól megtömni – így szólt Wirth százados parancsa. Egymás hegyén-hátán szoronganak. 700–800 ember jut 25 négyzetméterre, 45 köbméterre! Az SS-ek egyre összébb szorítják őket, amennyire egyáltalán lehet. – Az ajtókat becsukják. Közben a többiek kint várnak a szabad ég alatt, meztelenül.

– Így megy ez télen is – mondja valaki.

– De hiszen ebbe belehalhatnak! – válaszolom.

– Ippen azért gyünnek ide – vágja rá egy SS-legény a maga tájszólásában.

Most értem meg végre, miért hívják ezt az egész berendezést Heckenholt-alapítványnak. Heckenholt a Diesel-motor kezelője, egy kis technikus, ő építette ezt a berendezést. A Diesel kipufogó gázával ölik meg az embereket. De a Diesel-motor nem működik! Jön Wirth százados. Látszik rajta, mennyire kínosan érinti, hogy ez éppen ma történik meg, amikor én is itt vagyok. Bizony, mindent látok! És várok. A stopperórám pontosan regisztrál mindent. 50 perc, 70 perc – a Diesel nem ugrik be! Az emberek várnak a gázkamrákban. Hiába. Kihallatszik a sírásuk, a zokogásuk ... Wirth százados lovaglóostorával tíz-tizenkétszer az ukrán arcába sújt, aki Heckenholt Unterscharführernek segédkezik a Dieselnél. 2 óra 49 perc elteltével – a stopper mindent regisztrált – a Diesel beugrik. Eddig a pillanatig még élnek az emberek a

négy kamrában, négyszer 750 ember négyszer 45 köbméteren összezsúfolva! – eltelik további 25 perc. Úgy van, már sokan meghaltak. Lehet látni az apró kémlelőnyílás üvegén át, amikor a villanyfény egy pillanatra bevilágítja a kamrát. 28 perc után már csak néhányan élnek. 32 perc elteltével végre mind halott!"

Gerstein 1945-ös jelentésében még ezt írja:

„Megkíséreltem jelentést tenni a berlini nunciusnak. Ott megkérdezték, katona vagyok-e. Ezután minden további beszélgetés elől elzárkóztak, és felszólítottak, hogy hagyjam el Őszentsége követségét... Minderről beszámoltam több száz embernek, egyebek közt a berlini katolikus érsek jogtanácsosának, Dr. Winter úrnak, azzal a kifejezett kéréssel, hogy továbbítsa a pápának."[31]

Azt az ellenvetést lehetne tenni, hogy még ha Gerstein jelentése el is jutott a Szentszékhez, a szerző különös személye következtében nem lett volna meggyőző: hogyan lehetne hitelt adni egy SS-tisztnek, aki állítólag olyan mértékben ellensége a rendszernek, hogy ilyen titkokat elárul? Nem elmebajos-e? Valójában ez az ellenvetés nem nagyon meggyőző, mert Gerstein jelentése csak megismételve és igazolta a zsidó szervezetek, a szövetségesek, és végül különböző német tisztek jelentéseit, akik közül legalább egy éppen azért tért vissza az orosz frontról, hogy Faulhaber bíboros tudomására hozza mindazt, aminek ott tanúja volt.[32]

Végül megjegyezzük, hogy Sapieha krakkói érsek 1942. november 8-i levelében panaszt emelt Frank főkormányzó-

[31] Augenzeugenbericht zu den Massenvergasungen, „Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte", I. évf. 1953. 190–191. old.

[32] Vö. Thomas Dehler közlésével; idézi Fritz J. Raddatz: *Summa injuria oder dürfte der Papst schweigen?* Reinbek bei Hamburg 1963. 231. old.

nál amiatt, hogy a zsidók elpusztításához lengyel munkásokat is felhasználtak.[33]

6. XII. PIUS 1942. ÉVI KARÁCSONYI ÜZENETE

1942 decemberében Harold Tittmann azt írta, hogy „bizonyos híresztelések szerint a pápa karácsonyi üzenetében erélyes álláspontot fog elfoglalni", „de attól tartok", tette hozzá Tittmann, „nincs nagy valószínűsége annak, hogy a legutóbbi üzeneteiben foglalt általánosságokon valamennyire is túllépjen".

XII. Pius valóban mondott valamit, és úgy látszik – erre mutatnak az alább idézendő dokumentumok –, úgy vélte, hogy ez alkalommal nagyon világosan fejezte ki magát. Nem közölhetjük itt teljes terjedelmében azt az igen hosszú karácsonyi üzenetet, a huszonhat oldalnyi szövegből csupán a kérdéses részt idézzük.

„Vajon a népek ölbe tett kézzel akarják nézni az események (a háborús események) ilyen végzetes fejlődését? Nem kellene inkább annak a társadalmi rendnek a romján, amely oly tragikus bizonyítékokat szolgáltatott arra, hogy nem alkalmas a nép javának előmozdítására, minden nagylelkű és becsületes érzésű embernek összefognia és ünnepélyes fogadalmat tennie, hogy nem nyugszik addig, amíg a föld valamennyi népében és nemzetében nem nőtt légióvá azoknak a csapata, akik el vannak tökélve arra, hogy visszavezetik a társadalmat az isteni törvény megingathatatlan súlypontjához, akik az emberi személyiségnek és az Istenben megnemesült közösségnek a szolgálatára szentelik magukat?

Ezzel a fogadalommal az emberiség tartozik a megszámlál-

[33] Idézi *Léon Poliakov:* The Vatican and the Jewish Question, Commentary, 1950 november, 442. old. – Felhívom a figyelmet, mint Poliakov is, Sapieha érsek mondatának szörnyű kétértelműségére.

hatatlan halottnak, akik a csatatereken vannak eltemetve; életük feláldozása – a kötelesség teljesítésében égő áldozat egy jobb, új társadalmi rendért.

Ezzel a fogadalommal az emberiség tartozik ama anyák, özvegyek és árvák végeszakadatlan gyászoló seregének, akiket megraboltak életük fényétől, erejétől és támaszától.

Ezzel a fogadalommal az emberiség tartozik a megszámlálhatatlan elűzöttnek, akiket a háború orkánja kitépett hazájukból és idegen földön szórt szét, s akik a Prófétával így siránkozhatnának: Örökségünk idegenekre szállott, házaink a külföldiekre.

Ezzel a fogadalommal az emberiség tartozik azoknak a százezreknek, akik minden vétek nélkül, kizárólag nemzetiségük vagy fajuk miatt, halálra vagy lassú pusztulásra vannak ítélve. (Kiemelés tőlem – *S. F.*)

Ezzel a fogadalommal az emberiség tartozik a polgári lakosság ezreinek, nőknek, gyermekeknek, betegeknek, öregeknek, akiket a légi háború – amelynek borzalmait kezdettől fogva nem egyszer megbélyegeztük – megkülönböztetés nélkül, megfosztott életüktől, javaiktól, egészségüktől, otthonuktól, szeretet-intézményeiktől és az imától."

Az utalás azokra, akik fajuknál fogva halálra vagy lassú pusztulásra vannak ítélve, úgy látszik, elkerülte a pápa legtöbb hallgatójának, elsősorban a németeknek a figyelmét; a Wilhelmstrasse egyetlen olyan dokumentuma sem tér ki erre a pontra, amely a pápai üzenet elemzésével foglalkozik.

Harold Tittmann közvetlenül karácsony után beszélt a pápával:

„Ami karácsonyi üzenetét illeti – írja Tittmann –, a pápa azt a benyomást keltette bennem, hogy őszintén hiszi, hogy elég világosan fejezte ki magát ahhoz, hogy kielégítse mindazokat, akik a múltban a nácik kegyetlenkedéseinek elítélését

kérték tőle. Meg volt lepve, amikor közöltem vele, hogy nem mindenkinek ez a véleménye.

Mint mondotta, véleménye szerint mindenki számára nyilvánvaló, hogy a lengyeleket, a zsidókat és a túszokat értette, amikor azokról a százezrekről beszélt, akiket megöltek vagy megkínoztak anélkül, hogy bármi vétkük lett volna és néha kizárólag nemzetiségi vagy faji okokból.

Azt mondta, hogy ezekről a kegyetlenségekről szólva nem említhette meg a nácikat úgy, ahogy a bolsevistákat nem említi meg, ez pedig, véleménye szerint, bizonyára nem tetszett volna a szövetségeseknek.

Kijelentette, hogy attól tart, miszerint a Szövetségeseknek a kegyetlenségekre vonatkozó értesülései hitelesek, bár ugyanakkor azt is értésemre adta, hogy nézete szerint van bennük némi propaganda célzatú túlzás is. Mindent összevéve úgy véli, hogy üzenetét az amerikai nép bizonyára jól fogadja, s én azt mondtam, hogy egyetértek vele."[34]

A pápa szavait az adott körülmények között igen nehéz megérteni: „a propaganda célzatú túlzás" kifejezés nem éppen világos, ha tekintetbe vesszük, hogy 1942-ben a Szentszéknek nyilván számos egybehangzó jelentés állt rendelkezésére. Mire céloz a pápa a bolsevik kegyetlenkedések említésével? Az az esemény, amelyet az 1939 és 1944 közötti időszakban általában az oroszok számlájára írnak, a 30 000 lengyel tiszt meggyilkolása a katinyi erdőben[35]. De az első erről szóló híreket a németek, akik leginkább érdekeltek voltak ennek nyilvánosságra hozatalában, csak 1943 áprilisában tették közzé, azaz több hónappal Tittmann és a pápa találkozása után. Feltehető tehát, hogy a pápa semmiféle konkrétumra nem célzott, hanem általában ítélte el a bolsevikokat.

[34] Tittman távirata Hullnak, 1942. XII. 30., FRUS 1943. II. 911. old.

[35] A Szmolenszk melletti katinyi erdőben 1941 őszén a nácik kivégezték lengyel tisztek egy csoportját. 1943-ban a hitleristák, hogy éket verjenek a szövetségesek közé, saját gaztettüket a szovjethatalom nyakába akarták varrni. – *Szerk.*

Azt a pontot érintjük itt, amely 1943-tól fogva minden valószínűség szerint a Szentszék legfőbb gondja lett: a bolsevik veszélyt.[36] Ha a pápa a bolsevik kegyetlenségekre hivatkozott, amelyeket 1943 januárjában bizonyára nehéz lett volna pontosabban meghatározni, és ezzel az érvvel indokolta, hogy nem tiltakozik a zsidók legyilkolása ellen, akkor arra kell gondolnunk, hogy e hallgatása és a bolsevik veszélytől való félelem közt kapcsolat állt fenn. A németek elítélése valóban gyengítette volna a bolsevizmus elleni pajzsot, a hitleri Német Birodalmat. Mindez természetesen csak feltevés, amelyet egyetlen szöveg sem bizonyít egyértelműen.

Végül megjegyezzük, hogy a Szentszék hallgatásának igazolására 1943 elejéig kétféle magyarázatot ismerünk: Maglione bíborosét, aki arra utalt, hogy a pápa nem bélyegezhet meg egyes konkrét kegyetlenségeket, és XII. Piusét, aki hangsúlyozta, hogy nem bélyegezheti meg a németek kegyetlenségeit anélkül, hogy ne tenné ugyanezt a bolsevikok kegyetlenségeivel. A pápa 1943 áprilisában Preysing püspökhöz intézett levelében és a bíbornoki testületben ugyanez év júniusában mondott beszédében további magyarázatokat is adott.

7. A PÁPA LEVELE PREYSING PÜSPÖKHÖZ ÉS BESZÉDE A BIBORNOKI TESTÜLETBEN

1943. április 30-án XII. Pius a következő levelet küldte Preysing berlini püspöknek:

„Mindenekelőtt hálásan köszönjük Neked, tiszteletre méltó Testvérünk, mindazon jókívánságokat, melyeket Magad, papjaid és egyházmegyéd nevében különböző alkalmakkor küldöttél Nekünk, jelesül decemberben, az év végi ünnepekre, legutóbb pedig pápává történt választásunk évfordulójára. Tudjuk, milyen hűséges és a hit szellemével eltelt szívből fa-

[36] Lásd alább a VII. fejezetet.

kadnak e jókívánságok. Különösen köszönjük Neked és híveidnek jámbor imátokat. Ez év február 27-én kelt leveledben biztosítasz bennünket esdeklő imádról, tudván azt, hogy »Isten ritkán terhelt még meg pápát uralkodása kezdetén oly súlyos terhekkel«, mint Bennünket »a szörnyű világháborúval és a belőle következő összes bajokkal és bűnökkel«. Kétségkívül mindig elővigyázatosságot kell tanúsítanunk, midőn a jelent a múlttal akarjuk összehasonlítani, s korántsem akarjuk lebecsülni ama gondokat és bajokat, melyek elődeink vállára nehezedtek. Ám a pápa azon őszinte akarata, hogy e világ hatalmainak ebben a mérhetetlen és megrázó konfliktusában teljes pártatlansággal fordulhasson mindegyikhez, de ugyanakkor a szent Egyház érdekein is gondosan őrködjék, ritkán jelentett a Szentszék számára oly súlyos próbatételt, mint most. A legnyomasztóbbak azonban »a háborúból következő bajok és bűnök«, amint helyesen mondtad. A haditechnika gátlástalanul növekvő kegyetlensége elviselhetetlenné teszi azt a gondolatot, hogy ez a kölcsönös öldöklés még évekig eltarthat; valósággal bénítóan és dermesztően hat Ránk, ami embertelenség évek óta nap mint nap tudomásunkra jut, és amelyek kívül esnek a háború tényleges szükségszerűségein. Csakis az ima a mindentudó Istenhez és a Megváltó szentségtartójához az a menedék, amely elegendő erkölcsi erőt ad az ilyen tettek hatásának lelki elviseléséhez."

A nemzetiszocialisták magatartása a pápa azon fáradozásaival szemben, hogy enyhítse a háború embertelenségét

„Ti is megismertétek a háború szörnyűségét a légitámadások elmondhatatlanul súlyos formájában. Ismételten biztosítunk Téged és egyházmegyédet, hogy mélységesen fájlaljuk, hogy a Szent Hedvig-székesegyház a legutóbbi Berlin elleni légitámadás során romba dőlt. Tudják meg a hívek, hogy mindennap külön imádkozunk mindazokért, akik akár az egyik, akár a másik oldalon légitámadások áldozataivá vál-

nak, s áldásunkat küldjük nekik. A háborús szenvedések enyhítése érdekében megteszünk mindent, ami erőnkből telik, és a polgári lakosság lehető kíméléséért mindig felléptünk, noha tudtuk, hogy nem remélhetünk eredményt. Nem a mi hibánk, hogy – mivel kötelességünk a háborús kérdéseket mindegyik fél vonatkozásában azonos módon kezelni –, most is, amikor Németország szenved a legtöbbet a légitámadásoktól, a közvetítéseknél körültekintéssel kell eljárnunk – függetlenül attól, hogy a New York-i érsek római tartózkodása, helyesebben római látogatása alkalmával szárnyra kelt híresztelések kapcsán német hivatalos helyről azt közölték a nyilvánossággal, hogy Németországot nem érdeklik a pápának a háború humanizálása érdekében kifejtett erőfeszítései. A háború emberségesebbé tételét célzó lépéseinkben az vezet Bennünket, hogy egyformán aggódunk a háború valamennyi áldozatáért, mindazokért, akik a háború következtében anyagi vagy lelki kárt szenvednek – és ezek Németországban éppúgy számítanak segítségünkre, mint a világ bármely más részén.

Hadifogoly-hírszolgálatunkat is éppoly kész örömmel bocsátottuk volna Németország rendelkezésére, mint más országoknak. Ez a hírszolgálat a Szentszékhez intézett közvetítésre irányuló megkeresések és kérések nyomán jött létre és vált olyanná, amilyen most, s ezen kéréseknek más hatóságok nem is igen tudtak volna megfelelni. Egyéb háborús segélyakcióinkkal együtt – hálát adunk érte Istennek – széles körű és áldásos tevékenységet tudott kifejteni. Érthetetlen számunkra, milyen indokok vezethették a német hatóságokat, amikor a pápai segélyakciót nem engedték be Németország területére. Ez a tilalom különösen akkor érintett érzékenyen Bennünket, amikor több ezer német hadifogoly hírszolgálatunkhoz küldött üzenetét kellett volna családjukhoz Németországba eljuttatnunk. Ez végül is sikerrel járt, de csak kerülő úton és a legnagyobb nehézségek árán. 1942 ősz óta Németországból egyre növekvő számban érkeznek hozzánk érdeklődések eltűntekre vagy hadifoglyokra vonatkozóan, akiknek utolsó ál-

lomáshelyük az orosz fronton legtöbbnyire Sztálingrád volt. Megrendítő aggodalom hangzik ki ezekből az érdeklődésekből. Részünkről minden lehetőt megteszünk annak érdekében, hogy híreket szerezzünk az Oroszországban élő hadifoglyokról, sajnos, mind ez ideig eredmény nélkül."

A német püspökök pásztorlevelei

„Hálásak vagyunk Neked, tiszteletre méltó Testvérünk, azokért a világos és nyílt szavakért, amelyeket különböző alkalmakkor híveidhez, és ezáltal a nyilvánossághoz intéztél; gondolunk egyebek között az 1942. június 28-i, a keresztény jogfelfogásról szóló fejtegetéseidre, múlt novemberben a halottak napján adott nyilatkozatodra az élethez és a szeretethez való jogról, amely minden embert megillet; és gondolunk legfőképpen adventi pásztorleveledre, mely a nyugatnémet főegyházmegyéknek is szólt, Isten felségjogáról, az egyén és a család jogairól.

Senki ne hivatkozzék arra, hogy ama püspöki megnyilatkozások, amelyek saját kormányukkal szemben bátran síkraszállnak a vallás, az Egyház, az emberi személyiség jogaiért, a védtelenek, a közhatalom által elnyomottak érdekében, akár az Egyház gyermekei az érintettek, akár kívülállók – hogy az ilyen megnyilatkozások ártanak hazátoknak a világ közvéleménye előtt. A bátor kiállás a jog és az emberiesség mellett nemcsak hogy nincs ártalmára hazátoknak, hanem inkább megbecsülést szerez neki és Tinéktek a világ nyilvánossága előtt és üdvössé válhat a jövőben.

A hívek legfőbb pásztoraként gondunk van arra is, hogy katolikus híveitek meggyőződései és hite tiszták maradjanak az isteni törvényekkel és Krisztus szellemével ellenkező, sőt azokat nemegyszer megcsúfoló elvekkel és cselekedetekkel való megalkuvásoktól. Közel fekvő példaként hadd említsük meg, mennyire vigasztaló volt számunkra hallani, hogy a katolikusok, köztük éppen a berlini katolikusok is, milyen sok

szeretetet tanúsítottak az úgynevezett nem árják iránt, szorongattatásuk idején, és ez alkalommal atyai elismerésünket és mélységes együttérzésünket fejezzük ki a börtönben levő Lichtenberg nagyprépostnak.

De fájdalmas Nekünk már az a gondolat is, hogy ama nézetek lassan, szinte észrevétlenül, a megszokás hatalmánál fogva és a szüntelen propaganda hatására behatolnak a katolikusok gondolkodásába, különösen a fiatal nemzedékébe. Tudod, hogy a Szentszék a nálatok felmerült liturgiai kérdéseket elég fontosnak tartotta ahhoz, hogy maga foglalkozzék velük. De megvalljuk, a liturgiai kérdéseknél még sokkalta jobban szívünkön viseljük a keresztények meggyőződésének megóvását minden fenyegető méregtől. Mit érne a legszebb templomi istentisztelet is, ha kint az életben a templomon kívül a hívek gondolkodása és cselekedetei elidegenednének Krisztus törvényétől és szeretetétől!"

A pápa tartózkodásának okai

„A rendeltetési helyükön működő főpásztorokra bízzuk annak mérlegelését, hogy – püspöki megnyilatkozások esetében – megtorló és kényszerítő eszközök, valamint egyéb, a háború elhúzódása és pszichológiája következtében előálló körülmények, az imént felsorolt indokok ellenére, ajánlatossá teszik-e – a nagyobb bajokat elkerülendő – a megnyilatkozástól való tartózkodást. Ez az egyik oka annak, amiért Mi is korlátozzuk magunkat megnyilatkozásainkban; az a tapasztalat, amelyet 1942-ben szereztünk, amikor megengedtük pápai okiratok szabad reprodukálását a hívők használatára, amennyire Mi látjuk, igazolja magatartásunkat.

Nem azért tárgyaljuk ilyen tüzetesen ezeket a kérdéseket, mintha a Mi bátorításunkra volna szükséged a cselekvéshez, hanem ellenkezőleg, mert ismerjük egyrészt bátorságodat és tudjuk azt, hogy a szent Egyház becsülete mennyire szívügyed, másrészt tudjuk, hogy a helyzetet körültekintő józan-

sággal ítéled meg. Krisztus helytartójának egyre tekervényesebb és egyre rögösebb ösvényen kell járnia, hogy megtalálja pásztori hivatalának egymásnak ellentmondó követelményei közt a helyes egyensúlyt.

Azokra az Egyház ellen irányuló intézkedésekre gondolunk, melyekről leveleidben értesítettél Bennünket: egyházi javak elkobzására, a hedwigshöhei püspöki szeminárium lefoglalására, a Németországba deportált lengyelek hitéletének és a lengyel gyermekek vallásoktatásának korlátozására vagy megtiltására, a lengyeleket sújtó házassági tilalomra stb., mindezek részei csupán annak az átfogó tervnek, amely az Egyház életerejét a német hatalom alá tartozó területeken el akarja pusztítani. A katolikus Egyház, amint tudod, a legsúlyosabb helyzetben a Warthegauban van. Az ottani hívők elmondhatatlan szenvedései annál inkább fájnak Nekünk, mert a kormány az érdekükben tett minden közbelépési kísérletünket a legridegebben elutasította. A fent említett meggondolások, a Warthegau esetében mindenekelőtt az attól való félelem, hogy az ott még meglevő lelkészi tevékenységet is veszélyeztethetjük, eddig visszatartott Bennünket az Egyház ottani helyzetének nyílt feltárásától.

Viszonylag részletes értesüléseink vannak a koncentrációs táborokban fogva tartott papok helyzetéről és sorsáról, akik között messze a legnagyobb számban a lengyelek vannak képviselve. Ha bármi módon lehetőség adódnék rá, tudatni kellene ezekkel a papokkal és fogolytársaikkal, hogy övék legmélyebb együttérzésünk, hogy ebben a szenvedéssel és borzalommal teli időben kevesek sorsa áll szívünkhöz oly közel, mint az övék, és hogy sokat és mindennap imádkozunk értük.

Előttünk van annak az emlékiratnak szövege, amelyet a német püspöki kar eljuttatott a Birodalom legfőbb vezetőihez. Magatok is láthatjátok immár, mily kevés sikerre van kilátása a kormányhoz intézett bizalmas kérésnek; mégis az emlékirat mindenesetre arra szolgál majd, hogy igazolja a püspöki kart az utókor szemében."

„Az Egyház a katolikus vallású nem árják, éppen úgy, mint a zsidó hitfelekezet tagjai érdekében minden karitatív intézkedést megtett, amely anyagi és erkölcsi erejéből telett. Segélyintézményeinek végrehajtó szerveitől a legnagyobb fokú türelmet és önfeláldozást igényelte, hogy egyrészt meg tudjanak felelni a segélykérők várakozásainak – sőt, mondhatnánk követeléseinek –, és másrészt úrrá tudjanak lenni a felmerülő diplomáciai nehézségeken. Nem beszélünk azokról az igen magas összegekről, amelyeket az emigránsok tengerentúli hajóútjaira amerikai valutában költöttünk; szívesen tettük ezt, mert azok az emberek bajban voltak; az isteni jutalom reményében tettük, és helyes volt, hogy nem számítottunk földi köszönetre. Mindamellett a zsidó szervek is legmelegebb köszönetüket fejezték ki a Szentszéknek mentőakciójáért.

Karácsonyi üzenetünkben kitértünk arra, ami jelenleg a német hatalomnak alávetett területeken a nem árjákkal történik. Röviden szóltunk, ám jól megértették. Fölösleges mondanunk, hogy most, amikor külső egzisztenciájuk összeomlik és lelki szenvedéseket élnek át még nagyobb atyai szeretettel és aggodalommal vagyunk eltelve a nem árja és félárja katolikusok iránt, akik éppúgy az Egyház gyermekei, mint mindenki más. A jelenlegi helyzetben sajnos, nem tudunk nekik egyéb hatékony segítséget nyújtani, mint imánkat. Ám el vagyunk szánva arra, hogy ha a körülmények megkövetelik vagy megengedik, újból felemeljük szavunkat érdekükben."

A nemzetiszocialista nevelés

„Fölöttébb vigasztaló dolgokat hallottunk éppen az elmúlt napokban a német katolikusok megrendíthetetlen hűségéről hitükkel és Egyházunkkal szemben. Ám a jelen minden nyomasztó és felemelő jelenségén túl a jövőre vonatkozóan egyet-

len súlyos kérdés számunkra ez: hogyan őrizheti meg és adhatja tovább érintetlenül katolikus hitét a katolikus ifjúság, a jövő nemzedéke, amely tökéletesen ki van szolgáltatva a pártszervezetek, az új iskola és a készülő »Volksgesetzbuch« (Népi törvénykönyv) már most is ismert előírásai által irányított s a kereszténységtől idegen befolyás és nevelés zárt rendszerének? Nincs egyéb vigaszunk, mint a Szentírás ígérete: »Hűséges az Isten, és nem fogja megengedni, hogy erőtökön felül szenvedjetek kísértést, hanem a kísértéssel együtt a kimenekülést is megadja, hogy elviselhessétek« (1. Kor. 10. 13).

Eme »kimenekülés« zálogaként küldjük Neked, tiszteletre méltó Testvérünk, lelkipásztor munkatársaidnak és egyházmegyéd minden hívének – kétszeresen és háromszorosan »a kereszt jegyében«, ahogy Te magad mondtad legutóbbi adventi pásztorleveledben – atyai szeretettel és szívünk mélyéről az áhított Apostoli Áldást."[37]

Végül 1943. június 2-án XII. Pius a bíbornokok testületében tartott titkos beszédében ismételten kitért a zsidók kiirtásának kérdésére, és újból megindokolta rendkívüli tartózkodását:

„Ne csodálkozzatok, szeretett Testvéreink és Fiaink, ha különösen mély és megrendült részvéttel hallgattuk meg azok kéréseit, akik szorongó szívvel könyörögve fordulnak Hozzánk. Azokról szólok, akik nemzetiségük vagy fajuk miatt nagy csapásokat, a legégetőbb és legsúlyosabb fájdalmakat szenvedik, és ha egyénileg bűntelenek is, nemegyszer olyan megpróbáltatásoknak vannak alávetve, amelyek kiirtásukat jelentik... Minden, ez ügyben az illetékes hatóságokhoz intézett szavunkat és minden nyilvános megnyilatkozásunkat

[37] A levél szövegét közli *Walter Adolph:* Verfälschte Geschichte. Antwort an Rolf Hochhuth, Berlin 1963. 39. és köv. old.

gondosan mérlegelnünk kellett, éppen a szenvedők érdekében, nehogy akaratlanul is még nehezebbé és elviselhetetlenebbé tegyük helyzetüket. A megállapíthatóan elért javulás, sajnos, nincs arányban az Egyház anyai fáradozásaival e csoportok érdekében, amelyeknek a legkegyetlenebb sors jut osztályrészül. S ahogy Jézus fájdalmasan mondta városáról: »Quoties volui... et noluisti!« – »hányszor akartam... de te nem akartad« –, úgy Helytartója is, bár nem kért mást, mint szánalmat és visszatérést a jog és emberiesség elemi szabályaihoz, olyan ajtó előtt találta magát, amelynek zárját semmiféle kulcs sem tudja felnyitni."[38]

A Preysing püspökhöz írott levelében a pápa elsősorban arra az anyagi segítségre céloz, amelyet a Szentszék a zsidóknak a háború első éveiben nyújtott. Az erre vonatkozóan rendelkezésünkre álló adatok ellentmondanak egymásnak, s ezek alapján az említett segítség nagysága nem mérhető fel: a számok és a részletek az egyes szerzőknél lényegesen különböznek, és a szerzők – akár Leiber atya, akár Guenter Lewy vagy mások – nem hivatkoznak pontos okmányszerű forrásokra. De a zsidókérdés szempontjából XII. Pius Preysing püspökhöz írt levelének a lényege nem is ez, hanem az a magyarázat, melyet a pápa a tartózkodásának okairól ad, valamint a döntés szabadsága, melyet a püspököknek megad; ezek a részek rendkívül figyelemre méltók.

Nem feladatunk e tanulmány keretében annak megítélése, vajon *a posteriori*[39] megállják-e helyüket vagy sem azok az indokok, melyeket a pápa a püspököknek adott cselekvési szabadságra és saját tartózkodására vonatkozólag felhoz. Néhány további adat ismerete azonban megkönnyítheti ennek megítélését. Az ortodox Egyház például a püspökök cselekvési szabadságának kérdésében ugyanezen időben, úgy látszik, más álláspontot foglalt el. A palesztinai főrabbi értesülése szerint a konstantinápolyi ortodox pát-

[38] Ugyanott, 75. old.

[39] A posteriori – a következmények, a későbbi események – *Szerk.*

riárka írásban utasította valamennyi közép-európai és balkáni püspököt, hogy minden eszközzel segítsék a zsidókat és a templomokban hírdessék ki, hogy a zsidók bújtatása szent kötelesség.[40] Talán ez lehet a magyarázata annak a paradox ténynek, hogy Szlovákiában, ebben a csaknem teljesen katolikus országban több olyan zsidó menekült meg az elhurcolástól, aki ortodox hitre „tért át", mint olyan, aki katolikus hitre „tért át".[41] A püspökök különböző magatartása ebben bizonyára fontos szerepet játszott.

A pápa tartózkodását magyarázó, levelében felhozott indokokra hivatkozik a bíbornokok testületében mondott beszédében is. Utóbbi szövege alapján arra következtethetünk, hogy a pápa mielőtt hallgatásra szánta el magát, a németekhez fordult, de a legcsekélyebb eredményt sem érte el: „... Helytartója is ... olyan ajtó előtt találta magát, amelynek zárját semmiféle kulcs sem tudta felnyitni."[42] A Wilhelmstrasse levéltára, Orsenigo nuncius három közbenjárásán kívül, amelyekre ezután térünk ki, semmiféle olyan dokumentumot nem tartalmaz, amely a pápa és valamelyik német nagykövet közt, vagy a bíboros államtitkár és a német diplomaták közt a zsidókérdésről folytatott megbeszélésről adna hírt. Fennáll annak lehetősége, hogy Orsenigo nuncius közvetlenül Hitlerhez fordult, s megbeszélésük jegyzőkönyve pedig a kancellária legtöbb iratával együtt elveszett[43]. Remélhető, hogyha valóban lefolyt ilyen megbeszélés, a Vatikán levéltára annak tartalmát hamarosan felfedi.

[40] *Zalman Shragai:* Herzog főrabbi életmentő utazása. Jeruzsálem 1947. 6. old. (héber nyelven).

[41] *Raoul Hilberg:* Id. mű, 466. old.

[42] E mondat más elfogadható magyarázatát lásd alább, a 170. oldalon.

[43] Riquet atya céloz ilyen találkozásra az „Osservatore della Domenica" 1964. június 28-i számában, de pontos forrás megjelölése nélkül.

1942. október 15-én Woermann ezt írja:

„Ma a nuncius némileg elfogódottan és különösebb nyomaték nélkül előadta, hogy zsidó részről az a több rendbeli kérés érkezett a Vatikánhoz, szerezzen be értesüléseket eddigi lakóhelyük elhagyására kényszerített hozzátartozóik sorsa felől. A kérések franciaországi és lembergi zsidókra vonatkoznak.

Azt válaszoltam a nunciusnak, hogy ebben a kérdésben nem adhatok felvilágosítást.

A nuncius azt mondta, jelenteni fogja Rómának, hogy előterjesztette a kérést, de nem kapott felvilágosítást."[44]

A második közbenjárásra néhány héttel később került sor. November 6-án Weizsäcker feljegyzi Orsenigo nunciussal folytatott következő megbeszélését:

„A nuncius ma távozáskor mellékesen említést tett a vegyes házasságokra vonatkozó törvényes rendelkezések küszöbönálló megszigorításáról. Azt hallotta, hogy a vegyes házasságokat fel kell majd bontani. Nem bocsátkozott a katolikus Egyház dogmatikus álláspontjának ismertetésébe, de arra kért, kísérjem figyelemmel a várható törvényes rendelkezést. Nem bocsátkozom a téma érdemi megvitatásába."[45]

Orsenigo nuncius harmadik intervenciója 1943 augusztusában történt. A nuncius szóbeli jegyzéket nyújtott át Steengracht államtitkárnak (Weizsäcker utódjának) egy Fanny Adler nevű, 74 éves amszterdami zsidó nő ügyében, aki azt kérte, hogy semminemű megélhetési eszközei nem

[44] Woermann feljegyzése, 1942. X. 15., StS: V, AA, Bonn (ki.).
[45] Weizsäcker feljegyzése 1942. XI., 6., No 659. Ugyanott (ki.).

lévén, fiához utazhassék Londonba. A nuncius közenjárásának módjáról Steengracht ezekkel a szavakkal számol be:

„Ma felkeresett a nuncius, átadott egy szóbeli jegyzéket, amelyhez azonnal megjegyezte, hogy ez az ügy tulajdonképpen nem tartozik illetékességi körébe, és minden további nélkül tudomásul venné, ha az ügyben nem lehetne tenni semmit."[46]

1943 júniusában, amikor XII. Pius a bíbornokok testületéhez fordult, már több mint három millió zsidót megöltek. Auschwitzban már működött az öt gázkamra.

Egyetlen eddig ismert dokumentum alapján sem lehet biztos összefüggést megállapítani egyrészt a Szentszéknek 1942 végén és 1943-ban a zsidók kiirtásával kapcsolatban tanúsított tartózkodó magatartása, másrészt a németek vallásellenes politikájának kibontakozása, valamint a nemzetközi helyzet alakulása között. Mégis fontosnak tartjuk a zsidókérdést azon események általános összefüggéseiben vizsgálni, amelyek a Vatikánt ebben az időben foglalkoztatják. Tanulmányunk következő két fejezete ezt a célt tűzi maga elé.

[46] Steengracht feljegyzése, No 376, 1943. VIII. 5., StS: V, AA, Bonn (ki.).

A NÉMET BIRODALOM VALLÁSELLENES POLITIKÁJA ÉS A SZENTSZÉK

1942–1943 nyara

1. AZ ELSŐ NEHÉZSÉGEK

Amikor XII. Pius a pápai trónra lépett, azt remélte, hogy sikerül kialakítania valamilyen *modus vivendit* a Német Birodalommal, és ily módon véget vethet a berlini kormány vallásellenes üzelmeinek. Ezt a reménységét a német kormány a háború kitörése óta a lengyel papság és hívek ellen hozott egyre kegyetlenebb rendszabályaival szertefoszlatta.[1]

Magában a birodalomban önkényes határozatok sújtják az Egyház birtokállományát. 1940. november 28-án Weizsäcker a következőket jegyezte fel a nunciussal e tárgyban folytatott megbeszéléséről:

„A nuncius ma, mint legutóbbi látogatása során is, számos olyan panaszt terjesztett elő azzal kapcsolatban, hogy a jelenlegi széles körű áttelepítési akció során[2] sok egyházi intézményt, kolostorokat stb., stb. lefoglaltak vagy teljesen kiürítettek. A nuncius tudomására jutott hírek, amelyeket mintegy 1/4 órán át olvasott fel nekem, Kelet-Poroszországra és főként Sziléziára vonatkoztak. Bertram bíboros e hó 9-én a »Volksdeutsche Mittelstelle«[3]-hez (a Birodalom határain kí-

[1] Lásd előbb a II. és III. fejezetet.

[2] Nagy számban telepítettek át németeket lengyel vagy balti területekről és Dél-Tirolból főleg német lakosságú vidékekre.

[3] Volksdeutsche Mittelstelle – Népi Német Áttelepítési Szolgálat; a Birodalom határain kívül élő „népi németek" kérdéseivel foglalkozó szerv. – *Szerk.*

vül élő „népi németek" kérdéseivel foglalkozó szerv), 10-én 7313 sz. beadványában a Reichsführer SS-hez, Himmlerhez e hó 20-án 7565. sz. beadványában Lammers miniszterhez fordult, de mind ez ideig nem kapott választ. A nuncius arra kért, hassak oda illetékes helyen, hogy az említett hivatalok válaszoljanak Bertram bíborosnak..."[4]

Az oroszországi hadjárat megindításakor Hitler, valószínűleg hogy kerülje a belső egyenetlenségeket, parancsot adott az egyházi javak elkobzásának megszüntetésére. 1941. július 7-én Bormann, a náci párt titkára a következő körlevelet küldte valamennyi gauleiterhez:

„A Führer elrendelte:
A mai naptól újabb rendelkezésig egyházi vagy kolostori tulajdont lefoglalni nem szabad. A Gauleiterek még akkor sem hozhatnak önálló intézkedést, ha a fennálló törvényes előírásoknak megfelelő különleges körülmények szükségessé teszik egyházi vagy kolostori javak igénybevételét. Ha egy Gauleiter valamely különleges esetben ezt úgy látja, hogy ezek a feltételek fennállnak, előbb közvetítésemmel a Führernek tartozik jelentést tenni."[5]

1941 augusztusában von Galen münsteri püspök elmondta az elmebetegek meggyilkolása elleni híres prédikációit. Szeptember 30-án a Wilhelmstrasséban a vatikáni ügyek főosztályának vezetője feljegyzi:

„Arra a kérdésemre, hogy a münsteri püspökkel szemben történtek-e az utóbbi időben valamilyen intézkedések, az egyházügyi minisztérium szakelőadója közölte, hogy az egyházügyi minisztérium a püspök ismert prédikációi miatt a kancelláriának a javadalmazás megvonását javasolta. A Führer

[4] Weizsäcker feljegyzése 1940. XI. 28., No 861. StS: V, AA, Bonn (ki.).
[5] 1941. VII. 7-i vezéri parancs (Bormann aláírásával), Ugyanott (ki.).

azonban a napokban úgy döntött, hogy egyelőre ne tegyenek semmiféle lépést a püspök ellen . . ."[6]

Az elmebetegek meggyilkolása is megszűnik. Beszélgetéseiben Hitler ugyanezt a megbékélési óhajt fejezi ki a *háború tartamára:*

„Még sok problémát kell megoldanom", jelenti ki 1941. október 25-én, „amelyekre ma nem gondolhatok. De ez nem jelenti, hogy elfeledkezem róluk. Feljegyzem őket. Eljön az idő, amikor elővesszük a nagy könyvet! . . .

Semmi értelme sincs fölöslegesen szaporítani a pillanatnyi nehézségeket. Sokkal okosabb kivárni a megfelelő időt. Ha olyan ember beszédeit olvasom, mint Galen, azt gondolom magamban, céltalan dolog tűszúrásokkal válaszolni, és pillanatnyilag okosabb hallgatni."[7]

Hasonlóképpen nyilatkozik december 13-án:

„Egy napon vége lesz a háborúnak. Akkor életem utolsó nagy feladatának a vallási kérdés megoldását fogom tekinteni. Csak akkor lesz végleg biztosítva a német nemzet élete."[8]

De éppen ezekben a hetekben a Vatikán és a Német Birodalom közti viszony újból romlik. Úgy látszik, a felelősség ezért főképpen Alfred Rosenberget terheli, aki a katolikus Egyház egyik legfanatikusabb ellensége volt a nemzetiszocialista vezetők között, és akit éppen akkor neveztek ki az elfoglalt keleti területek (Oroszország) miniszterévé:

A birodalom és más országok katolikus papjainak (a tábori lelkészek kivételével) nem engedélyezik a beutazást a megszállt területekre.

Pedig az egyház abban reménykedett, hogy engedélyezni

[6] Haidlen feljegyzése, 1941. IX. 30., Ugyanott (ki.).

[7] *Adolf Hitler:* Libres Propos sur lá Guerre et la Paix. Flammarion, Paris 1954. I. köt. 89. old. (Franciából fordítva; az eredeti német szöveget még nem tették közzé.)

[8] Ugyanott, 140. old.

fogják működését a bolsevizmustól elhódított területeken. Berlinben úgy tudták, hogy a római *Collegium Russicum*[9] évek óta képez ki papokat az Oroszországban való esetleges tevékenységre.[10] Azt azonban teljességgel elfogadhatatlannak tartotta a Szentszék, hogy a németek kivételes elbánásban részesítették az ortodox papságot: míg egyetlen civil katolikus pap sem kapott beutazási engedélyt az új területekre, több mint 20 ortodox lelkészt már beengedtek; a nuncius emiatt 1941. november 11-én erélyesen tiltakozik Weizsäckernél.[11] A keleti területek minisztériuma a következő magyarázatot adja Weizsäckernek: ortodox papok beutazását csak néhány kivételes esetben engedélyezték. Egyébként a katolicizmus, eltérően a görögkeleti vallástól, sohasem volt e területek vallása. Ennélfogva semmi sem indokolná a katolikus klérus ottani tevékenységét.[12]

A Szentszék, minthogy közvetlen intervenciói eredménytelenek maradtak, igénybe veszi Attolico nagykövet szolgálatait: az olasz diplomata november 29-én megmagyarázza kollégájának, Bergennek, hogy ebben az esetben Németországnak engednie kellene, mert

„nem a tulajdonképpeni Oroszországról, hanem, ahogy kezdettől fogva feltételeztem, Ukrajnáról van szó; itt van a Német Birodalom és a katolikus Egyház közeledésének a talaja; az utóbbi eltökélt ellensége a bolsevizmusnak, és a bolsevizmus elleni harcban Németország és Róma érdekei azonosak. Ha a Birodalom helyesbítené a Vatikán tudomására jutott híreket (amelyek szerint a katolikus papokat nem engedik be az elfoglalt területekre – *S. F.),* ez igen nagy hatást gyakorolna, mindenekelőtt a pápára."[13]

[9] Collegium Russicum – a Keleti Egyházak Kongregációjának alárendelt, jezsuita irányítás alatt álló pápai tanintézet. – *Szerk.*

[10] Haidlen feljegyzése, 1941. X. 15., Ugyanott. (ki.).

[11] Weizsäcker feljegyzése, 1941. XI. 11., Ugyanott (ki.).

[12] Fischer feljegyzése, 1941. XII. 4., Ugyanott (ki.).

[13] Bergen távirata Berlinbe, 1941. XI. 29., No 107, Ugyanott (ki.).

2. A NÉMET BIRODALOM VALLÁSELLENES POLITIKÁJA 1942 ELEJÉN ÉS A SZENTSZÉK

A pápa 1941. december 24-i karácsonyi üzenetében világosan utal arra, hogy a németek üldözik az egyházat.

Bergen nagykövet figyelmét nem kerülte el a pápai üzenetben rejlő figyelmeztetés, és 1942. február 21-én alapos elemzésnek veti alá a Német Birodalom és a Szentszék viszonyát[14]:

„A római katolikus Egyház németországi helyzetét, valamint a Nagynémet Birodalom és a Szentszék közti kapcsolatok alakulását a legnagyobb érdeklődéssel figyelik a katolikus országok széles körei, különösen Olaszországban és Spanyolországban. Ezeknek az országoknak erős befolyásuk van a dél-amerikai közvélemény alakulására. Úgyszólván egyetlen diplomáciai képviselő sem mulasztotta el eddig – gyakran már a megbízólevél átadását követően a pápánál tett bemutatkozó látogatáskor –, hogy a beszélgetést ezekre a témákra terelje és hogy kisebb-nagyobb indiszkréciók árán is értesüléseket szerezzen. A nemrégen elhunyt Attolico nagykövet gyakran beszélgetett velem egyházpolitikai kérdésekről; ismételten tájékoztatott a Vatikán panaszairól és félelmeiről, azzal a félreismerhetetlen óhajjal, hogy előmozdítsa a német–vatikáni kapcsolatok javulását. Elődje, Alfieri, a jelenlegi berlini nagykövet, még új állomáshelyére való távozása előtt nálam tett búcsúlátogatásakor is figyelmembe ajánlotta egy *modus vivendi* mielőbbi létrehozását a Kuriával, legalábbis a háború tartamára. Eközben megjegyezte: bármilyen álláspontra helyezkedjék is valaki vagy valamely állam a római katolikus Egyházzal szemben, minden gondolkozó embernek fel kell ismernie az Egyház hatalmának és messzemenő befolyásának tényét, és a vele való békés együttműködés célszerűségét, különösen a jelenlegi nehéz időkben. Azt válaszoltam a nagy-

[14] A pápa beszédének legfontosabb részeit Bergen idézi táviratában.

követnek, hogy én is a megegyezés híve vagyok, de célszerűbbnek tartom megvárni a háború végét, hogy akkor, kevésbé feszült légkörben nyugodtabban foglalkozhassunk az oly átfogó és bonyolult kérdéskomplexum megtárgyalásával. Egyes elkülönített kérdések idő előtti megvitatásának csak zavaró kihatása lenne."

Bergen ezután hangsúlyozza, hogy a spanyol diplomaták és a tengelyhatalmakkal rokonszenvező más országok képviselői is nyugtalanul figyelik a helyzet alakulását. Majd röviden utalva arra a veszedelmes feszültségre, amely a Szentszék és a Német Birodalom között XI. Pius uralkodása idején keletkezett, XII. Pius magatartásának fő vonásait ismerteti:

„Közvetlenül a jelenlegi pápa megkoronázása után jeleztem, hogy XII. Pius, aki egy ősi jóslat alapján a »Pastor Angelicus«[15] elnevezést kapta, XIII. Leóhoz hasonlóan, mint »nagy pápa« szeretne bekerülni a történelembe, nevezetesen mint az igazságosságon alapuló béke hirdetője és megvalósítója, mint a világ megbékéltetője. Kormányzásának első cselekedeteit ebből a szemszögből kell megítélni és értékelni."

Bergen ezután emlékeztet XII. Piusnak a háború kitörése küszöbén tett különböző békekezdeményezéseire (amelyeket tanulmányunk első fejezetében említettünk), köztük a lengyel válság idején tett lépéseire, amelyek arra irányultak, hogy Danzignak a Német Birodalomhoz való visszacsatolásával óvja meg a békét, valamint az ellenségeskedések kitörése után elhangzott békefelhívásaira, különösen a karácsonyi szózataiba foglaltakra. A nagykövet ezután ismerteti a pápának Németországgal szemben tanúsított magatartását, és idézi az e tárgyban 1939-ben küldött táviratait (amelyeket tanulmányunk első fejezetében említettünk), majd így folytatja:

[15] Pastor Angelicus = angyali pásztor. – *Szerk.*

„XII. Pius túlságosan hosszú ideig élt Németországban beutazva az egész országot, túlságosan jól ismeri a német nyelvet, irodalmat, történelmet és művészetet, túlságosan sok személyes kapcsolat köti őt Németországhoz, semhogy idegenül vagy értetlenül állhatna szemben a mai Németországgal.

A mostani pápa már németországi nunciusként arra törekedett, hogy tiszta és jó kapcsolatokat teremtsen az Egyház és az állam között. Ha az állam és az Egyház közötti kapcsolatok rendezését Németországban Pacelli nuncius és bíboros életművének kell tekintenünk, akkor XII. Piusként minden tőle telhetőt el fog követni ezen életmű folytatása érdekében, még ha ezt valamelyest változott formákban kell is tennie.

Az a körülmény, hogy XII. Piusnak barátságos, sőt esetleg szívélyes kapcsolatai vannak olyan országok és államok egyes közéleti férfiaival, amelyek a Németországgal ellenséges hatalmi csoportosuláshoz tartoznak, ez nem lehet ok a bizalmatlanságra. A Szentszék, különösen pedig a jelenlegi pápa mindig arra fog törekedni, hogy a lehetőségekhez képest jó viszonyt tartson fenn minden államma l. Ez a katolikus Egyház nemzetek feletti jellegéből következik. De éppen ezért a vatikáni dipolmácia szigorúan tartja magát ahhoz az alapelvhez, hogy az egyházpolitikai kérdéseket különválassza a politikától, a nemzeti és politikai ellentétektől. A Vatikánban nagy jelentőséget tulajdonítanak annak a megállapításnak, hogy Németországgal kapcsolatban ezt az alapelvet mindig szigorúan megtartották. XII. Pius fokozott lelkiismeretességgel fogja ezt követni. Annak sem áll fenn a veszélye, hogy esetleg francia befolyások érvényesülhetnének a németországi egyházi kérdésben."

Bergen a továbbiakban emlékeztet arra, hogy a Szentszék a különféle kormányformákkal szemben a tartózkodó semlegesség álláspontjára helyezkedik, és megemlíti a pápának a budapesti eucharisticus kongresszuson erre vonatkozólag tett kijelentését (ezzel a témával Bergennek az első fejezet-

ben idézett egyik táviratában már találkoztunk). A nagykövet ezután áttér a Szentszék és a Német Birodalom közti feszültség közvetlen okaira, és felsorolja a vatikáni panaszok hosszú jegyzékét, kezdve az egyházi iskolák megszüntetésén és a keresztnek a bajorországi középületekből történt eltávolításán át a lengyelországi egyházellenes intézkedésekig. Ezután tér át Bergen a pápa karácsonyi üzenetére. A német nagykövet a következő részeket idézi:

„Erkölcsi alapokon nyugvó új rend keretein belül nincs helye a vallás és az Egyház üldözésének. A személyes és transzcendens Istenbe vetett élő hitből igazi és ellenállásra képes erkölcsi erő fakad, amely az egész élet formáját és irányát megszabja. Mert hiszen a hit nem csupán erény, ez az az isteni kapu, amelyen át minden erény a lélek templomába léphet. A hit formálja a szilárd jellemet, amely ellenáll az ész és igazság elleni minden kísértésnek. Érvényes volt ez mindig, de még inkább érvényes akkor, midőn a vezető államférfitól a legutolsó állampolgárig mindenkitől a legnagyobb erkölcsi erőt követelik meg, midőn a romokon, amelyeket ez a világháború erőszakosságaival, gyűlölködésével és a lelkek elidegenedésével halmozott fel, új Európát és új világot kell felépíteni."

A szociális kérdésekkel foglalkozó szakasz ismertetése után Bergen idézi a pápai üzenet legfontosabb részét:

„Isten a tanúnk, hogy minden népet kivétel nélkül egyazon szeretettel ölelünk magunkhoz. Azért kényszerítettük Magunkra mind ez ideig a legnagyobb fokú tartózkodást, hogy a részrehajlásnak még a látszatát is kerüljük. Ám az egyházellenes rendszabályok és az általuk követett célok olyanok, hogy kötelességünknek érezzük szót emelni az igazság nevében, már csak azért is, hogy a hivők körében elejét vegyük a zavarnak."

Az idézet után Bergen áttér a kommentálásra; táviratát így folytatja:

„Köztudott dolog itt, hogy különböző oldalról számottevő erők szüntelenül fáradoznak azon, hogy a pápát elődjéhez hasonlóan tüntetően ellenünk irányuló, Németországot kifejezetten nevén nevező nyilatkozatra bírják, hogy leleplezze és megbélyegezze az egyház állítólagos üldözését Németországban. Indokként azt a már XI. Pius idején untig ismételt állítást hangoztatják, hogy a pápa hallgatását, ha nem is helyeslésnek, de mindenesetre érthetetlen tudomásulvételnek fogják tekinteni, és ez számtalan hivő lelkiismeretében jóvátehetetlen károkat idézhet elő. A pápa környezetében levő bíborosok és papok is részesei ennek az akciónak. Az állandó és növekvő nyomásnak a pápa mind a mai napig nem engedett, ami nem csekély elégedetlenséget szült.

Mindamellett értesüléseimből kitűnik, hogy a pápát mélyen elszomorítják az állandó panaszok az Egyháznak és a híveknek Németországban és a megszállott területeken kialakult helyzete miatt, és fölöttébb nyugtalanítják azok a jelentések, amelyek szerint a párt a háború győzelmes befejezése után általános támadást szándékozik indítani az Egyház ellen. Anélkül, hogy a békére irányuló reménységeit feladná, kezdi kiépíteni védekező állásait és felkészül az esetleges harcra.

Elméletileg a pápának a vallásról tett megállapításai is általános érvényűek és elsősorban a bolsevizmus ellen irányulnak. Ámde érthetetlen módon Sztálinnak az oroszországi vallásszabadságra vonatkozó, Roosevelt által örömmel fogadott és propagandisztikusan kihasznált kijelentései itt valósággal morfiumként hatottak és azt eredményezték, hogy a lengyel jezsuiták moszkvai tevékenységének engedélyezését szembeállítják azzal, hogy a németek nem engedik be Ukrajnába a katolikus papokat, és hogy Bajorországban állítólag elrendelték a feszületek eltávolítását. Nem lehet tehát kétség az iránt, hogy a pápa (karácsonykor tett – *S. F.*) kijelentései Németor-

ságra is vonatkoznak és esetleg figyelmeztetésnek is tekinthetők."

Bergen ezután leírja, hogy az ellenséges propaganda mennyire kihasználja a Németországnak tulajdonított vallásüldözést. Az olasz prelátusok körében, akik nem tudják elfelejteni, hogy Németország a reformáció szülőhazája, ez a propaganda nem marad teljesen hatástalan, és sokan közülük nem képesek megérteni azt a „rendkívüli megújulást, amelyet a nemzetiszocialista eszme jelent". Táviratát a következőkkel fejezi be:

„A pápa tehát talán az egyetlen a vezető egyházi személyiségek közt, aki méltányosan és megértéssel igyekszik viseltetni az új Németországgal szemben, de mint az Egyház feje, nem lépheti át az őrá is kötelező korlátokat. Ha a szükség megkívánja, rettenthetetlen védelmezője és harcosa lesz Egyházának, de nem lesz belőle az a nagy reformátor pápa, akit még itteni, szigorúan vallásos katolikusok is várva várnak, amint azt igen bizalmas beszélgetésekből megtudtam.

A történelem tapasztalatai azt tanítják, hogy nemzeti törekvésű államférfiak népük jogainak és létérdekeinek érvényesítése és védelme során múlhatatlanul összeütközésbe kerülnek az univerzalista, politikus pápasággal; minél öntudatosabbak és erősebbek ezek a kormányok, annál hevesebb lesz az összeütközés. A háború után elkerülhetetlen és kívánatos lesz a széles körű vita a Szentszékkel, de még ha a Kuriával való békésebb eszmecsere mellett döntenénk is, akkor sem a meghaladott konkordátumszerű egyezmények felújítására, hanem átfogó megoldásra kell törekednünk."[16]

Bergen szándéka világos: a német nagykövet el akarja kerülni a feszültség fokozódását, meg akarja gátolni kormányát abban, hogy újabb vallásellenes rendszabályokat hoz-

[16] Bergen levele Berlinbe, 1942. II. 21., StS: V, AA, Bonn (ki.).

zon, esetleg arra is rá akarja bírni a náci vezetőket, hogy néhány ilyen rendszabályt visszavonjanak. Célja elérése érdekében Bergen igen ügyesen több érvet felhoz: a Német Birodalom és a Szentszék közti feszültség nyugtalanítja Németország szövetségeseit, különösen az olaszokat és a spanyolokat, és kitűnő propagandaanyagot szolgáltat ellenségeinek. Ez egyik külpolitikai érve. De van egy ennél meggyőzőbb is: utal arra, hogy a római Kuria nem tehet abszolút különbséget a Német Birodalom és a Szovjetunió közt, amikor Németországban egyre súlyosabb vallásellenes rendszabályokat hoznak, Moszkva viszont lehetővé teszi bizonyos fokú vallásszabadság kibontakozását. Mindez kockáztatja a katolikus Egyház hallgatólagos támogatását a bolsevizmus elleni harcban; 1942 februárjában, közvetlenül azután, hogy a német hadsereg első komoly vereségeit szenvedte el a keleti fronton, ennek az érvnek meglehetősen nagy a súlya. Bergen azzal teszi érvelését még meggyőzőbbé, hogy ügyesen elemzi a pápa magatartását: nem tagadja, hogy a pápa változatlanul németbarát, de környezetében erősödnek a németellenes elemek, és a pápa, aki mindenekelőtt az Egyház érdekeinek védelmezője, előbb-utóbb kénytelen lesz állást foglalni a Német Birodalom katolikusellenes politikájával szemben, ha a helyzet tovább romlik. A karácsonyi beszéd olyan figyelmeztetés volt, amellyel számolni kell. Végül, az Egyház ellenfeleinek megnyugtatására Bergen, a történelemre hivatkozva, arra céloz, hogy a döntő elhatározás napja szükségképpen eljön, de okosabb volna megvárni a háború végét, mielőtt revízió alá vennék a Szentszék és a Német Birodalom kapcsolatainak egészét.

Amint látni fogjuk, Bergen érvelése eredménytelen maradt.

Február 24-én Weizsäcker megbeszélést folytat Orsenigo nunciussal:

„Beszélgetés közben ma megkérdeztem a nunciustól, hogy hány katolikus pap van a dachaui koncentrációs táborban. Azt válaszolta, hogy nem lévén kapcsolata a koncentrációs

táborokkal, csak hozzávetőleges adatot közölhet; számukat hétszázra becsülte."[17]

1942. március 3-án Preysing püspök a berlini Szent Hedvig-székesegyházban a nyilvánosság előtt tiltakozott az egyházmegyéje papjait és híveit ért különböző üldözések miatt. Weizsäcker március 10-én Orsenigo nunciusnak panaszkodik a püspök eljárása miatt:

„... Ez alkalommal nyíltan közöltem a nunciussal azt az értesülésemet, hogy jelen volt a Szent Hedvig-templomban a pásztorlevél felolvasásakor.

A nuncius biztosított arról, hogy a szóban forgó vasárnapon ott volt ugyan a templomban, de a prédikáció és a pásztorlevél felolvasása alatt nem volt jelen. Nem tudott arról, hogy az általam kifogásolt pásztórlevelet fel fogják olvasni. Csak utólag értesült a felolvasásról és olvasta el a szöveget."[18]

1492 júniusában Hitlernek egy megmagyarázhatatlan elhatározása következtében a feszültség fokozódik.

3. HITLER 1942 JÚNIUSI PARANCSA ÉS ENNEK KÖVETKEZMÉNYEI

Június 22-én Weizsäcker közli Bergennel Hitler újabb parancsát:

„A Führer Németországnak a Vatikánhoz és a katolikus Egyházhoz való viszonyáról a következő döntést hozta:

1. A Führer nem óhajtja a katolikus Egyházzal való viszony összbirodalmi egységes képviseletét.

2. Németország a Vatikánnal kizárólag a régi Német Bi-

[17] Weizsäcker feljegyzése, 1942. II. 24. No 109, Ugyanott (ki.).
[18] Weizsäcker feljegyzése, 1942. III. 10. No 150, Ugyanott (ki.).

rodalomra (Altreich), vagyis a Birodalomnak azon részére vonatkozóan tart fenn kapcsolatot, amelyre az 1933-ban kötött konkordátum vonatkozik.

3. Bár a konkordátum több pontja idejét múlta, a Führer azt hivatalosan érvényben levőnek tekinti.

4. Minthogy a Vatikán közölte a német kormánnyal, hogy a háború tartama alatt semmiféle politikai területváltozást nem ismerhet el, automatikusan kizárta annak lehetőségét, hogy az 1939 szeptembere után bekebelezett vagy elfoglalt területekkel hivatalos kapcsolatot teremtsen. A Führer azonban azt kívánja, hogy ugyanezen viszony álljon fenn az egykori Ausztriára és az 1939 előtt bekebelezett területekre vonatkozóan is.

5. Az említett területekre nézve illetékesek:

német részről: a Birodalom hivatalos képviselői, azaz pl. a birodalmi védnök, a kormányzó, a birodalmi főbiztos és a birodalmi helytartó;

egyházi részről: az Egyház helyi képviselői, azaz pl. a bíborosok, a püspökök stb.

Ezeken a területeken tehát a Vatikán számára nem engedélyezünk semmiféle diplomáciai vagy politikai kapcsolatot. Ebből következőleg kizárólag a külügyminisztériumnak lehet kapcsolata a Vatikánnal.

Ezek után Weizsäcker kommentálja Hitler döntését: nyilvánvaló következménye, hogy ha a berlini nuncius vagy a római Kuria a régi birodalom határain kívül történt események ügyében fordul a német diplomatákhoz, azoknak el kell utasítaniuk a kérdés megvitatását. Weizsäcker azonban kiemeli, hogy a nuncius vagy a Kuria ilyenfajta kérdéseire válaszolva nem a Führer utasítására kell hivatkozni, hanem egyszerűen emlékeztetni kell a Kuria 1942. január 18-i jegyzékére, amely a háború tartama alatt nem ismeri el a bekövetkezett területi változásokat, és a kérdés megvitatása előli kitérést e jegyzék logikus következményének kell feltüntetni.

A régi Birodalom határain kívül működő egyházi személyeknek nincs joguk helyi német hatóságokkal a Vatikán képviselőinek minőségében tárgyalni.[19]

Július 4-én Hitler bizalmasainak hosszasan magyarázza az utóbbi intézkedések jelentőségét:

„Az a véleményem, hogy jelenlegi vatikáni képviselőink nyugalomba vonulásakor nem kellene utódról gondoskodnunk. Németországnak a Vatikánnal való viszonya ugyanis a birodalmi konkordátumon alapul. De a konkordátum annak idején az egyes német államok konkordátumainak (Länderkonkordate) folytatásaként jött létre, vagyis az államoknak a Német Birodalomba való beolvadásával tulajdonképpen hatályát vesztette. Tény, hogy az egyes államokkal kötött konkordátumok végig érvényben maradtak, és a birodalmi konkordátum csak megerősítette és garantálta őket. Véleményem szerint az államok felségjogának megszűnéséből, illetőleg ezeknek a felségjogoknak a Birodalomra való átruházásából jogilag következik, hogy a Vatikánnal való kapcsolataink fölöslegessé váltak.

A háborúra való tekintettel ezt a felfogást gyakorlatilag még nem valósítottam meg. Másrészt egyáltalán nem siettem eleget tenni a Vatikán kívánságának, hogy a konkordátumot kiterjesszük a Birodalom új területeire is. Jelenleg semmiféle egyezményszerű kapcsolat sincs a Saar-vidék, a Szudétaföld, Cseh- és Morvaország, a Danzig-Keletporosz tartomány, a Warthegau, Szilézia nagy része, Elzász-Lotharingia és az Egyház között. Ezeken a területeken az egyházi ügyeket teljesen helyi viszonylatban kell rendezni. Tehát ha a nuncius azért tesz lépéseket a külügyminisztériumban, hogy bármiféle befolyást gyakorolhasson a Birodalom új területeinek egyházi

[19] Weizsäcker távirata Bergennek, 1942. VI. 22., StS: V, AA, Bonn (ki.). A római Kuria 1942. január 18-i jegyzéke a Wilhelmstrasse irattárában nem található meg.

viszonyaira, el kell utasítani. Meg kell neki magyarázni, hogy külön konkordátum hiányában ezeken a területeken az egyházi ügyek rendezése egyedül a Birodalom illetékes képviselőjének és a szóban forgó terület legmagasabb egyházi személyének a dolga. Voltaképpen természetesebb lett volna, ha a nuncius ezt a magyarázatot Lammerstől kapja meg. Sajnos, a Wilhelmstrasse, mely állandóan a hatásköre bővítésére törekszik, ebben az ügyben, amely nem tartozik illetékességének körébe, engedte magát megtéveszteni. Most maga lássa, hogyan mászik ki a csávából.

Az állam és az Egyház viszonyának fejlődését illetően a mi szempontunkból mindenképpen örvendetes, hogy a Birodalom területének csaknem a felén a konkordátum kötöttségei nélkül, vagyis területileg lehet rendezni a kérdéseket. Az egységes rendezés hiánya nekünk nagyon is hasznos. Segíti azt a törekvésünket, hogy tisztázzuk az Egyház és állam viszonyát. Az Egyház mindig azon fáradozik, hogy kihasználja gyenge pontjainkat. Az egész Birodalomra kiterjedő egységes rendezés esetében azt akarná, hogy az a számára legelőnyösebb konkordátum alapján történjék. Ez azt jelentené, hogy az egész Birodalomnak ahhoz a területhez kellene igazodnia, amely világnézetileg a legelmaradottabb, amely tehát az ellenfél számára a legelőnyösebb. A területi rendezésnél viszont a Gauleiterek a lakosság világnézeti fellazulásának mértékében nekünk megfelelően haladhatnak előre, lépésről lépésre..."[20]

Nehéz megérteni, milyen mélyebb okok késztethették Hitlert arra, hogy döntését éppen ebben a pillanatban hozza meg. Nem valószínű, hogy csupán a Vatikán 1942. január 18-i jegyzékére akart válaszolni, amelyben a Szentszék közölte, hogy a háború tartama alatt semmiféle területi változást sem szándékozik elismerni. Hitler elhatározása annál kevésbé érthető, mert éppen abban a pillanatban fokozza a feszültséget a Német Birodalom és a Vatikán között,

[20] *Adolf Hitler:* Id. mű, II. köt. 187. és köv. old.

amikor a háború kimenetele bizonytalanabbnak látszik, mint valaha.

1942. október 9-én Bergen a következő táviratot küldi Berlinbe:

Mgr. Fericano, aki a jelenleg szabadságon levő Mgr. Tardini helyettes államtitkár hivatalát látja el, a mai nap folyamán magához kérette Menshausen követségi tanácsost és a bíboros államtitkár megbízásából átadott neki egy jegyzéket, azzal a megjegyzéssel, hogy az a Wartheland vallási viszonyaival foglalkozik.

Menshausen röviden azt válaszolta, hogy Fericanónak tudnia kell arról, amit Weizsäcker államtitkár úr a nunciussal közölt, vagyis hogy a Kuriával való megbeszéléseknek annak idején kifejtett okokból az egykori Birodalom területére vonatkozó kérdésekre kell korlátozódniuk, tehát a Német Birodalomnak az 1933. évi konkordátum megkötésekor meglevő területére.

A fejléc nélküli papírra írt jegyzék szövegének német fordítása így hangzik:

»Warthegaunak nevezett terület vallási viszonyai bizonyos idő óta igen komoly és egyre növekvő aggodalomra adnak okot. Az ottani püspöki kart lassanként csaknem teljesen eltávolították; a világi és szerzetesi papság létszámát teljesen elégtelen töredékére csökkentették azáltal, hogy a papokat vagy deportálták, vagy a tartomány elhagyására kényszerítették; a papnevelést betiltották; az ifjúság katolikus nevelése a legnagyobb nehézségekbe ütközik; az apácarendeket feloszlatták; a lelkipásztori tevékenység elé leküzdhetetlen akadályokat gördítenek; számos templomot bezártak; a nevelő és jótékony célú katolikus intézményeket megszüntették; az Egyház vagyonát elkobozták.

1941 augusztusában és szeptemberében a németországi apostoli nuncius a külügyminiszter úrnak részletes jegyzéket adott át, követelve a Warthegauban a megfelelő vallássza-

badság visszaállítását. Ennek ellenére az ottani birodalmi helytartó úr szeptember 16-i, 246. sz. rendelete következtében a helyzet tovább romlott.

... Ha a birodalmi helytartói hivatal újabb rendelkezései következtében a helyzet továbbra is romlanék, amitől tartani lehet, a Szentszék, hivatali kötelességét teljesítve kénytelen lenne – bármennyire ellenkezik ez óhajával – eddigi tartózkodó magatartását feladni.

Vatikán, 1942. október 8.«

A jegyzék zárószavai alapján számítani lehet azzal, hogy a Warthelandban foganatosítandó további rendszabályok esetében a Szentszék valamilyen formában nyilvánosságra hozza panaszait. Ezzel összefüggésben szeretném felhívni a figyelmet az 1942. július 29-i, 197. sz. táviratomban[21] fenntartással közölt bizalmas információra, amely szerint a pápa a németországi egyházi viszonyokra is utalásokat tartalmazó enciklikát készít elő."[22]

Ez a távirat igen nagy jelentőségű dokumentum. A bíboros államtitkár a Német Birodalom képviselőjének átadott jegyzékében közli, hogy a Vatikán szakít addigi tartózkodásával, és a nyilvánosság előtt tiltakozik a németek lengyelországi vallásellenes rendszabályai ellen. Végül is a pápa tartózkodik bármiféle nyilvános tiltakozástól, de a fenyegetés mindenesetre elhangzott. Mindez 1942 őszén történik, vagyis az időpontban, amikor a Vatikán megkapja a zsidók kiirtásáról szóló híreket. Nem lehetetlen, hogy ezekben a hónapokban vagy 1943 elején a nuncius közbenjárt Hitlernél a zsidók ügyében, amint arra XII. Piusnak a bíbornokok testületében 1943 júniusában mondott beszédét elemezve már céloztunk.

Ebben a kérdésben csak a vatikáni levéltár adhatna felvilágosítást, minthogy a Wilhelmstrasse levéltára csak Orse-

[21] Ez a dokumentum nem került elő *(S. F.)*.

[22] Bergen távirata Berlinbe, 1942. X. 9., No 263, StS: V, AA, Bonn (ki.).

nigo nunciusnak azokról az intervencióiról szóló adatokkal szolgál, amelyek jellegére már kitértünk. Vajon XII. Pius, látva, hogy a lengyelek miatti tiltakozással való fenyegetőzése teljesen hatástalan maradt, arra a következtetésre jutott, hogy a németekhez intézett minden személyes vagy nyilvános felhívás ugyancsak eredménytelen? Vajon arra következtetett ebből, hogy hiábavaló tiltakozással fenyegetni a nácikat a zsidók kiirtása ügyében? Ebben az esetben a bíbornokok testületében mondott beszédének szavait így is értelmezhetjük: „Kértük, hogy térjenek vissza a jog és az emberiesség elemi szabályaihoz (a lengyelek esetében), de olyan ajtó előtt találtuk magunkat, amelynek zárját semmiféle kulcs sem tudja felnyitni. Ebből megértettük, hogy bármilyen személyes vagy nyilvános tiltakozás a zsidók ügyében csak még súlyosabb bajokat okozhatna."

A Szentszék fenyegetése nyilvánvalóan nyugtalanítja Bergen nagykövetet. Október 11-én még egyszer visszatér a február 21-i elemzésében kifejtett érvekre.[23] 1943. január 13-án Ribbentrop így válaszolt:

„1942. október 12-i, 264. sz. távirati jelentése arra enged következtetni, hogy a Vatikán akkor diplomáciai körökben, különösen olasz és spanyol képviselőkkel szemben azzal a verzióval operált, hogy német rendszabályok következtében az elmúlt évben a német–vatikáni viszony fokozatosan kiéleződött. Bár a Vatikán ezen állításai semmiben sem felelnek meg a tényeknek, eddig eltekintettem attól, hogy megbízzam Önt ezen állításokkal szemben különleges diplomáciai lépések megtételére. Helyesnek tartottam előbb megvárni a dolgok további fejlődését. Úgy látszik, időközben a Vatikán sem tartotta helyénvalónak akkori bejelentéseinek tettekre váltását, mert nem tudok semmi jelről annak, hogy a Vatikán igyekezett ellenünk hangulatot kelteni azt állítva, hogy a katolikus Egyházzal szembeni magatartásunkat szándékosan kiéleztük. Kérem, hogy e pontra nézve jelentse saját megfigyeléseit.

[23] Bergen távirata Berlinbe, 1942. X. 11., No 264, StS: V, AA, Bonn (ki.).

Mindenesetre arra kérem, hogyha a Vatikán a jövőben ismét azt állítaná, hogy a katolikus Egyház ellen irányuló német rendszabályok a német–vatikáni kapcsolatok kiéleződésére vezetnek, ezt nyomatékosan utasítsa vissza és szóban használja fel a következő érveket:

1. A háború kitörése óta Németországban semmi olyasmi nem történt, amit a Vatikánnal való kapcsolatok német részről való szándékos kiélezéseként lehetne felfogni . . .

2. . . .

3. . . . A Vatikán a köztünk levő kapcsolatok kiélezését látja abban, hogy a vele folytatott diplomáciai vitáinkat kizárólag a Birodalom egykori területére vonatkozó kérdésekre korlátozzuk, ám ezt az állapotot maga idézte elő, minthogy 1942. január 18-i jegyzékében megtagadta az elmúlt években bekövetkezett területi változások elismerését. A Német Birodalom kormánya nem tett egyebet, csak levonta a Vatikán állásfoglalásából önként adódó következményeket.

4. A német hatóságok tartózkodó magatartása világosan megmutatja, hogy nem szándékunk kiélezni a helyzetet a Vatikánnal szemben. De ha a Vatikán azzal fenyegetőzik, hogy politikailag vagy propagandisztikusan lép fel Németországgal szemben – vagy ezt meg is teszi – akkor magától értetődik, hogy ez a birodalmi kormányt megfelelő válaszra kényszerítené. Erre a birodalmi kormánynak nem hiányoznának sem a hatásos eszközei, sem a katolikus Egyház elleni tényleges rendszabályok lehetőségei. A birodalmi kormány reméli, hogy nem lesz szükség ilyen eszközök alkalmazására és a Vatikán meg fog győződni arról, hogy mindkét fél érdekeinek egyaránt megfelel a német–vatikáni kapcsolatok kiéleződésének vagy romlásának elkerülése."[24]

Bergen január 15-i válaszából nem derül ki világosan, hogy a német nagykövet felhívta-e kuriai partnereinek fi-

[24] Ribbentrop távirata Bergennek, 1943. I. 13., No 123, StS: V, AA Bonn (ki.).

gyelmét minisztere fenyegetéseire. Véleménye szerint a pápa semmi olyat nem fog tenni, ami nehezítené a Szentszék és a Német Birodalom közti kapcsolatot, feltéve, ha valamely német kezdeményezés nem kényszeríti arra, hogy „hivatali kötelességére" való tekintettel feladja tartózkodó magatartását. Nyilvánvaló, hogy a nagykövet igyekszik csillapítani Ribbentropot és elkerülni a szakítást, amely katasztrofális következményekkel járt volna az Egyházra és a Német Birodalomra nézve is.[25]

Január 24-én a birodalom külügyminisztere válaszol Bergennek:

„Január 15-i, 12. sz. táviràtából arra következtetek, hogy megfigyelései szerint jelenleg semmi jel sem mutat arra, hogy a Vatikán a Birodalomhoz fűződő kapcsolatainak kiélezésére törekszik. Ha ez a feltevés beigazolódik, német részről sem áll szándékunkban, mint ez január 13-i utasításomból kiviláglik, a Vatikánhoz fűződő kapcsolataink kiélezése. Ha bizonyos jelekből mégis arra a következtetésre jutna, hogy a Vatikán kilépni készül tartózkodásából és Németországgal szemben politikailag vagy propagandisztikusan állást akar foglalni, akkor félreérthetetlenül tudtul kell adnia – január 13-i utasításom fő célja az erre való utalás volt –, hogy Németország és a Vatikán viszonyának kiéleződése nyilvánvalóan nem egyoldalúan Németország hátrányára fog kihatni, ellenkezőleg, a birodalmi kormánynak éppúgy rendelkezésére áll bőséges propagandaanyag, mint a tényleges rendszabályok lehetősége, hogy minden, a Vatikán részéről Németországnak szánt csapást megfelelő hatékonysággal viszonozzon. Kérem, ez utóbbi szempontot állandóan tartsa szem előtt, hogy ott a megfelelő időpontban kellő súllyal tudja érvényesíteni."[26]

[25] Bergen távirata Ribbentropnak, 1943. I. 15., No 12, StS: V, AA, Bonn (ki.).

[26] Ribbentrop távirata Bergennek, 1943. I. 24., No 181, Ugyanott (ki.).

Miniszterének hajthatatlansága láttán, január 25-én Bergen rámutat arra, hogy adott esetben XII. Pius nem hagyná magát megfélemlíteni: emlékeztet a Pacelli bíborossal 1937-ben folytatott beszélgetésére, melynek során a bíboros, hangoztatva ugyan a megegyezésre irányuló óhaját, kijelentette, hogyha kitörne a harc az Egyház és a Német Birodalom közt, a Német Birodalom lenne a vesztes fél.

A jelen kérdéseire visszatérve Bergen a továbbiakban még ehhez hozzáfűzi:

„XII. Piusra éppoly kevéssé hatnak a fenyegetések, mint ránk. Az Egyházra rákényszerített harc esetén számos katolikus hívő további eltántorodásával számol, de szilárd meggyőződése, hogy a megmaradó többség, megtisztultan kitartana hite mellett, és a felrázott, megacélozott klérus a legnagyobb áldozatokra is képes lenne. Mégis, mint a béke hirdetője, szeretné elkerülni a harcot, már csak azért is, hogy a katolikusok millióit megkímélje a súlyos lelkiismereti konfliktustól. Ezzel szemben a pápa észokokkal, tárgyilagos megfontolásokkal szemben igen nagy megértést tanúsít, és adott esetben nem zárkóznék el az Ön január 13-i utasításában foglalt azon alapgondolattól, hogy a német–vatikáni kapcsolatok kiélezésének elkerülése mindkét fél érdekeinek egyaránt megfelel."[27]

Nyílt szakításra, amelyet ettől fogva bármely német kezdeményezés előidézhetett volna, végül is nem kerül sor. A németek egyetlen pontban sem engednek, és a Vatikánra ezzel vereséget mérnek, amely ha jelképes is, mégiscsak a harc befejezését jelenti.

Március 18-án Weizsäcker tájékoztatja Bergent arról az esetről, amelynek kapcsán szembekerült Orsenigo nunciussal:

[27] Bergen távirata Ribbentropnak, 1943. I. 25., No 29, Ugyanott (ki.).

„Március 15-én a nuncius átadta nekem Maglione bíboros államtitkárnak a birodalmi külügyminiszterhez címzett zárt levelét.

Ma a nunciust magamhoz kérettem, visszaadtam neki a levelet, és az utasításnak megfelelően közöltem:

Minthogy a birodalmi külügyminiszter úr jelenleg nincs itt, a nuncius által átadott zárt levelet távozása után felbontottam és láttam, hogy a levél a Warthegau és a Főkormányzóság területére vonatkozó panaszokat tartalmaz . . ."

Weizsäcker még egyszer elmondta a nunciusnak, miért nem hajlandó a birodalmi kormány megvitatni a Vatikánnal a régi birodalom határain kívül eső területek kérdéseit. Bergennek írt beszámolójában azután leírja a beszélgetés további részét. Megmagyarázta Orsenigónak:

„Minthogy a bíboros államtitkár levele egyszerűen nem veszi tudomásul ezt a közlést, és ismételten kizárólag a Warthegau és a Főkormányzóság vallási ügyeivel foglalkozik, nem vagyok abban a helyzetben, hogy ezt a birodalmi külügyminiszter úrnak továbbítsam, hanem arra kérem a nunciust, vegye vissza a levelet.

Közléseim a nunciust nagyon kínosan érintették. Értésemre adta, hogy a levél visszavétele számára személyes kudarc, amelyet Rómában nagyon rossz néven vesznek majd tőle."

Orsenigo nuncius ekkor arról próbálja meggyőzni Weizsäckert, hogy a levél nem szokásos diplomáciai dokumentum, amelyet ő nunciusi minőségében adott át az államtitkárnak, hanem a katolikus egyház általános tevékenységének szélesebb területére tartozik. A pápa közvetett állásfoglalásáról van szó, amely nem a szokásos diplomáciai közlések síkján mozog. Weizsäckernek könnyű dolga volt: azt válaszolta, hogyha a nuncius így akarja feltüntetni a levelet, csak még súlyosabbnak fog látszani a visszautasítás.

„A dolog jelenlegi állása mellett a pápa személye nincs érintve – folytatja Weizsäcker – és nincs szó a külügyminiszter úr visszautasításáról sem. Azt tanácsoltam neki, hogy nyugodtan vegye vissza a levelet, amely ezáltal nem létezővé válik és kívülálló nem szerez tudomást róla.

A nuncius visszaveszi a levelet. Ezután értésére adja Weizsäckernek, hogy napjai Berlinben valószínűleg „meg vannak számlálva". Az államtitkár azzal fejezi be Bergennek küldött sürgönyét, hogy az ügyet Berlinben „a legszigorúbb titok pecsétje őrzi".

„Ha szóba hozzák Önnek, kérem, tegyen úgy, mintha semmiről sem tudna."[28]

Orsenigo nuncius állomáshelyén maradt.

Felmerült a kérdés, hogy miért tanúsított a Szentszék ebben az esetben ilyen nagy fokú mérsékletet. Két magyarázat kínálkozik: az elmúlt évekhez hasonlóan a pápa most is óvakodott olyan erőpróbától, amely a német katolikusokat eltántoríthatná Rómától.

Nem lehet kizárni egy másik lehetőséget sem: 1943 tavaszán vagyunk; a szövetségesek 1942 novemberében partra szálltak Észak Afrikában, és küszöbön áll a tuniszi német erők fegyverletétele. De mindenekelőtt: a német seregek kapituláltak Sztálingrádnál. Valószínű immár a német vereség, és előre-látható az oroszok győzelmes előnyomulása Közép- és Kelet-Európa felé. Azon német dokumentumok, amelyeket a következő fejezetben idézünk, azt a benyomást keltik, hogy a Vatikán szemében a bolsevik veszély mellett ettől fogva minden egyéb meggondolás háttérbe szorul, és hogy a Német Birodalmat, az egyetlen védőbástyát a szovjet fenyegetéssel szemben, semmiképpen sem akarja gyöngíteni.

[28] Weizsäcker távirata Bergennek, 1943. III. 18., No 29, StS: V, AA, Bonn (ki.). Lásd még az esetre vonatkozóan *Ernst von Weizsäcker:* Erinnerungen. Paul List Verlag, München 1950. 352–353. old.

A NEMZETKÖZI HELYZET ALAKULÁSA ÉS A BOLSEVIK VESZÉLY

1942–1943

1943 tavaszától a Szentszék politikai meggondolásaiban, úgy látszik, az Európa bolsevizálásától való félelem döntő súllyal szerepel. XII. Pius sohasem foglalt nyíltan állást a Szovjetunióval szemben. Magatartásának egyik valószínű oka a Németország uralma alá került területeken folyó vallásüldözés; a másik ok a németek igájában levő népeknek és a szövetséges országok népeinek várható reakciója lehetett.

A Vatikán félelme először akkor mutatkozott meg, amikor valószínűvé vált, hogy a német Birodalom nem tudja legyőzni a Szovjetuniót.

1. AZ OROSZ ELLENÁLLÁS (1942)

1942. április 1-én Bergen ezt írja:

„Bizalmas értesülésem szerint.. a »Critica Fascista« 1942. február 15-i 8. számában megjelent »Az Egyház és a világválság« című cikkel kapcsolatban, amely a Vatikánnak szemére veti, hogy a bolsevizmus ellen nem foglal állást, Pizzardo bíboros kijelentette az olasz nagykövetnek, hogy a Vatikán igen szívesen állást foglalna a bolsevizmus ellen, de a jelenlegi körülmények közt ezt nem teheti meg anélkül, hogy ne venné figyelembe a németországi eseményeket is. Minthogy a Szentszék ezeket a dolgokat Németországra való tekintettel nem

akarja tárgyalni, kénytelen tartózkodni a bolsevizmus elleni állásfoglalástól is."[1]

De bármi is az oka annak, hogy a Vatikán tartózkodik a nyilvános állásfoglalástól, választását ezentúl mégis alapvető irányvonala határozza meg. A „németországi eseményekkel" kapcsolatos hallgatását az diktálja, hogy fenn akarja tartani az orosz terjeszkedéssel szemben a legfontosabb bástyát, a Harmadik Birodalmat.

1942. december 27-én a pápa kölcsönös újévi jókívánságok alkalmával magánkihallgatáson fogadja Bergent; a német nagykövet még aznap jelenti Weizsäckernek a pápával folytatott beszélgetése lényegét:

„Az újévi jókívánságok átadása és a kihallgatás hivatalos részének befejezése után a pápa hosszabb magánbeszélgetésre tartott vissza. A pápa a maga részéről kerülte a politikai vagy egyházpolitikai kérdések érintését és a beszélgetés során az általam elszórt megjegyzésekre vonatkozó egyetértését csak megfelelő mozdulattal jelezte: így például, amikor utaltam a keleti fronton vívott hősi német küzdelem világtörténeti jelentőségére, a bolsevizmus veszélyére, amelynek az angolok és amerikaiak ki akarják szolgáltatni Európát, a vallásszabadság Sztálin által történt proklamálásának nevetséges voltára és így tovább. Kifejezetten helyeselte a pápa azt a megállapításomat, melyet Raffaello híres »Nagy Leó pápa visszaparancsolja Attilát« című freskójára célozva tettem: hogy Sztálin hordái bizonyára nem vonulnának el Róma alól, mint Attila lovasai tették, és nem kímélnék meg sem Szent Péter templomát, sem a Vatikán-várost."[2]

[1] Bergen távirata Berlinbe, 1942. IV. 1., No 77, StS: V, AA, Bonn (ki.).
[2] Bergen távirata Weizsäckernek, 1942. XII. 27., No, 347, StS: V, AA, Bonn (ki.).

1943. február 2-án Paulus vezértábornagy német seregei Sztálingrádnál megadták magukat. A Vatikánban tisztában vannak azzal, hogy most már fennáll az a veszély, hogy a tengelyhatalmak elvesztik a háborút. Március 10-én Weizsäcker a finn követtel folytatott megbeszéléséről a következőket jegyzi fel:

„A finn követ ma említést tett kollégájával, Griepenberg vatikáni finn követtel folytatott beszélgetéséről.

Griepenberg közlése szerint a Vatikánban az az uralkodó vélemény, hogy a tengelyhatalmak erői gyorsabban hanyatlanak, mint a másik oldal erői. Az idő nem a tengelynek dolgozik."[3]

Ezután már valószínűleg a Vatikán érdekében állna, hogy létrehozza a különbékét az angolszász hatalmak és a tengely között. Ez a lehetőség, persze, fölöttébb kérdésessé vált a szövetségesek 1943. január 27-i nyilatkozata óta, amely feltétel nélküli megadást követel a tengelyhatalmaktól és Japántól. Mindamellett az ilyen különbéke a Szentszék szemében annál szükségesebbnek látszhatott, mert az év eleje óta tudni vélik, hogy a németek és az oroszok között titkos összeköttetés jött létre:

„Vatikáni körökben az a hír terjedt el, írja Bergen május 4-én, „hogy az elmúlt hónapokban Svájcban bizonyos tapogatózások történtek a béke irányában a Német Birodalom és Szovjet-Oroszország képviselői között.

A megbeszélések állítólag a túlzott orosz követeléseken feneklettek meg. Mint hírlik, Oroszország például Besszarábiára, Felső-Sziléziára és Lengyelország annak idején megszállt részére tartott igényt.

[3] Weizsäcker feljegyzése, 1942. III. 10., No 158, Ugyanott (ki.).

A tapogatózás most állítólag egy Németország által javasolt új alapon folytatódik."[4]

A hírek részben pontosak. Az összeköttetés nem Svájcban, hanem Svédországban jött létre, Ucsigava japán ezredes és Kollontaj asszony, a Szovjetunió stockholmi nagykövete közvetítésével. Német részről Ribbentrop e tapogatózás fő sugalmazója, valószínűleg Hitler tudta nélkül.

A Szentszék nyilván nem ismeri az 1943 elején létrejött német–szovjet összeköttetés pontos részleteit, de egy újabb német–szovjet paktumnak még a legbizonytalanabb lehetősége is csak bátoríthatta a Vatikánnak olyan irányú fáradozásait, hogy elősegítse a megegyezést a Német Birodalom és a nyugati hatalmak közt.

A Szentszék 1943. évi közvetítési kísérleteire vonatkozólag eddig ismert részletek zavarosak. Ezért eltekintünk az egymásnak nagyon is ellentmondó jelentések felsorolásától, és csupán azon közlések ismertetésére szorítkozunk, amelyekből a Vatikán valószínű szándékaira lehet következtetni.

1943. május 19-én Alfieri, Olaszország berlini nagykövete megbeszélést folytat Steengrachttal, az új német államtitkárral, Weizsäcker utódjával (Weizsäcker hamarosan megkapja majd új nagyköveti beosztását a Vatikánnál). Alfieri, aki előzőleg Olaszország vatikáni nagykövete volt, továbbra is szoros kapcsolatot tart a római Kuriával. Hitler és Mussolini klessheimi találkozásának említése után az olasz diplomata rátér az „európai eszmére":

„... A továbbiakban Alfieri még egyszer, spontán visszatért az európai eszmére, és hangsúlyozta, hogy a bolsevistaellenes frontot meg lehetne erősíteni az európai népek jövendő sorsára vonatkozó valamiféle nyilatkozattal. Arról is meg van győződve, hogy nem lenne nehéz rávenni a pápát olyan gesz-

[4] Bergen távirata Berlinbe, 1943. V. 4., No 167, Ugyanott (ki.).

tusra, amely elősegítené az antibolsevista front megerősödését. Ennek érdekében csak azt tartaná szükségesnek, hogy Németországban időlegesen felfüggesszenek bizonyos intézkedéseket, amelyeket az Egyház sérelmesnek tekint magára nézve.

Azt válaszoltam a nagykövetnek, hogy legutóbbi megbeszélésünk óta ebben a tekintetben semmi sem változott, és minden erőnket összefogjuk, hogy döntő csapást mérjünk a bolsevizmusra. Attól tartok, egy ilyen pápai kezdeményezést úgy értelmeznének, hogy mi hajlunk a békére, holott ő ismeri politikánkat, amely kompromisszum nélküli győzelemre irányul.

Alfieri azt felelte, hogy nem a pápa békekezdeményezéséről beszélt, hanem arról, hogy a pápa nem utolsósorban lelkes olasz hazafi, és amint előtte sokszor hangoztatta, mély rokonszenvet táplál Németország iránt. A tengelyhatalmak harcának megkönnyítése érdekében, megfelelő kezdeményezés esetén bizonyára hozzájárulna Európa bolsevistaellenes erőinek mozgósításához."[5]

Július 5-én Ernst von Weizsäcker, volt államtitkár a Német Birodalom új szentszéki nagykövete átadja megbízólevelét XII. Piusnak. A hivatalos szertartás után a pápa magánkihallgatáson fogadja Weizsäckert, aki erről a következőkben számol be:

„A pápa miután üdvözletét és jókívánságait küldte a Führernek, és megemlékezett a Külügyminiszter Úr vatikáni látogatásáról, megbeszélésünkön lényegében három témát tárgyalt:

1. *Hálája a nunciusként Németországban töltött évekért,* valamint a Németország és a német nép iránt táplált változatlan rokonszenvét.

[5] Steengracht feljegyzése, 1943. V. 19., No 264, StS: Italien, AA, Bonn (ki.).

2. *A német–vatikáni viszony.* Ezzel kapcsolatban a pápa először arról beszélt, hogy a birodalmi konkordátum német kívánságra jött létre. Később, sajnos olyan viszonyok alakultak ki, amelyek Németország és a Vatikán közötti függő kérdések megoldását és megvitatását egy ideig akadályozni látszanak. Ennek a nagyon mérsékelt felfogásnak a támogatására kijelentettem, hogy az megfelel az én felfogásomnak. A pápa természetesen reméli, hogy később a jelenlegi nehézségek megoldódnak.

3. *Az általános helyzet.* Ez a téma alkalmat adott nekem a bolsevizmus elleni német erőfeszítések megfelelő kiemelésére. A pápa a kommunistákról 1919-ben személyesen szerzett müncheni tapasztalatairól beszélt. Elítélte ellenségeink értelmetlen formuláját, a »feltétel nélküli megadást«. Ugyanakkor kijelentette, hogy ebben a pillanatban nincs alap semmiféle gyakorlati békeakcióra. Hozzátettem, hogy kormányom nem is vár semmi ilyesmit.

A mintegy fél óráig tartó beszélgetésben a pápa észrevehető szenvedély nélkül, de bizonyos egyházi buzgalommal vett részt, és csak a bolsevizmus elleni harc említésénél tért rá a Német Birodalommal való érdekközösség elismerésére.

Megegyeztünk abban, hogy a megbeszélés tartalma szigorúan bizalmasan kezelendő."[6]

Ennek a dokumentumnak a jelentősége nyilvánvaló: a pápa első ízben mondja ki, hogy a bolsevizmus elleni harcban érdekközösség áll fenn a Vatikán és a Német Birodalom között.

[6] Weizsäcker távirata Berlinbe, 1943. VII. 5., No 271, StS: V, AA, Bonn (ki.).

3. A SZÖVETSÉGESEK PARTRASZÁLLÁSA SZICÍLIÁBAN ÉS RÓMA MEGÓVÁSÁNAK KÉRDÉSE

Amint látni fogjuk, a Szentszék fő gondja továbbra is a kommunista veszély marad. Mindamellett nem hallgathatunk teljesen a Vatikánnak azokról a gondjairól sem, amelyeket a harcok olasz földre való átterjedése, és az Örök Város (Róma) bombázásának veszélye okoz. Ezek a problémák egyébként közvetve összefüggnek a kommunizmustól való félelemmel: a harcok és a bombázások előidézte zűrzavar és nyomor bizonyára elősegíti majd a szélsőbaloldali mozgalmak erősödését az ország lakosságának körében. Ámde a Vatikánnak ezenkívül érdeke, hogy továbbra is fenntartsa szoros kapcsolatait mind a szövetségesekkel, mind pedig a németekkel, hogy rá tudja venni a hadviselő feleket Rómának a lehetőség határain belül való kímélésére. A Szentszék azért is szükségesnek tartja a lehető legkorrektebb kapcsolatok fenntartását a Német Birodalommal, hogy a németekkel elfogadtathassa azokat a feltételeket, amelyek mellett az angolszászok elkerülik Róma bombázását.

1943. május 13-án a tengelyhatalmak Tuniszban harcoló haderői leteszik a fegyvert. Július 10-én a szövetségesek partra szállnak Szicíliában. Ugyanaznap Roosevelt a következő üzenetet küldi a pápának:

„Amikor Szentséged ezt az üzenetet kézhez veszi, az angol és amerikai csapatok már partra szálltak olasz földön. Katonáink azért mennek Olaszországba, hogy megszabadítsák ezt az országot a fasizmustól és annak minden szerencsétlen jelképétől, és hogy elűzzék az Olaszországot feldúló náci elnyomókat."[7]

Weizsäcker szerint a Szentszék az amerikai elnök üzenetét nem fogadja kedvezően. Július 12-én a Német Birodalom nagykövete ezt írja Berlinbe:

[7] Keesing's Contemporary Archives, 5866. old.

„Rooseveltnek az amerikai csapatok szicíliai partraszállása alkalmából a pápához intézett távirata nem keltett nagy örömet a Vatikánban. A Vatikán egyik helyettes államtitkára ma azt mondotta, hogy ez a távirat, és különösen az amerikai sajtóügynökségek által való közlése olyan propagandisztikus eljárás, amelyet annál is szigorúbban kell megítélni, mert ehhez hasonló eset már a múltban is előfordult. Szó sem lehet arról, hogy a Vatikán reagáljon rá."[8]

Július 14-én Weizsäcker részletesebben ismerteti a szövetségesek szicíliai partraszállása után a Vatikánban uralkodó légkört:

„Azt hihettük volna, hogy a harci övezetnek olasz földre való kiterjedése a Vatikánban is bizonyos nyugtalanságot kelt. Ennek azonban nincs semmi jele, legalábbis külsőleg. A Vatikán félhivatalos lapja („L'Osservatore Romano" – *S. F.)* elvből tartózkodik a katonai helyzetre vonatkozó bármiféle közléstől. Ebben a tartózkodásában odáig megy, hogy a szicíliai harcokat eddig egyetlen szóval sem említette meg.

Ezek az események természetesen a Vatikán számára sem közömbösek. Nem lehet elvitatni, hogy az egyházi hierarchia csúcsa csaknem kizárólag olaszokból áll, akik olaszokként is éreznek. Ezen a tényen Roosevelt múlt szombati propagandisztikus távirata sem változtat . . .

A pápa a múlt vasárnap, azaz egy nappal az angol–amerikai partraszállás után, amikor feleségemmel együtt magánkihallgatáson fogadott, Szicíliával kapcsolatban kiejtette a »gond« szót, hogy utána azonnal témát változtasson."[9]

[8] Weizsäcker távirata Berlinbe, 1943. VII. 12., No 287, StS: V, AA, Bonn (ki.). – Az amerikai dokumentumokból is kiderül, hogy Roosevelt üzenete zavart keltett a Vatikánban (Tittmann távirata Hullnak, 1943. VII. 12., FRUS, 1943. II. 928. old.); XII Pius azonban az amerikai elnöknek adott válaszában a Vatikán semlegességének hangsúlyozására szorítkozott. (Ugyanott, 931. old.).

[9] Weizsäcker távirata Berlinbe, 1943. VII. 14. No 289, Ugyanott (ki.).

Július 19-én, Hitler és Mussolini feltrei találkozásának napján szenvedi el Róma az első bombázást. Meghaladná tanulmányunk kereteit annak a számtalan demarsnak a felsorolása, melyeket a Vatikán a szövetségeseknél és a németeknél tett, hogy megkíméljék az olasz fővárost a német nagyvárosok sorsától.[10] Ami a németeket illeti, a Kuria azt szerette volna elérni, hogy távolítsák el Róma elővárosaiból a katonai parancsnokságokat, mindenekelőtt Kesselring vezértábornagy főhadiszállását. Ezek a lépések csak részben értek célt. De bármilyen eredményhez vezettek is, a Szentszéknek eggyel több oka volt arra, hogy ebben az időszakban kerülje a németekkel való nyílt összeütközést.

4. MUSSOLINI BUKÁSA, A BADOGLIO-KORMÁNY ÉS AZ OLASZ FEGYVERSZÜNET

1943 július 25–szeptember 3.

1943. július 25-én Mussolinit, aki több mint húsz éve volt hatalmon, a király megfosztja hivatalától, s letartóztatják. A Fasiszta Nagytanácsnak Mussolinival szemben álló elemei az udvarral és a hadsereg egy részével szövetkezve harc nélkül hajtották végre ezt a meglepő államcsínyt. A fasiszta kormány egyetlen nap leforgása alatt összeomlik. Tudjuk, hogy De Gasperi révén a Vatikán legalábbis az egyik Duce-ellenes csoport terveiről tudott[11], de egyetlen dokumentum sem mutat arra, hogy a Szentszék bármiképp is bátorította vagy gátolta az összeesküvést.

A király Badoglio marsallt nevezi ki az új kormány fejévé. Badoglio kijelenti, hogy Olaszország folytatja a háborút a Német Birodalom oldalán, de hatalomra lépésének pillanatától kezdve a király és a kabinet tagjainak egyetér-

[10] Erre vonatkozóan az olvasó számos részletet találhat *Raffaele Guariglia* emlékirataiban: La Diplomatie difficile, Plon, Paris 1955. 183. és köv. old. Lásd még FRUS, 1943. II., 910. old.

[11] *F. W. Deakin:* L'Axe Brisé, Stock, Paris, 1964. 265. old. – De Gasperi az Olasz Köztársaság későbbi miniszterelnöke.

tésével Olaszországnak a háborúból való kilépésére törekszik.

Július 27-én Weizsäcker beszámolt a Vatikán első reakcióiról:

„A Vatikán államtitkárságán vasárnap még nem hitték, hogy a Duce meghátrál. Most, hogy ez bekövetkezett, a Vatikán a Duce iránt, mint az 1929. évi lateráni szerződés aláírója iránt, több tiszteletet tanúsít, mint maga Róma. A változást igen nagy jelentőségű eseménynek tartják.

Az imént voltam Maglione bíboros államtitkárnál... A bíboros élénken érdeklődött afelől, hogyan reagál Németország a római eseményekre. Azt válaszoltam, hogy a háború folytatódik, tekintet nélkül ezekre az olasz belpolitikai eseményekre. Ennek kapcsán nem volt nehéz észrevenni, hogy a bíboros nem veszi komolyan Badoglionak azt a kijelentését, hogy »a háború megy tovább«.

Másrészt Maglione biztosított arról, hogy az új olasz kormányról közvetlenül még nem hallott semmit. Most rendelte magához d'Ajetát[12], hogy megismerje a kormány szándékait. Cianót magát nem óhajtotta látni.

A bíboros azt mondta, hogy az olasz kormány felkérése nélkül a béke kérdésében ő, illetve a pápa nem tesz semmit. Olaszországnak Németországra is tekintettel kell lennie.

Maglionénak ebből a megjegyzéséből valószínűleg elég pontosan következtethetünk a Kuria álláspontjára. A Kuria békét óhajt; szeretné, ha azt a mérséklet diktálná, s szívesen felajánlja jószolgálatait. Úgy gondolja, hogy az ehhez vezető, eddig hozzáférhetetlen utat a Duce távozása megnyithatja."[13]

A jelentések alapján nem lehet világosan látni, milyen politikát folytatott vagy legalábbis szeretett volna folytatni

[12] Ciano kabinetfőnöke.

[13] Weizsäcker távirata Berlinbe, 1943. VII. 27., No 320, StS: V, AA, Bonn (ki.).

a Vatikán a Badoglio-kormány rövid fennállása alatt. A fő ellenséget változatlanul a kommunizmusban látta, de bizonytalan abban, hogy mi a legjobb harci módszer ellene. Egy külön olasz fegyverszünet gyengítené a Német Birodalmat; ezzel szemben, ha Olaszország folytatja a háborút, elősegítheti a kommunizmus terjeszkedését az olasz félszigeten. E nehézségek ellenére egyes német jelentések, amint a továbbiakban látni fogjuk, arra mutatnak, hogy a Szentszék 1943 augusztusában elég részletes terveket dolgozott ki.

Július 31-én a párizsi német nagykövet az alábbi értesüléseket közli a Wilhelmstrasséval:

„Ahogy von Krug követ[14] jelenti, Laval miniszterelnök közölte vele, egyik munkatársának Valerio Valeri nunciussal folytatott beszélgetése alapján, hogy vatikáni körökben erősebb hajlandóság mutatkozik a tengelyhatalmak és az angolszász hatalmak közeledésének elősegítésére a bolsevizmus elleni közös harc érdekében. Ez az irányzat Róma bombázása óta alakult ki.

Von Krug követ az említett megbeszélésről kiegészítőleg azt is megtudta, hogy Laval munkatársa megkérdezte a nunciustól, vajon a pápa még mindig lehetőnek és kívánatosnak tartja-e a bolsevista Oroszországgal való együttműködést. A nuncius erre spontán azt válaszolta, hogy az orosz–vatikáni együttműködést 1000 évvel elhalasztották. A pápát nyugtalanítja Szovjet-Oroszország esetleges győzelmének lehetősége és minden eszközzel arra törekszik, hogy Németország és Anglia között egyengesse a békét. Reméli, Anglia felismeri, hogy végső soron ő is európai hatalom és felelős a keresztény európai kultúra fennmaradásáért."[15]

[14] Németország követe a vichyi kormánynál.

[15] Schleier távirata Berlinbe, 1943. VII. 31., No 5121, StS: V, AA, Bonn (ki.).

Augusztus 3-án Weizsäcker hivatkozik egy táviratban Mgr. Montini helyettes államtitkár levelére. Ez a levél nem került elő. A nagykövet táviratában eképpen utal rá:

„... Kétségtelen, hogy Montini helyettes államtitkár levele bizonyos, a Vatikánban képviselt nézeteket fejez ki. A Vatikánban Olaszország helyzetét nagyon veszélyeztetettnek tartják. Már nem hisznek Olaszország, és ezzel a tengely győzelmében. A Vatikán kívánsága az, hogy Olaszország, »szerencsésen kerüljön ki a háborúból«."

A legnagyobb gondot ténylegesen a bolsevizmus okozza. Ettől óvja a pápa az olasz munkásokat ez év június 13-án mondott beszédében. (Ez év június 13-i, 232. sz. távirati jelentés.) A beszédet az Egyház a kommunista fertőzöttségű üzemekben röpirat formájában terjesztette. Emlékeztetek Schuster bíborosnak, a milánói érseknek, régebben jelentett nyilvános figyelmeztetéseire is. (Ez év március 31-i – A 299. – és június 12-i – A 585. – jelentés.)

Mint hallom, a Vatikánnak terjedelmes anyag áll rendelkezésére arra vonatkozóan, hogy milyen lendületet vett a lakosság minden rétegében, még a katonák közt is a kommunista propaganda, amely a proletariátus hatalomátvételét célozza."[16]

Bár nem ismerjük Mgr. Montini helyettes államtitkár levelét, amelyre Weizsäcker hivatkozik, a távirat első mondatából arra következtethetünk, hogy a helyettes államtitkár valószínűleg azok közé tartozott, akik kívánatosnak tartották Olaszország külön fegyverszünetét.

Weizsäckernek azok az értesülései, amelyek szerint a kommunista agitáció fokozódott, nagyrészt megfeleltek a valóságnak. Az Olasz Kommunista Párt tevékenysége különösen 1942 június óta volt észrevehető, mióta újból megje-

[16] Weizsäcker távirata Berlinbe, 1943. VIII. 3., No 335, StS: Italien, AA, Bonn (ki.).

lent a „L'Unitá". 1943 márciusában a kommunisták széles körű sztrájkmozgalmat szerveztek Torinóban, és befolyásuk Észak-Olaszország ipari városaiban gyorsan növekedett.

Augusztus 4-én Weizsäcker újabb részleteket közöl a Vatikánnak a Badoglio-kormánnyal szemben tanúsított magatartásáról:

„... De belpolitikai okokból a Vatikán a Badoglio-kormánnyal szemben tartózkodó. A kormány által ígért úgynevezett szabadság olyan mértékben utat nyitott a kommunista mozgolódásoknak, hogy Rómában az Egyházat és a pápát támadó nyomtatott röplapok terjesztésére kerülhetett sor. Az egyik röplap, mely kezembe került, gúnyolja a pápát, amiért utólagos részvétét fejezte ki a Róma elleni amerikai légitámadás áldozatainak, bírálja azt a pápát (XI. Piust, a jelenlegi pápa elődjét), aki Mussolinit a gondviselés emberének nevezte stb....

Tény, hogy az Egyház ma nyugtalan, számára mind bel-, mind külpolitikai tekintetben a kommunizmus a fő ellenség. Biztosítottak arról, miszerint a Vatikán figyelmeztette az amerikai kormányt, hogyha Olaszországra túlságosan nagy nyomást gyakorolna, az ingadozó Badoglio-kormány könnyen balra csúszhat. Ami az angol kormányt illeti, a pápa egyik legközelebbi politikai munkatársa arról biztosított, hogy Anglia teljesen tudatában van a szovjet-orosz veszélynek, csak ezt a meggyőződését ma még nem fejezheti ki nyíltan."[17]

Augusztus 18-án újabb párizsi távirat jelenti von Krug követnek „igen biztos forrásból" származó értesüléseit. Von Krug szerint:

„1. Suhard bíboros párizsi érsek kifejezte azt az óhaját, hogy felkeresse a pápát és előadja neki; a német hadsereg és az

[17] Weizsäcker távirata Berlinbe, 1943. VIII. 4., No 339, StS: V, AA, Bonn (ki.).

Egyház az egyetlen lehetséges bástya, amely Európát a kommunizmustól megvédheti. Ezért mindent el kell követni a német hadsereg keleti győzelmének előmozdítása érdekében.

2. A Vatikán jelenleg az angolszászok és Olaszország között nemcsak fegyverszünetet, hanem békét akar elérni. Feltétele ennek, hogy az angolszászok ne szállják meg Olaszországot, és a német csapatok szabadon elvonulhassanak. Ez a béke lenne az első lépés az angolszászok és a németek megegyezése felé Ázsia elleni európai–amerikai–keresztény egységfront létrehozása érdekében."[18]

Von Krug értesüléseit egy augusztus 24-i lisszaboni távirat megerősíti:

„Carneiro Pacheco Portugália vatikáni nagykövete megérkezett Lisszabonba, és a bíboros pátriárka fogadta. Szigorúan bizalmas értesülésem szerint, átadta neki a bíboros államtitkár üzenetét, amely a katolikus békeakció felélesztésével foglalkozik és lényege a portugál papsághoz intézett azon felhívás, hogy a sajtóban és minden egyéb rendelkezésre álló eszközzel harcoljon a kommunizmus ellen . . .

További értesüléseim szerint Pacheco nagykövet jelentést tett arról, hogy a pápa, képviselői útján a legnagyobb erőfeszítéseket teszi Angliában és Amerikában annak érdekében, hogy Olaszország tisztességes békét érjen el, azon az alapon, hogy mindkét hadviselő fél elhagyja Olaszország földjét. Reméli, hogy ez szeptemberig megtörténik, és hogy ebből kialakul az anarchia és bolsevizmus elleni nyugati egység."[19]

A Párizsból és Lisszabonból származó értesülések egyezése azt a benyomást kelti, hogy a Vatikán egy ideig remélte,

[18] Schleier távirata Berlinbe, 1943. VIII. 18., No 5523, Ugyanott (ki.).
[19] Huene távirata Berlinbe, 1943. VIII. 24., No 2929, Ugyanott (ki.).

hogy ráveheti az angolszászokat és a németeket egy, Olaszország „demilitarizálásáról" szóló megállapodás megkötésére, és e részleges megállapodás alapján szélesebb körű közeledést valósíthat meg, amely végül is a nyugati hatalmaknak Szovjet-Oroszország elleni koalíciójához vezethet...

A német dokumentumok egybehangzó információit részben alátámasztja az a beszámoló, amelyet egy londoni prelátus kapott 1944 júniusában vatikáni levelezőtársától. E beszámoló szerint XII. Pius egyik közvetlen munkatársát, Enrico Pietro Galeazzi építészt 1943 augusztus végén New Yorkba küldte azzal a megbízással, hogy Spellmann bíboros közvetítésével vegye rá az amerikai kormányt, tanúsítson Németország iránt nagyobb megértést, és ily módon készítse elő a közeledést az angolszászok és a Német Birodalom között.[20]

Ugyanebben az időben a Szentszék még egyszer leszögezte a Német Birodalommal és a Szovjetunióval szemben elfoglalt álláspontját egy igen nagy fontosságú dokumentumban, amelyről Weizsäcker nagykövet azt mondja, hogy „véletlenül" ismerte meg szeptemberben, de a dokumentum júliusban vagy augusztusban, még a Badoglio-kormány idején keletkezett.

„Véletlen folytán betekintést nyerhettem három iratba, melyek jellemzőek a pápa politikai állásfoglalására. Mindhárom dokumentum a július 25-e utáni időszakból származik.

Az első a Kuria egy intervenciója a Badoglio-kormánynál az üldözött régi fasiszták érdekében. A második a Kuria a pápa utasítására a Duce és családja érdekében lép közbe, mégpedig mintegy húsz családtag név szerinti felsorolásával. Ezek közül azonban hiányzik Ciano gróf és felesége, Edda Ciano neve.

Különösen érdekes a harmadik dokumentum, amely Maglione bíboros államtitkárnak az olasz kormányhoz intézett fejtegetését tartalmazza, a világot fenyegető veszélyekről. Maglione

[20] Közölte a „Journal de Genève" 1954. VII. 27-i száma.

azt mondja, hogy Európa sorsa Németországnak az orosz fronton való győztes helytállásától függ. A német hadsereg az egyetlen elképzelhető védősánc *(baluardo)* a bolsevizmussal szemben. E védősánc összeomlása megpecsételné az európai kultúra sorsát."[21]

Maglione bíboros jegyzéke megerősíteni látszik, hogy a Szentszék felfogása szerint a német seregek győzelmes ellenállása a keleti fronton döntő jelentőségű Európa megmentése szempontjából. Ebben az esetben is csak a Vatikán levéltára tudna felvilágosítást adni az említett jegyzék pontos fogalmazását illetően.

Az általunk eddig idézett és a továbbiakban idézendő német dokumentumok meglepően nagy számban támasztják alá azt a tézist, amelyet a bíboros államtitkár az olasz kormány elé terjesztett.

Nem kevésbé érdekes, hogy a pápa közbenjárt Mussolini és családja érdekében, Cianót kivéve. Ciano 1943 eleje óta Olaszország vatikáni nagykövete volt; ebben az időszakban, úgy látszik, igyekezett kapcsolatot teremteni a szövetségesekkel a külön olasz fegyverszünet érdekében, és előkészítette a Mussolini elleni összeesküvést. De a Mussolinival való hosszú együttműködése következtében – akinek egyébként a veje volt –, tarthatott a Badoglio-kormány esetleges intézkedéseitől[22], a pápai közbenjárás érdekében tehát semmiképpen sem lett volna felesleges. A pápa ezt nem tette meg, amiből arra lehet következtetni, hogy hallgatólagosan elítélte Cianónak[23] a vatikáni tartózkodása idején folytatott diplomáciai tevékenységét.

[21] Weizsäcker távirata Ribbentropnak 1943. IX. 23., No 65, StS: V, AA, Bonn (ki.).

[22] Ciano magatartása végig kettős marad. Badoglio hatalomátvétele után megkísérli elhagyni Olaszországot. Augusztus végén Badoglio, a fasizmus számos ellenfelének sürgetésére, le akarja tartóztatni Cianót. Mussolini veje ekkor elfogadja a németek „védelmét" ami aztán életébe került.

[23] Ciano olasz külügyminiszter, Mussolini vejét, 1943 februárjában Olaszország szentszéki követévé nevezték ki. – *Szerk.*

Szeptember 3-án Weizsäcker XII. Pius magatartására vonatkozóan még kimerítőbb jelentést küld Berlinbe:

„Folyamatosan kapok bizonyítékokat arra vonatkozóan, hogy a Vatikánban milyen rossz hangulatot kelt az angol-amerikai politika, amelynek képviselőit a bolsevizmus szállás-csinálóinak tekintik. A Vatikánnak Olaszország és Németország sorsa egyre nagyobb gondot okoz. Egy diplomata, akinek különösen jó kapcsolatai vannak a Vatikánnal, tegnap biztosított arról, hogy a pápa szigorúan elítél minden olyan tervet, amely a Német Birodalom gyengítését célozza. Egy a Kuriában szolgálatot teljesítő püspök ma azt mondta nekem, hogy a pápa véleménye szerint a katolikus Egyház jövője szempontjából egy erős Németország teljességgel nélkülözhetetlen. Megtudtam egy bizalmas feljegyzésből, amely az egyik olasz politikai publicistának a pápával folytatott beszélgetését tartalmazza, hogy a pápa arra a kérdésre, mi a véleménye a német népről, ezt válaszolta: »Nagy nép ez, amely a bolsevizmus elleni harcában nemcsak barátaiért, hanem jelenlegi ellenségeiért is vérzik. El sem tudom képzelni, hogy a keleti front összeomlik.« Ugyanezen álláspontjából kiindulva figyelmeztette és bírálta a pápa szeptember 1-i beszédében az angol–amerikaiakat. A beszéd lényege félreérthetetlenül nyugati ellenfeleinknek szólt."[24]

Ugyanaznap, mikor Weizsäcker fenti táviratát elküldte, az olaszok aláírják a szövetségesekkel kötött titkos fegyverszüneti egyezményt; szeptember 8-án az amerikai rádió közli a fegyverszünet feltételeit. Szeptember 9-én az első német egységek bevonulnak Rómába.

[24] Weizsäcker távirata Berlinbe, 1943. IX. 3., No 395, StS: V, AA, Bonn (ki.). Weizsäcker szemlátomást túlozza a pápa beszédének jelentőségét. XII. Pius, mint már megelőzően is, a mérséklet által diktált békéhez való mielőbbi visszatérést követelte; vö. „Acta Apostolicae Sedis". 1943, 279. old. Ez persze összeegyeztethetetlen volt a Szövetségesek által követelt feltétel nélküli megadással.

A Vatikánban kétségkívül sajnálják, hogy elkerülhetetlenné vált az Örök Város német megszállása, de legalább pillanatnyilag nem fenyeget a kommunista veszély Olaszországnak német uralom alá került részében. Így tehát a Szentszék figyelme főként Kelet-Európa felé fordult:

„Érdekes, írja Weizsäcker, hogy a mindenki szeme láttára lejátszódó olaszországi eseményeket itt politikailag nem tekintik olyan fontosnak, mint a keleti front eseményeit. A Vatikán attól tart, hogy a keleti események súlya alatt Németország végül is az oroszok karjaiba veti magát. Mélyen gyökeret vert az a nézet, hogy a német és az orosz kormány máris érintkezésbe lépett egymással.

Éppen így hő vágya a Vatikánnak az is, hogy a nyugati hatalmak még a kellő időben felismerjék igazi érdekeiket, és a németekkel együttműködésben segítsék megmenteni az európai kultúrát a bolsevizmustól."[25]

Szeptember 24-én Orsenigo nuncius Steengracht államtitkárnál tett látogatásakor ugyancsak a Német Birodalom és a Vatikán közös antikommunista akciójának szükségességét hangoztatta:

„A nuncius ma fölkeresett, írja Steengracht szeptember 24-én, „és önként azokra a szomorú viszonyokra terelte a beszélgetést, amelyekbe Olaszország került Badoglio kapitulálása óta, majd a kommunizmusra mint világveszedelemre terelte a szót. Én beszéltem a Milánóban és Torinóban szervezett fegyveres kommunista bandákról, és hangsúlyoztam, hogy Észak-Olaszországban kizárólag a mi gyors beavatkozásunk folytán lehetett elkerülni a bolsevista káoszt.

[25] Weizsäcker távirata Berlinbe, 1943. IX. 24., No 72, StS: V, AA, Bonn (ki.).

A nuncius azután spontán kijelentette, hogy véleménye szerint csakis Németország és a Vatikán – az egyik anyagi, a másik pedig szellemi téren – képes a bolsevista veszedelemmel szembeszállni. A továbbiakban elmondta, hogy amit Sztálin egy érsek beiktatásával most az ortodox Egyházzal művel, az nem egyéb, mint színház és otromba szemfényvesztés. Sajnálatos, hogy más felekezeteknél mindenféle funkcionáriusokat püspököknek neveznek, és ily módon lealacsonyítják a püspöki méltóságot."[26]

Néhány nappal később Weizsäcker is jelenti a Vatikán negatív álláspontját Sztálinnak a vallási ügyekben hozott kedvező intézkedéseivel kapcsolatban:

„A Vatikánban az új sztálini egyházpolitikát, éppúgy mint annak idején a Komintern feloszlatását a politikai opportunizmusnak a szövetséges nyugati hatalmak által sugalmazott aktusaként fogják fel, amelyet egyik napról a másikra hatályon kívül lehet helyezni. A Vatikánnak alapvetően ellenséges állásfoglalását a Szovjetunióval szemben a sztálini egyházpolitika nem befolyásolja. Azonkívül ez zavarja Rómának Oroszország rekatolizálására irányuló kívánságait."[27]

Október 3-án a németek arról értesültek, hogy a Vatikán a balkáni orosz offenzíva további győzelmes előnyomulásától tart.[28] Október 7-én Weizsäcker még egyszer összefoglalta a Szentszék politikai állásfoglalásának lényeges vonásait az egyre fenyegetőbben alakuló világhelyzetben:

„I. Szeretnék néhány jellemző mozzanatról beszámolni, számot adni az utóbbi időben a Vatikán külpolitikusaival folytatott beszélgetésekről.

[26] Steengracht feljegyzése, 1943. IX. 24., No 425, Ugyanott (ki.).
[27] Weizsäcker távirata Berlinbe, 1943. IX. 28., No 88, Ugyanott (ki.).
[28] Moellhausen távirata, 1943. X. 3., No 157, Ugyanott (ki.).

Július 25-e után néhány nappal megkérdeztem Mgr. Tardini helyettes államtitkártól:

»Mit tenne most, ha Ön volna Badoglio?« Tardini: »Nem is fogadtam volna el a kinevezést.« Én: »De ha most én kinevezném?« Tardini: »Akkor lemondok.«

Más valaki azt mondta: a Badoglio-kormány szabadkőművesekből áll, nem lehet tudni, meddig csúsznak majd balra.

Egy (jezsuita) pap azt mondta nekem: Az Egyház és a fasizmus jól megértették egymást. Az elmúlt években az egyháznak szinte túlságosan könnyű dolga volt Olaszországban a kommunizmus elleni harc szempontjából.

Jelentettem már, hogy a pápa közbenjárt a Badoglio-kormánynál, hogy a Ducéval és családjával emberségesen bánjanak. Interveniált az üldözött fasiszták kímélése érdekében is.

Szeptember 8-a óta a vatikáni urak, akik szinte valamennyien olaszok, zavarban vannak, ha honfitársuk, Badoglio kerül szóba. Egy vatikáni prelátus ezt mondta nekem a napokban: Badoglio szégyenbe hozott mindannyiunkat.

A Duce bukása után, és később még egyszer, Badoglio árulása után Maglione bíboros államtitkár kijelentette nekem, hogy szívesen tenne valamit a béke érdekében, de sohasem Olaszországért egyedül, mint ahogy egyedül Németországért sem tenne semmit japán hozzájárulás nélkül. A Kuria nem működhet közre szövetségünk felbontásában. Angol közlemények bizonyítják, hogy a Kuriának nem volt része Badoglio fegyverszüneti tárgyalásaiban.

Fölösleges antibolsevista kijelentéseket felsorolni. Ilyeneket naponta hallok.

II. A bolsevista-ellenesség valóban legszilárdabb eleme a vatikáni külpolitikának. A Kuria mindent üdvözöl, ami a bolsevizmus elleni harc ügyét szolgálja. Gyűlöletes előtte az angol–amerikaiak kapcsolata Szovjet-Oroszországgal. E kapcsolat fenntartását ostoba makacsságnak tartja, amely csak meghosszabbítja a háborút. Legszívesebben a nyugati hatalmak koalícióját Németországgal, minimumként erős és egysé-

ges Németországot kíván védőfalként Szovjet-Oroszország ellen. Olasz érzelmeit a Kuria most félreteszi. Érzi, hogy az egész tét forog kockán."[29]

A Rómát fenyegető kommunista veszély is nyugtalanítja a Szentszéket. Október 14-én a bíboros államtitkár így nyilatkozik erről Weizsäckernek:

„Maglione bíboros ma arról a veszélyről beszélt nekem, amely a római papságot a kommunisták részéről fenyegeti abban az esetben, ha Róma német kézből angol kézbe kerülne, és a városi közigazgatás és a rendőrség felmondaná a szolgálatot."[30]

Ebben a légkörben kezdődik a németek akciója a római zsidók ellen.

[29] Weizsäcker távirata Berlinbe, 1943. X. 7. Ugyanott (ki.).
[30] Weizsäcker távirata Berlinbe, 1943. X. 14. Ugyanott (ki.).

A ZSIDÓK DEPORTÁLÁSA RÓMÁBÓL ÉS OLASZORSZÁGBÓL

1943 október–1943 december

A római és olaszországi zsidók deportálásával kapcsolatos események tárgyalása előtt röviden meg kell vizsgálnunk azt az elméletet, amely szerint a pápa attól tartott, hogy a németek akciót kezdenek a Vatikán ellen abban az esetben, ha tiltakozik a németek zsidóellenes intézkedései ellen. Egyébként már eleve kifejezésre juttathatjuk azt a feltevésünket, hogy az ilyen lehetőségtől való félelem nem befolyásolta XII. Pius hallgatását, hiszen akkor is hallgatott, amikor 1944 júniusában megkezdődött a magyarországi zsidók deportálása, holott akkor Róma a Vatikánnal együtt már a szövetséges csapatok oltalma alatt állt. Mégis ismertetjük röviden a tényeket, ahogy azokat 1943 októberében a Vatikán ismerhette (mellékesen a németek szándékait is), hogy válaszoljunk arra az ellenvetésre, amely szerint 1943 októbere és 1944 júniusa között a pápa hallgatásának okai megváltozhattak.

1. A NÉMETEK ÉS A VATIKÁN-VÁROS

Néhány, a háború után írt emlékiratban szó esik a pápa elrablására vonatkozó német tervekről. Nem lehet tudni, kidolgoztak-e a nácik ilyenfajta tervet, mert egyetlen dokumentum sem tesz róla említést. A Wilhelmstrasse 1943 őszéről származó dokumentumai viszont az ellenkezőjére engednek következtetni; mielőtt ezek vizsgálatára térnénk, emlékeztetünk Hitler 1943. július 26-i hírhedt kirohanására a Vatikán ellen!

Hitler éppen ekkor értesült Mussolini sorsáról; ez a hír a legnagyobb izgalomba hozta. Felvetődik az a terv, hogy Rómát légi úton szállított csapatokkal foglalják el. Hewel, Ribbentrop képviselője a vezérkari főhadiszálláson, megkérdezi:

„Ne mondjuk meg, hogy a Vatikán kijáratait megszálljuk? – Teljesen mindegy – válaszolja Hitler –, azonnal bevonulok a Vatikánba. Azt hiszi, zavar engem a Vatikán? Egy pillanat alatt megszálljuk. Mindenekelőtt ott van az egész diplomáciai testület. Fütyülök rá. Ott van a banda, kihozzuk az egész szemét bandát... Nem nagy dolog... Azután utólag bocsánatot kérünk, nem érdekel az minket."[1]

Hitler tehát egy rendkívül izgatott pillanatban arra gondolt, hogy behatol a Vatikánba, „kihozza" onnan azokat a külföldi diplomatákat, akik mesterkedéseikkel előkészítették Mussolini bukását... azután kivonul és bocsánatot kér. De még a Mussolini letartóztatása által előidézett sokk hatása alatt sem beszél Hitler a Vatikán elfoglalásáról, még kevésbé a papság vagy a pápa elleni akcióról. Mindez egyébként csak az egyik reagálás volt a pillanatnyi események hatására. Amikor szeptemberben Olaszország kapitulál és a németek bevonulnak Rómába, egészen más magatartást tanúsítanak.

Szeptember 10-én, amikor az olasz főváros utcáin még elszigetelt harcok folynak, Weizsäcker arról informálja Berlint, hogy Maglione bíboros ismételten kérte őt, tartassa tiszteletben a német csapatokkal a Vatikán-várost, és a területén kívül fekvő épületeit. Weizsäcker sürgönyében hozzáfűzi, hogy a német csapatok parancsnokával megszakadt a kapcsolata.[2] Néhány óra múlva a kapcsolat ismét helyreállt.

[1] Helmut Heiber (kiadásában): Hitlers Lagebesprechnungen, Deutsche Verlags-Anstalt, Stuttgart 1962. 329. old.

[2] Weizsäcker távirata Berlinbe, 1943. IX. 10., No 2, StS: V, AA, Bonn (ki.).

17-én Ribbentrop érdeklődik Weizsäckernél, igaz-e, hogy – amint azt egy sajtóügynökség állítja – a pápa nem volt hajlandó fogadni Kesselring vezértábornagynak, az olaszországi német erők főparancsnokának képviselőjét.[3] Két nap múlva a birodalom képviselője írja:

„Róma német megszállása nem érinti a Vatikán szuverenitását. A vatikáni rádiót nem szálltuk meg, minthogy az a Vatikán-város területén van. A német magatartás nem gátolja a pápát apostoli feladatának ellátásában. A pápa nem foglyunk. Minden olasz akadálytalanul beléphet a Szent Péter-templomba. A Kuriára a legmesszebbmenően tekintettel vagyunk.

A Kuria természetesen szívesen vette volna, ha a háború vihara a várost nem érintve vonul el. Róma német megszállása terhes a Vatikán számára. A megszállás első napjaiban, amikor a katonaság számos gépkocsit lefoglalt, a nagykövetségnek gondoskodnia kellett arról, hogy a Vatikán gépkocsijait ez ne érintse. Biztosítani kellett az érintkezést a Vatikánváros és Rómában levő számos exterritoriális épülete, valamint a Kuria egyéb városi irodái között. A pápának és a Vatikán-város lakóinak gyümölcs- és főzelékellátása Castel Gandolfo kertjeiből ugyancsak megszakadt, amíg itt harcok folytak. A nagykövetség ebben is eredményesen járt közben. Még ma is zavaró mozzanat, hogy megszakadt a Vatikán postai és távíró-összeköttetése Olaszország püspökeivel és azokkal a külföldi kirendeltségeivel, amelyekkel a vatikáni rádiónak nincs közvetlen kapcsolata. Rahn követtel egyetértésben a nagykövetség azon fáradozik, hogy segítséget nyújtson, amennyire ezt a katonai érdekek megengedik."[4]

Közben a szövetséges propaganda igyekszik minél jobban kihasználni azt a tényt, hogy német katonák állnak a Vati-

[3] Sonnleithner (sorszám nélküli) távirata Weizsäckernek, 1943. IX. 17. Ugyanott (ki.).

[4] Weizsäcker távirata Ribbentropnak, 1943. IX. 22. Ugyanott (ki.).

kán kapuiban. Október 1-én Roosevelt kijelenti, hogy „a szövetséges csapatok keresztes hadjáratként folytatják előnyomulásukat észak felé, Róma, a Vatikán és a pápa felszabadításáért."[5] Ribbentrop elhatározza, hogy reagál erre. Október 7-én a következő táviratot küldi Weizsäckernek:

„Miután Roosevelt átvette a pápa fogságáról és a Vatikán megszállásáról szóló híreket és ugyanakkor megkísérelte, hogy Róma és a Vatikán területén minden esetleges rombolásért eleve minket tegyen felelőssé, célszerűnek látszik a Vatikán-város mindenre kiterjedő teljes tiszteletben tartására vonatkozó német elhatározást olyan világos formában kinyilvánítani, hogy az később, szükség esetén az ellenséges agitációval hatékonyan szembeszegezhető legyen.

Ezért kérem, jelentkezzék kihallgatásra a pápánál és nyomatékosan hívja fel figyelmét ellenfeleink e gonosz rágalomhadjáratára.

Ez alkalommal szóban a következő magyarázatot adhatja: »Amint az a Kuria előtt ismeretes, a német csapatok Rómába való bevonulása óta az ellenséges propaganda azon fáradozik, hogy különböző koholmányok révén a Vatikánt a német zsarnokság áldozataként tüntesse fel. A német csapatok magatartása ezekre az állításokra már eddig is csattanós cáfolatot szolgáltatott. Ellenfeleink mégis tovább rágalmazzák Németországot. E rágalmakat az Egyesült Államok feje is átvette. A birodalmi kormány ezzel szemben megállapítja, hogy Németország a Vatikán-állam szuverenitását és sérthetetlenségét a legteljesebb mértékben tiszteletben tartja, és a német Wehrmacht Rómában tartózkodó tagjai ennek megfelelően viselkednek.

A birodalmi kormány örömmel üdvözölné, ha külön maga a Kuria is gondoskodnék az igazság elterjesztéséről a helyzet félreérthetetlen nyilvános feltárásával.«

[5] Keesing's Contemporary Archives, 6035. old.

Hozzá a pápa tudomására azt is, hogy a birodalmi kormány különös örömmel üdvözölné, ha ez a helyreigazítás a pápa szájából hangzanék el."[6]

A pápa október 8-án kihallgatáson fogadja Weizsäckert. XII. Pius először megelégedését fejezte ki amiatt, hogy a nagykövetség néhány esetben eredményesen lépett közbe, mikor a Vatikán érdekei összeütközésbe kerültek a Rómát megszálló német csapatok szükségleteivel.

„A pápa nagyon jól ismeri azokat a rágalmakat, amelyeket ellenfeleink, és most Roosevelt is, Rómában tartózkodó csapatainkról terjesztenek. A pápa tehát habozás nélkül elvi hozzájárulását adta az utasításának megfelelően előterjesztett nyilatkozathoz, fenntartva magának a vatikáni nyilatkozat megfogalmazását és közzétételének formáját. De az a benyomásom, hogy a pápa maga nem akar a nyilvánosság elé lépni. Ami a fogalmazást illeti, a pápa azt mondta, ez úgy lenne a leghatásosabb, ha a Kuria az én mai nyilatkozatomhoz csatlakoznék.

Azt feleltem, megbízatásom úgy szól, hogy »külön maga a Kuria is« gondoskodjék az igazság elterjesztéséről.

A pápa ezt is lehetségesnek tartotta, bár kevésbé értékesnek. Ebben az esetben ugyanis csak a múltról lehetne beszélni, míg, elgondolása szerint, ha a német nyilatkozat – amely igéretként is felfogható – és amelyhez kapcsolódna a Vatikáné –, a jövőre utalna, az nagyobb súllyal esne latba."

Weizsäcker azt válaszolta, hogy utasítást kell kérnie kormányától.[7]

Nehéz nyomon követni a Szentszék és a németek közti tár-

[6] Ribbentrop távirata Weizsäckernek, 1943. X. 7., StS: V, AA, Bonn (ki.).

[7] Weizsäcker távirata Ribbentropnak, No 115, 1943. X. 8. Ugyanott (ki.).

gyalások menetét, amelyek folyamán tisztázták mi a legmegfelelőbb formája annak a nyilatkozatnak, amely szerint a német csapatok nem sértették meg a Vatikán szuverenitását és a Kuriát biztosították arról, hogy ez a jövőben is így lesz. Emlékeztetnünk kell arra is, hogy a Vatikán nemcsak diplomáciai úton, hanem a német parancsnoksággal kapcsolatban álló félhivatalos közvetítők útján is kapott ilyen ígéreteket. Ilyen közvetítők voltak Pfeiffer atya, Leiber atya, mindenekelőtt pedig Mgr. Kaas, akinek unokaöccse német tisztként Rómában teljesített szolgálatot, éppúgy mint egyik barátjának fia, von Gerlach.[8]

A hosszas tárgyalások eredményeként 1943. október 19-én a vatikáni rádió a következő kommünikét hozta nyilvánosságra:

„Hogy véget vessen azoknak az alaptalan híreknek, amelyek különösen külföldön elterjedtek a német csapatoknak a Vatikán-várossal szemben tanúsított magatartásáról, a szentszéki német nagykövet kormánya nevében kijelentette, hogy Németországnak eddigi politikájával összhangban, melynek alapján eddig is tiszteletben tartotta a római Kuria intézményeit, valamint a Vatikán-város felségjogait és sérthetetlenségét, elhatározott szándéka ezeket a jövőben is tiszteletben tartani. A Szentszék, elismerve, hogy a német csapatok a római Kuriát és a Vatikán-várost tiszteletben tartották, tudomásul vette ezt az ígéretet."[9]

Feltételezhető tehát, hogy 1943 októberében a Szentszék nem tartott a Vatikán elleni, még kevésbé a pápa személye elleni német akciótól.[10]

[8] „Journal de Genève", 1964. VII. 27. (id. dokumentum.)

[9] Keesing's Contemporary Archives, 6166. old.

[10] Az amerikai dokumentumok szerint a német csapatok bevonulásakor Rómába a Szentszék tartott a nácik akciójától a Vatikán ellen, de a megszállók korrekt magatartása csakhamar megnyugtatta a Kuriát. Tittmann távirata Hullnak, 1943. X. 25., No 202, FRUS, 1943, II. 951. old.

1943. október 6-án Moellhausen római német konzul a következő „szigorúan titkos" villámtáviratot küldi Ribbentropnak:

„Kappler Obersturmbannführer (a különleges rendőrség képviselője. – *S. F.)* utasítást kapott Berlinből, hogy a Rómában lakó nyolcezer zsidót tartóztassa le és szállíttassa Észak-Olaszországba, ahol likvidálják őket. Stahel tábornok, Róma városparancsnoka közli velem, hogy ezt az akciót csak abban az esetben engedélyezi, ha az Külügyminiszter Úr szándékaival egyezik. Személyes nézetem szerint kifizetődőbb volna a zsidókkal, mint Tuniszban, erődítési munkákat végeztetni, ezt Kapplerral együtt javasolni fogom Kesselring vezértábornagynak."[11]

Másnap Moellhausen újabb táviratot küld Ribbentropnak: „6-i 192. sz. táviratom kiegészítéseképpen:

Kesselring vezértábornagy kérte Kappler Obersturmbannführert, hogy a zsidók ellen tervezett akciót halassza el. Ha mégis kellene valamit tenni, jobban szeretne a munkaképes római zsidókkal erődítési munkát végeztetni."[12]

Berlin válasza nem sokáig várat magára. Október 9-én Thadden követségi tanácsos ezt táviratozza Moellhausennak:

„Führer utasítása alapján a Rómában lakó 8000 zsidót túszként Mauthausenba kell szállítani. A Külügyminiszter úr

[11] Moellhausen távirata Ribbentropnak, 1943. X. 6., No 192, StS: Italien, AA, Bonn (ki.).

[12] Moellhausen távirata Ribbentropnak, 1943. X. 7., No 201, Ugyanott (ki.).

kéri Önt, hogy semmi esetre se avatkozzék az ügybe, hanem bízza az SS-re."[13]

Mi lehetett Moellhausen, Stahel és Kesselring tétovázásának az oka? Hirtelen fölébredt bennük a szánalom? Ez nem éppen valószínű. De tudták, hogy sok zsidó menekült rendházakba és templomokba, s attól tartottak, hogy ezúttal a pápa mint Róma püspöke kénytelen lesz érdekükben szót emelni. E tiltakozás lélektani hatása rendkívül súlyos csapást mért volna a Német Birodalom ügyére. Megéri-e ezt 8000 római zsidó kiirtása?

Berlinben valószínűleg úgy vélik, hogy a pápa nem fog közbelépni. Az október 15-éről 16-ára virradó éjszaka az akció megkezdődik. 1259 zsidót elfognak; október 18-án 1007-et Auschwitzba deportálnak.

Néhány napig úgy látszott, fennáll annak a veszélye, hogy a pápa valóban közbelép. Október 16-án Mgr. Hudal, a német Egyház római rektora a következő levelet küldi Stahel tábornoknak:

„Most jelenti nekem egy magas állású vatikáni személyiség a Szentatya közvetlen környezetéből, hogy ma reggel megkezdődött az olasz állampolgárságú zsidók letartóztatása. A Vatikán és a német katonai főparancsnokság közötti eddigi jó kapcsolat érdekében, mely elsősorban Nagyméltóságod széles politikai látókörének és nagylelkűségének köszönhető és valamikor bekerül Róma történetének lapjaira, nagyon kérem, adion utasítást, *hogy ezeknek a letartóztatásoknak Rómában és környékén haladéktalanul vessenek véget;* különben félek, hogy a pápa ezzel szemben nyilvánosan állást foglal, ami fegyvert adna ellenünk a németellenes propaganda kezébe."[14]

[13] Thadden távirata Moellhausennak, 1943. X. 9., No 372, Inland IIg: Juden in Italien, AA, Bonn (ki.).

[14] Gumpert távirata Berlinbe, 1943. X. 16., No 330, Inland II. AB: Juden in Italien, AA, Bonn (ki.).

Másnap Weizsäcker megerősíti Mgr. Hudal közléseit:

„Megerősíthetem, hogy a Vatikán úgy reagált a római zsidók elszállításának hírére, ahogyan azt Hudal püspök levelében jelezte (lásd Rahn október 16-i táviratát). A Kuriát különösen az döbbentette meg, hogy az akció úgyszólván a pápa ablakai alatt zajlott le. A Vatikán reakcióját talán tompítaná, ha a zsidókat Olaszország területén dolgoztatnák.

Rómában a velünk szemben ellenséges körök arra használják fel az eseményt, hogy a Vatikánt rávegyék tartózkodásának feladására. Azt mondják, hogy a püspökök a francia városokban, ahol hasonló események történtek, egyértelműen állást foglaltak. Mint az Egyház feje és Róma püspöke a pápa nem maradhat el mögöttük. A sokkal hevesebb vérmérsékletű XI. Piust is szembeállítják a jelenlegi pápával.

A külföldi ellenséges propaganda biztosan fel fogja használni a jelenlegi eseményeket, hogy viszályt szítson köztünk és a Kuria között."[15]

Ámde október 28-án Weizsäcker jelentheti Berlinnek, hogy a veszély elmúlt. A pápa nem fog tiltakozni:

„A pápa semmilyen demonstratív kijelentésre sem engedte rávenni magát a zsidók Rómából való elszállításával kapcsolatban, jóllehet, a hírek szerint, ez irányban több oldalról ostromolták. Bár számolnia kell azzal, hogy magatartását ellenségeink majd szemére vetik és protestáns körök az angolszász országokban a katolicizmus elleni propagandájukban felhasználják, ebben a kényes kérdésben is mindent megtett, hogy ne terhelje a német kormánnyal és a római német hatóságokkal való viszonyát. Minthogy itt Rómában a zsidókérdéssel kapcsolatban további német akciókra már nem kerül-

[15] Weizsäcker távirata Berlinbe, 1943. X. 17., No 147. Ugyanott (ki.).

het sor, ez a német–vatikáni kapcsolatok szempontjából kellemetlen kérdés lezártnak tekinthető.

Vatikáni részről ennek mindenesetre van bizonyos jele. Az »Osservatore Romano« október 25–26-i számában ugyanis feltűnő helyen félhivatalos kommüniké jelent meg a pápa karitatív tevékenységéről, s a közlemény a Vatikán lapjára jellemző, vagyis igen cikornyás és ködös stílusban azt írja, hogy a pápa atyai gondoskodása nemzeti, vallási *és faji* különbség nélkül mindenkire kiterjed. XII. Pius sokoldalú és szüntelen tevékenysége az utóbbi időben oly sok szerencsétlen ember megnövekedett szenvedései következtében még nagyobb méreteket öltött.

Ezen közleménnyel szemben már csak azért sem kell ellenvetéssel élnünk, minthogy annak szövegét, amelyet fordításban csatolok, csak nagyon kevesen fogják a zsidókérdésre való utalásként felfogni."[16]

Weizsäcker leveléhez csatolja az „Osservatore Romano" következő cikkének szövegét:

„*»Osservatore Romano«*, 1943. október 25–26. – 250. sz.

A Szentatya karitatív tevékenysége

Egyre sürgetőbben és mind nagyobb szánalmat keltve jut el a Szentatyához annak a boldogtalanságnak visszhangja, melyet a jelenlegi konfliktus elhúzódása folytán szüntelenül növel.

Annak idején, mint tudjuk, a pápa hiába fáradozott a háború kitörésének megakadályozása érdekében, óva intve a népek vezetőit attól, hogy a fegyverek ma oly iszonyatos hatalmával éljenek – de azóta is minden hatalmában álló eszközzel igyekezett enyhíteni mindama szenvedéseket, amelyek valamiféle formában e rettentő világégés következményei.

A szenvedések fokozódásának mértékében a pápa univer-

[16] Weizsäcker levele Berlinbe, 1943. X. 28. Ugyanott (ki.).

zális és atyai segítő tevékenysége még sokszorozódott; ez a segítés nem ismer sem nemzeti, sem vallási, sem faji korlátokat.

XII. Piusnak ez a sokoldalú és fáradhatatlan tevékenysége az utóbbi időben a sok szerencsétlen ember növekvő szenvedései következtében még jobban elmélyült."

Ezután a közeli békébe és egy jobb világba vetett remény kifejezése következik.[17]

3. AZ OLASZORSZÁGI ZSIDÓK DEPORTÁLÁSA

A zsidók elleni német akció csakhamar egész Észak-Olaszországra kiterjed, bár nem nagy sikerrel: az ottani 35 000 főnyi zsidóság nagyobb részének sikerült elrejtőznie; a helyi világi és egyházi hatóságok segítik a zsidókat abban, hogy menedéket találjanak. A salòi fasiszta köztársaság ekkor, 1943. december 1-én új törvényt ad ki, amely kimondja, hogy Olaszországban minden zsidót koncentrációs táborba kell zárni, és vagyonukat el kell kobozni. Ez a törvény sem bizonyul különösebben hatékonynak, de előidézi az „Osservatore Romano" reakcióját. Weizsäcker világosan látja a különbséget, mikor december 3-án rámutat arra, hogy míg a Vatikán a németek által hozott rendszabályok esetében tartózkodott mindennemű reagálástól, az olaszok rendszabályait bírálja.[18]

Koester velencei német konzul 1943. december 7-én beszámolt annak a beszélgetésnek lényegéről, amelyet egy barátja nemrég folytatott a város bíboros pátriárkájával:

„A pátriárka fogadott egy velem baráti viszonyban levő személyt, nyilvánvalóan azzal a szándékkal, hogy a beszélgetés tartalmát nekem, és rajtam keresztül illetékes helynek részletesen továbbítsa.

[17] Melléklet Weizsäcker 1943. X. 28-i leveléhez. Ugyanott (ki.).
[18] Weizsäcker távirata Berlinbe, 1943. XII. 3., No 301, Ugyanott (ki.).

A pátriárka utalt arra, hogy a zsidókérdés, ahogyan azt most Velencében kezelik, súlyos gondokat okoz neki. A múlt éjszaka szélsőséges fasiszták nagy számban tartóztattak le szegény, öreg és beteg zsidókat lakásukon, míg a gazdag és kivételezett zsidók továbbra is szabadon járkálnak Velence utcáin, ha ugyan nem menekültek már el a városból. Ez az igazságtalanság nagymértékben nyugtalanítja, és az egyetlen megoldásnak azt látná, ha a zsidóellenes intézkedéseket a német hatóságok hajtanák végre, akkor legalább mindenkivel szemben egyaránt biztosítva lesz az igazságosság. A pátriárka fő kívánsága, mint ismeretes az, hogy minden zsidót és félzsidót gettóba zárjanak. A katolikus Egyház ezeket a dolgokat nem nézheti tovább anélkül, hogy állást ne foglalna a jelenlegi olasz kormánnyal szemben, amely ilyesmit végrehajt vagy legalábbis eltűr.

A pátriárka továbbá hangsúlyozza, hogy az egyre jobban előnyomuló bolsevizmussal szemben Németország jelenti az egyetlen védelmet, és ebben a tekintetben Németországnak és a Vatikánnak kétségkívül közösek az érdekeik. Ilyen értelmű nyilatkozattal azonban, sajnos, nem léphet a nyilvánosság elé, minthogy Németország néhány vezető személyisége közismerten pogány eszmék (idee pagane) híve, különben az Egyház habozás nélkül kijelentené, hogy Németország az egyetlen hatalom, amely Európát és ezzel együtt a Vatikánt is megmentheti a bolsevizmustól.

Az áruló Badoglio-kormány 45 napja alatt az egyház nagyon jól látta, hogy a kulisszák mögött a drótokat a szabadkőműves és a zsidó körök rángatják, aminek következtében az Egyház igen veszélyeztetett helyzetbe került.

Végül a pátriárka megismételte azt a véleményét, amelylyel a város különböző körei egyetértenek, hogy a legjobb megoldás az lenne, ha a közigazgatást a németek vennék kézbe, együttműködve megbízható olasz elemekkel."[19]

[19] Koester levele Berlinbe, 1943. XII. 7., Ugyanott (ki.)

4. BESZÉLGETÉS A PÁPÁVAL A NÉMET BIRODALOMRÓL ÉS A NEMZETKÖZI HELYZETRŐL

December 16-án Kaltenbrunner, a Sicherheitspolizei és az SD[20] vezetője továbbítja Ribbentrophoz egyik ügynökének hosszú jelentését a pápának a nemzetközi helyzet és a nemzetiszocialista állam tekintetében elfoglalt álláspontjáról. A jelentés teljes szövege így hangzik:

„Egyik itteni megbízható és kipróbált bizalmi emberünk, akit a pápa jól ismer még abból az időből, amikor Münchenben és Berlinben nunciusként tevékenykedett, 1943. november 14. és 19. között a nuncius futáraként és Bertram bíboros megbízásából Rómában tartózkodott. A pápával folytatott egyórás beszélgetése során ez utóbbi a jelenlegi világhelyzetről, valamint a Vatikán és a Német Birodalom viszonyáról bizalmi emberünk jelentése szerint a következő nézeteket fejtette ki:

A beszélgetés elején a Vatikánt ért bombatámadásról volt szó, s a pápa kijelentette, hogy »a vizsgálat ez ügyben még nincs ugyan lezárva, de nem tudja elképzelni, hogy valamelyik háborús fél annak részese lehetett volna[21]«. Egyébként világosan megmondta, hogy nem szándékozik elhagyni Rómát, és székhelyét Észak-Olaszországba vagy éppenséggel külföldre áthelyezni.

A pápa e megjegyzéseit kiegészítve, bizalmi emberünk közölte, hogy a Vatikánban elterjedt általános nézet szerint a bombatámadást radikális fasiszta körök »inszcenálták«.[22] Azt is valószínűnek tartják, hogy ezeket a köröket akciójukban az SS támogatta.

[20] Sicherheitspolizei (röv. SIPO): Biztonsági rendőrség – a náci birodalmi rendőrség nyomozó szerve; SD (Sicherheits-Dienst): Biztonsági szolgálat – a Nemzetiszocialista Párt kötelékébe tartozó igen kiterjedt hírszerző szerv. – *Szerk.*

[21] 1943. november 5-én ismeretlen repülőgép néhány bombát dobott a Vatikán-városra.

[22] Inszcenál – megrendez. – *Szerk.*

Áttérve az olaszországi helyzetre, a pápa beszélt azokról a Németországban is elterjedt hírekről, amelyek szerint a Vatikán a Mussolini bukásával kapcsolatos politikai eseményekről előzőleg tájékozva volt, illetve ezekben tevékenyen részt vett vagy bármiféle szerepet játszott. Ebben a kérdésben egyébként bizalmi emberünknek Bertram bíboros megbízásából javasolnia kellett, hogy a pápa megfelelő cáfolatra kérje fel a birodalmi kormányt. A pápa a leghatározottabban tiltakozott az ellen, hogy ő vagy a Szentszék akár aktív, akár passzív módon részt vett Mussolini megbuktatásában, és kijelentette, hogy a római események őt is mint minden más rómait, a legnagyobb meglepetésként érték. Mindenesetre már hosszabb ideje az volt a benyomása, »hogy így nem mehetnek tovább a dolgok«. Ő is foglalkozik azzal a gondolattal, hogy felkéri a birodalmi kormányt, oszlassa el egy hivatalos cáfolattal azokat a minduntalan megújuló vádaskodásokat, hogy ő, a pápa, többé vagy kevésbé felelős az Olaszországban történtekért.

A pápa ezután értésemre adta, hogy egyáltalán nem ért egyet a Badoglio-rezsimmel, különösen pedig azzal, hogy a király nem hajlandó lemondani a trónról.[23] Kijelentette, hogy különösen Dél-Olaszországban a helyzet egyre inkább balra tolódik, és ő nagyon aggódik a dinasztia jövőjéért, amiért a király nem hajlandó visszavonulni. Szó szerint ezt mondta: »Nagy gondot okoz nekünk, hogy a dél-olaszországi átalakulás során egyre jobban érvényesül a szabadkőműves befolyás, és hogy a kommunizmus egyenesen ijesztő mértékben terjeszkedik, mégpedig egész Olaszországban, sajnos Rómában is. Igen fenyegető hírek érkeznek délről éppen úgy, mint Észak-Olaszország ipari városaiból (Bologna, Milánó, Torino és Genova). A legrosszabbtól tartunk, ha Németország e területek kiürítésére kényszerülne.«

[23] A pápa a szövetségesek által felszabadított dél-olaszországi területen működő kormányra céloz.

Bizalmi emberünknek az a Bertramtól kapott megbízása, hogy kérje fel a pápát a jelenlegi helyzet, és lehetőség szerint a várható fejlődés értékelésére, utóbbinak a következők kijelentésére adott alkalmat:

»Tekintettel Németország ellenségeinek egyre nyomasztóbb anyagi fölényére és a biztosan várható új frontokra, a háború Németország hátrányára dőlt el. A legközelebbi hetekben és hónapokban valószínűleg rohamosan követik majd egymást a politikai és katonai események. Az ellenséges hatalmaknak a nemzetiszocialista Németországgal szembeni magatartása alapján szinte semmi reményét sem látja annak, hogy Németország akár valamennyire is elfogadható békét köthessen. Ő a háború kitörése óta mindig a béke helyreállításán fáradozott, mégpedig sokkal többet, mint amennyit a nyilvánosság tud erről. A legnagyobb nyugtalansággal figyeli Németország belső fejlődését. Tudni véli, hogy a kommunizmus ott is erősödik, és különösen a tizenkét és fél millió külföldi munkásban lát nagy veszélyt.«

A terrorbombázásokkal kapcsolatban a pápa, látható belső indulattal, a következőket jelentette ki bizalmi emberünknek:

»Kifejezetten felhatalmazzuk Önt, hogy mondja meg mindenkinek, hogy a német népet kezdettől fogva szívünkbe zártuk, és most különös gondoskodásunkkal minden más nemzet előtt az oly súlyos megpróbáltatásokat elszenvedő német nép felé fordulunk. Németország iránti nagy rokonszenvünknek mindig is látható tanújelét adtuk azzal, hogy magánkihallgatásainkat rendszeresen megszakítottuk, valahányszor a német Wehrmacht tagjai óhajtottak felkeresni Bennünket, nehogy fölöslegesen várakozniuk kelljen.

Szüntelenül azon fáradozunk, hogy segítsünk, hogy mindenekelőtt a német népet megszabadítsuk a szörnyű terrortámadások terhétől. Legyen mindenki meggyőződve arról, hogy mindent megteszünk, ami az adott helyzetben egyáltalán megtehető.«

Mint más bizalmi embereinkkel folytatott beszélgetései so-

rán, a pápa végül most is az egész világot fenyegető bolsevista veszélyről kezdett beszélni, és újból arra célzott, hogy jelenleg egyedül a nemzetiszocializmus az, amely a bolsevizmus elleni védekezés bástyájának tekinthető. Kijelentette, hogy aggodalommal töltik el ugyan a nemzetiszocializmus bizonyos tendenciái, de az Egyház, eddigi törekvéseihez híven, különösen most, a népek érdekében békejobbját nyújtja, és hogy a konkordátum megkötése bizonyítja az Egyháznak azt az alapvető szándékát, hogy a nemzetiszocializmussal megegyezésre jusson. Igaz, eddig nem az volt a benyomása, hogy a másik oldalnak ugyanilyen komoly vágya és határozott szándéka az, hogy változtasson az Egyházzal szemben tanúsított magatartásán. Weizsäcker Németország új vatikáni képviselője, személy szerint telve van ugyan jóakarattal, és láthatóan igyekszik, mint ahogy általában a nagykövetség újabban figyelemre méltó aktivitást fejt ki, de neki (a pápának) az a benyomása, hogy Weizsäcker Berlintől nem sok támogatásban részesül, és ezért sem sokat tud intézni. »Az utóbbi időben történt egyes események, mint pl. a dél-tiroli német hatóságok barátságtalan magatartása az Egyházzal szemben, arra mutatnak, hogy alapjában véve még most is alig van jele a megegyezésre irányuló készségnek. Mindez azonban nem tudja és nem is fogja őt megakadályozni abban, hogy örömmel meg ne ragadjon minden feléje nyújtott békejobbot. Az Egyház a béke és a megbékélés eszköze.«

Végül a pápa a bolsevizmus egyházpolitikájáról szólt, és kijelentette, hogy Szergius pátriárka beiktatása csupán igen ügyes sakkhúzás Sztálin részéről. Ezzel mindenesetre a pápának is rendkívüli mértékben megkötötték a kezét, és az Egyház a hivatalos Oroszországgal szemben kissé nehéz helyzetbe került.

Fenti beszélgetés kiegészítéseként még megemlítem, hogy egy másik itteni megbízható bizalmi emberünk nemrég beszélgetést folytatott Grőber freiburgi érsekkel, amelynek folyamán Grőber a pápa jelenlegi álláspontjáról a következőket fejtette ki:

A pápa jelenleg igen súlyos harcot vív önmagával a jelenlegi világhelyzethez, és különösen a nemzetiszocializmushoz és a bolsevizmushoz való állásfoglalását illetőleg. Még ha feltételezhetjük is, hogy az oroszországi rendszer kénytelen lesz továbbra is biztosítani a vallásszabadságot, és hogy a római katolikus Egyház nagy önfeláldozással és szorgos munkával érhetne el eredményeket Oroszországban, ezeket a meggondolásokat semlegesíti a pápának Sztálin őszinteségével szemben táplált rendkívül mély bizalmatlansága, akinek egyetlen szavát sem lehet elhinni.

Másrészt a nácik bizonyos »bűnei« (sterilizáció, eutanázia[24] stb.), megnehezítik a pápa számára a nemzetiszocializmushoz való közeledést. E »bűnök« ellenére a pápa még mindig reméli, hogy *bizonyos körülmények között, és a nemzetiszocializmus számára a jelenlegi helyzetből adódó szükségszerűség következtében* mégis lojális viszonyt teremthet a Német Birodalommal és a nemzetiszocializmussal. Az ő (Gröber) személyes véleménye mindenesetre az, hogy fel kellene nyitni a pápa szemét, és olyan irányba kellene befolyásolni, hogy ne hagyja magát rászedni Hitlertől és a nemzetiszocialzmustól."[25]

[24] Sterilizáció – ivarszervek eltávolítása; eutanázia – gyógyíthatatlan vagy súlyos beteg halálának mesterséges előidézése. – *Szerk.*

[25] Kaltenbrunner jelentése Ribbentropnak, 1943. XII. 16., Inland IIg: Heiliger Stuhl, AA, Bonn (ki.).

A MAGYARORSZÁGI ZSIDÓK DEPORTÁLÁSA

1944

1944. március 19-én a német csapatok megszállják Magyarországot. Március 25-én Horthy kormányzó Sztójayt, a németek feltétlen hívét nevezi ki az új kormány élére. Május elején megkezdődik a zsidók deportálása. 1944. május 25-i jelentésében von Thadden követségi tanácsos beszámol az addig történtekről és a további deportálási tervekről:

„... A felmérés szerint (május) 24. délig mintegy 116 000 zsidót szállítottak el a Birodalomba. További, kereken 200 000 már internálva van és elszállításra vár... Június 7-én kezdődik a koncentrálás a Budapesttől északra és északnyugatra eső területeken. Mintegy 250 000 zsidóra számítanak... Mindent összevéve, az intézkedések 1 000 000 zsidót (esetleg valamivel többet) érintenek... Az egész akció július vége felé fejeződik be (elszállítást is beleértve.)."[1]

Június elején rohamosan követik egymást a katonai események: az oroszok újból offenzívát indítanak Lengyelországban és Romániában, az angolszászok partra szállnak Normandiában, június 6-án pedig Róma a szövetségesek kezére került.

[1] Von Thadden jelentése, 1944. V. 25., nürnbergi dokumentum, NG–4225. Magyarországon akkor 767 000 zsidó élt. A háború végéig 500 000-nél többet elpusztítottak.

1. ANGELO ROTTA NUNCIUS JEGYZÉKE ÉS A WILHELMSTRASSE AGGODALMAI

Néhány nappal a magyarországi deportálások megkezdése után, 1944. május 15-én Angelo Rotta budapesti apostoli nuncius a következő jegyzéket adja át a magyar külügyminisztériumnak:

„A magyar kormány 100 000 személy deportálására készül. Az egész világ tudja, hogy mit jelent a valóságban ez a deportálás.

Az Apostoli Nunciatura kötelességének tartja, hogy ezen intézkedések ellen tiltakozzék. Nem hamis könyörületből, hanem keresztények ezreinek nevében újból felkéri a magyar kormányt, hogy ne folytassa a zsidók elleni harcát a természetjogok és az isteni parancsolatok által megszabott határokon túl, és tartózkodjék minden olyan cselekedettől, amely ellen a Szentszék és az egész keresztény világ lelkiismerete kénytelen lenne tiltakozni."[2]

Rotta nuncius jegyzékének azért van rendkívüli jelentősége, mert ez az első eset, amikor a Szentszék képviselője hivatalosan tiltakozik a zsidók deportálása ellen.

A jegyzék tartalmát valószínűleg közölték a Wilhelmstrasséval, és úgy látszik, hogy a nyilvános tiltakozással való fenyegetőzés egy ideig nyugtalanította a németeket, legalábbis erre mutat a Berlin és Veesenmayer, a birodalom budapesti teljhatalmú megbízottja közötti táviratváltás.

1944. május 27-én Schmidt a Wilhelmstrasse sajtófőosztályának vezetője, a következő emlékiratot intézi Steengrachthoz (utána továbbították Veesenmayerhez):

„Egy jól összeállított áttekintésből, amely a „Magyarországon folyamatban levő és tervezett zsidóakciókról számol

[2] *Raoul Hilberg:* Id. mű, 539. old.

be, úgy látom, hogy júniusra átfogó akció van tervbe véve a budapesti zsidók ellen.

A tervezett akció méreteinél fogva külföldön nagy feltűnést fog kelteni és bizonyára heves reakciókat fog kiváltani. Ellenfeleink nagy lármát fognak csapni, és embervadászatról stb. fognak beszélni, s rémhírek terjesztésével igyekeznek majd saját országuk és a semlegesek hangulatát felszítani.

Schmidt ezután azt tanácsolja, hogy különböző intézkedésekkel keltsék azt a benyomást, mintha a zsidók szabotálnak és katonai akciókat szerveznek a német fegyveres erők ellen.[3]

Veesenmayer azt válaszolja, hogy fölöslegesnek tartja az ilyen elterelő manővereket, mert távirata megfogalmazásának napjáig, 1944. június 8-áig semmiféle nyilvános reakcióra sem került sor külföldön, jóllehet a budapesti zsidók ellen tervezett rendszabályok nyilvánvalók. Ezt írja:

„A Magyarországon eddig végrehajtott kiürítési intézkedések, amennyire itt tudjuk, nem idéztek elő különösebb reakciót külföldön. Ez valószínűleg a budapesti zsidók ellen tervezett akció esetében sem fog bekövetkezni, hiszen hosszabb ideje ismeretes, hogy a gettósítás Budapesten is megtörténik."[4]

2. MAGYARORSZÁG HERCEGPRÍMÁSÁNAK PÁSZTORLEVELE

Június hónapban a budapesti zsidók, akik tudták, milyen sors vár rájuk, több ezer példányban illegális röplapot ter-

[3] Schmidt feljegyzése Steengracht számára, 1944. V. 27., nürnbergi dokumentum, NG–2424.

[4] Veesenmayer távirata Berlinbe, 1944. VI. 8., No 1622, Ugyanott NG–2260.

jesztettek a városban, melyet a keresztény magyarokhoz intéztek. A röplap a következő szavakkal kezdődött:

„A keresztény magyar társadalomhoz!

A keresztény magyar társadalomhoz fordul tragikus sorsának huszonnegyedik órájában, és emeli fel kérő szavát a magyar zsidóság. Azokhoz fordul, akikkel egy évezred óta jóban-rosszban együtt élt ebben a hazában, amelynek porában nyugosznak elődei, apáink, nagyapáink.

Nem szólaltunk meg, amidőn vagyonunktól megfosztattunk, emberi méltóságunkat és polgári megbecsülésünket elvesztettük. És ezt a végső lépést akkor sem tettük meg, amikor családi tűzhelyünkből kivetettek minket. Most azonban közvetlenül – meztelen életünkről van szó. Sőt ezt a mondatot leírni is fájdalmas – már csak a magyar zsidóság egy részének életéről . . .

Gyermekeink, öregeink, asszonyaink, mindannyiunk nevében – akikre a végső pusztulás vár – felemeljük esdeklő szavunkat a keresztény magyar társadalomhoz . . ."[5]

Serédi, Magyarország hercegprímása ekkor – 1944. június 29-én – a következő pásztorlevelet fogalmazza meg és hozza nyilvánosságra:

„. . . Mi sem vonjuk kétségbe, hogy a magyar gazdasági, társadalmi és erkölcsi életre a zsidóság egy része bűnösen bomlasztó befolyást gyakorolt. Az is tény, hogy a többiek e tekintetben hitsorsosaik ellen nem léptek fel. Nem vonjuk kétségbe, hogy a zsidókérdést törvényes és igazságos módon rendezni kell. Tehát azt, hogy az ország gazdasági rendszerében a szükséges intézkedések megtörténjenek, és a jogosan kifogásolható tünetek orvoslást nyerjenek nemcsak nem kifogá-

[5] *Lévai Jenő:* Szürke könyv a magyar zsidók megmentéséről. Officina, Budapest 1946. 157. old.

soljuk, hanem kívánatosnak tartjuk. Azonban, mivel erkölcsi és főpásztori kötelességünket mulasztanánk el, ha gondosan nem őrködnénk, hogy az igazság csorbát ne szenvedjen, magyar polgártársainkon és katolikus híveinken pedig pusztán származásuk miatt sérelem ne essék: ezért hónapok óta szóbeli és írásbeli tárgyalások útján iparkodtunk általában az igazságosságot, különösen pedig a közelmúltban kiadott sérelmes rendelkezésektől sújtott polgártársainkat és híveinket védelmünkbe venni: maguknak a sérelmes rendeleteknek pedig módosítását, illetve hatálytalanítását kérjük.

Azonban bár itt-ott némi enyhítést sikerült is elérnünk, amit köszönettel fogadtunk, mégis mély fájdalommal és súlyos aggodalommal tölt el bennünket, hogy tárgyalásaink során éppen azt nem sikerült elérni, amit pedig legjobban szerettünk volna, hogy végleg megszűnjenek az igazságtalan jogcsorbítások és jogfosztások, kivált az elhurcolások. Minthogy azonban mi a kormányzat tagjainak kereszténységében, magyarságában és emberiességében bízva, az eddigi eredménytelenség ellenére sem adtuk fel minden reményünket, előttetek pedig nem nyilatkoztunk, hanem a lehető lépések megtétele mellett magunkat türtőztetve várakoztunk.

Most azonban, mikor nagy megdöbbenéssel látjuk, hogy eddigi tárgyalásaink minden erőfeszítésünk ellenére éppen a legfontosabb dolgokban szinte eredménytelennek bizonyultak, azért minden felelősséget ünnepélyesen elhárítunk magunktól.

... Imádkozzatok és dolgozzatok kivétel nélkül összes magyar polgártársainkért, főképpen pedig katolikus testvéreinkért, katolikus Egyházunkért és szeretett magyar hazánkért."[6]

[6] *Lévai Jenő:* Zsidósors Magyarországon, Magyar Téka, Budapest 2/1948. 188–191. old.

3. A PALESZTINAI FŐRABBIK INTERVENCIÓI A SZENTSZÉKNÉL

Az egész világ zsidósága szívszorongva figyeli a magyarországi eseményeket.

1943 óta a Jewish Agency for Palestine végrehajtó bizottsága szoros kapcsolatot tart Roncallival a Szentszék isztambuli apostoli követével (a későbbi XXIII. János pápával). Roncalli fáradságot nem kímélve igyekszik segítséget nyújtani a balkáni és a közép-európai zsidóságnak; úgy látszik, erre bátorítja a balkáni államok nunciusait is, amint erre Barlasnak, a Jewish Agency isztambuli delegátusának Roncallihoz írt március 25-i leveléből következtethetünk:

„Excellenciás Uram!

Nagyon meghatott az a fogadtatás, amelyben ma részesített, valamint azok a mély emberiességről tanúskodó érzelmek, amelyeket e súlyos pillanatban szerencsétlen népünk iránt tanúsít. Nagy elégtétellel hallottam, hogy szíveskedik táviratilag a Szentszékhez, valamint a bukaresti és budapesti Apostoli Küldötthöz fordulni azzal a kéréssel, hogy e kérdésekben megbeszélésünknek megfelelően érvényesítsék befolyásunkat.

Bátorkodtam, Excellenciás Uram, a fentieket a Jewish Agency végrehajtó bizottságának és dr. Herzog főrabbinak tudomására hozni . . ."[7]

1944. május 22-én Herzog és Uziel palesztinai főrabbik a kairói apostoli nunciatúra közvetítésével táviratban kérik a pápát, hogy sürgősen interveniáljon a magyarországi deportálások megszüntetése ügyében:

[7] Barlas levele Mgr. Roncallihoz, 1944. III. 25. Cionista levéltár, Jeruzsálem (ki.). A Cionista levéltár nagy számban őriz olyan dokumentumokat, amelyek Roncalli nunciusnak a zsidók érdekében kifejtett szüntelen tevékenységéről tanúskodnak. Megjegyezni kívánjuk azonban, hogy Roncalli kijelentése szerint mindazt, amit e téren tett, a pápa ösztönzésére tette.

„Kérjük, továbbítsa Vatikánba kimondhatatlan rettegésünket szörnyű katasztrófától, mely másfél millió zsidót fenyeget balkáni országokban, különösen Magyarországon, ahol az új helyzet olyan, mint Lengyelországban Izrael maradék népére nézve stop. Eminenciádhoz fordulunk, kérjük nagy befolyását mint eddig érvényesítse magyar nemzetnél ottani zsidók kiirtásának sátáni tervét megakadályozandó stop. Kérjük Őszentségét, buzdítsa végső erőfeszítésre világi és egyházi vezetőket, élen bíboros érsekkel zsidók megmentéséért általában és különösen segíteni őket Magyarország elhagyásában stop. Isten áldja Őszentségét és teljesedjék mihamarabb jövendölés, föld megtelik Isten megismerésével mint tengerek mélyét víz fedi. Ámen.

Herzog, Uziel főrabbik, Palesztina."[8]

A magyar zsidók Auschwitzba való szállítása folytatódik. 1944. június 9. és július 9. között több mint 437 000 személyt deportáltak.[9] Herzog palesztinai főrabbi ekkor arra kéri a pápát, hogy fogadja őt.

Herzog főrabbinak azon erőfeszítései, hogy a pápa fogadja, úgy látszik, a Vatikán részéről nagy ellenállásba ütköznek. 1944 júliusában Jacob Herzog, a főrabbi fia és titkára a következő levelet küldi Isaac Ben Cvinek, a Jewish Agency végrehajtó bizottsága tagjának[10]:

„Kérésének megfelelően tájékoztatom Önt a Vatikán képviselőivel és közvetlenül a Vatikánnal a főrabbik (Herzog és Uziel) pápai kihallgatása érdekében folytatott eddigi tárgyalásokról.

1. Tamuz (július) 2-án tárgyaltam a jeruzsálemi apostoli küldöttség titkárával, és közöltem vele, hogy a főrabbik

[8] Herzog és Uziel távirata XII. Piushoz, 1944. V. 22. Ugyanott (ki.).
[9] *Raoul Hilberg:* Id. mű, 547. old.
[10] Izrael állam későbbi elnöke.

ebből a célból Rómába kívánnak utazni. Közöltem vele a legújabb magyarországi híreket, és előadtam, hogy a főrabbik esdekelve kérik a pápát, fogadja őket, hogy tolmácsolhassák az egész zsidó nép mélységes aggodalmát és határozhassanak a magyarországi zsidók megmentését célzó konkrét intézkedésekről. Kérésünket a titkár haladéktalanul eljuttatta a Vatikán kairói képviselőjéhez a Vatikánba való továbbítás céljából.

2. Tamuz 8-án a Jewish Agency elnöksége értesített bennünket, hogy a főrabbik utazása ügyében a mentési bizottság pozitív döntést hozott. 9-én ismét találkoztam a vatikáni küldöttség titkárával, és felhívtam figyelmét az utazás sürgősségére; újból táviratozott Kairóba, hogy érdeklődjék a fejleményekről.

3. Tamuz 11-én a főrabbik táviratoztak Spellmann New York-i érseknek, értesítették őt a Vatikánhoz intézett kérésükről, és arra kérték, hogy a zsidók megmentése érdekében ugyancsak utazzék Rómába. Ugyanaznap Herzog főrabbi táviratozott Írország bíborosának, és kérte, hogy interveniáljon a kért kihallgatás sürgetése érdekében. E két táviratra a mai napig nem kaptunk választ.

4. Tamuz 15-én a vatikáni küldöttség titkára telefonon értesített, hogy táviratot kapott Kairóból, amely szerint a Vatikán küldötte sürgős ügyben Rómába utazott, és elutazása előtt kérte, közöljék a főrabbival, hogy a Vatikánban a főrabbiknak a pápai kihallgatásra vonatkozó kérését személyesen fogja előterjeszteni. A titkár azt mondta, hogy feltevése szerint a küldött 16-án érkezik meg Rómába. Ő maga Kairóba utazik; mihelyt hírt kap Rómából, táviratilag értesít.

5. Ugyanaznap a főrabbik táviratoztak a Vatikán államtitkárának és közölték vele, hogy kérésüket a palesztinai küldött a legközelebbi napokban előterjeszti. Kérték az államtitkárt, hogy a legutóbbi értesülésekre való tekintettel az ügyet a lehetőség szerint siettesse.

6. Tamuz 23-án táviratoztunk a vatikáni küldöttség titká-

rának, aki még Kairóban van, s csodálkozásunkat fejeztük ki afelett, hogy kérésünkre még mindig nem kaptunk választ, és kértük, emlékeztesse ügyünkre a Vatikánt."[11]

1944. szeptember 5-én Herzog főrabbit Kairóba hívják, hogy ott találkozzék Mgr. Hughes-szal, a pápa egyiptomi és palesztinai küldöttjével. Megbeszélésük jegyzőkönyvét teljes egészében közöljük:

„A főrabbi: Megkaptam táviratát, amelyben Kairóba érkezéséről értesít, és siettem találkozni Önnel.

Mgr. Hughes: Nagyon örülök, hogy üdvözölhetem Főtisztelendőségedet; fontos üzenetet kell Önnek átadnom.

A főrabbi: Eminenciád tudja, hogy a brit külügyminisztérium hajlandónak nyilatkozott rendezni vatikáni utazásom technikai kérdéseit. Azért nem utaztam a Vatikánba, mert Maglione bíboros államtitkártól (akinek elhunytát fájlalom) annak idején a következő táviratot kaptam: »Római utazására vonatkozó javaslatára Mgr. Hughes végleges válasszal rövidesen visszatér (Rómából). Szeretném tudomására hozni, hogy Mgr. Hughes különös és tevékeny figyelmet szentelt mindazon kérdéseknek, amelyekre Főtisztelendőséged a Szentatya figyelmét felhívta. Intézkedések történtek, amelyek eredményeképpen javulás állt be az általános helyzetben. Mgr. Hughes rövidesen visszaérkezik, és mindenre kiterjedő magyarázatot ad Főtisztelendőségednek.«

Mgr. Hughes: Rómába érkezésem után azonnal átadtam a Szentatyának személyesen, valamint az államtitkárságnak Főtisztelendőségednek a látogatásra vonatkozó kérését, ígéretemnek megfelelően. A konzultációk után – amelyekben Maglione bíboros befolyása jelentős volt, aki emlékeztetett arra, hogy Főtisztelendőségeddel találkozott a háború első évében – meg-

[11] J. Herzog levele Ben-Cvinek, 1944. július, Cionista levéltár, Jeruzsálem (ki.).

fogalmaztam a Főtisztelendőségedet meghívó táviratot. Már csak jóvá kellett hagyatnom, amikor az utolsó pillanatban visszatartották. A Szentatya ugyanis attól félt, hogy ha Főtisztelendőséged Izrael népének megmentése érdekében a Vatikánba utazik, ez a németeket arra indíthatja, hogy az európai zsidóság maradványain álljanak bosszút. Felkerestem a Szentatyát Clifford követnek, az olaszországi angol menekültügyi delegátusnak társaságában. Mondhatom Főtisztelendőségednek, hogy Clifford követ valóságos szent; éjjel-nappal fáradozik Izrael népének megmentésén; a legrészletesebb értesülései vannak mindarról, ami az elfoglalt területeken történik, és sűrűn lehet vele találkozni a vatikáni államtitkárságon, ahol mentési terveket terjeszt elő. Az európai zsidóság elpusztítása miatt ez az eredetileg vidám férfi ma telve van mélységes aggodalommal és sohasem lehet mosolyt látni az arcán. Mondhatom Főtisztelendőségednek, hogy a megbeszélés folyamán a Szentatya arcán egész különös kifejezést tapasztaltam – soha nem láttam még ilyet, mélységes szenvedést fejezett ki; a Szentatya azt mondta: Mindent meg kell tennünk, ami erőnkből telik, hogy megmentsük Izrael népét. De minden lépést jól meg kell fontolnunk, mert nem tudnám elviselni azt a gondolatot, hogy tevékenységünk az ellenkezőt éri el, és még több zsidó halálát okozza. A Szentatya különösen arra kért, hogy találkozzam Főtisztelendőségeddel és adjak részletes magyarázatot. Főtisztelendőséged tudja, hogy semmi sem áll távolabb az igazságtól, mint az a feltevés, mintha a Szentatya nem óhajtana Önnel találkozni. Clifford angol követ a Szentatya nézetén van.

A főrabbi: Köszönöm a pápának; nagyon jól megértem és elfogadom álláspontját. Mondja el kérem, amit a helyzetről közölnie kell.

Mgr. Hughes: Amikor értesültünk arról, hogy Magyarországon elkezdődtek a deportálások, a Szentatya lépéseket tett a magyar kormánynál. Nem ismerem a köztünk és a magyar kormány között lefolyt tárgyalások valamennyi részletét, de

annyit mondhatok Főtisztelendőségednek, hogy az ügyet a Szentatya kezdeményezte minden diplomáciai tapasztalatával és bölcsességével. Rendkívül nagy volt az örömünk, amikor megtudtuk, hogy a deportálásokat leállították. Tájékoztathatom Főtisztelendőségedet az olaszországi helyzetről, ahol az Egyház sok zsidót mentett meg.

Mikor a németek ellenőrzésük alá helyezték az országot, valamennyi rendház utasítást kapott a zsidók elrejtésére. Az én testvéreimnek például, a fehér atyáknak[12] van egy kolostoruk Rómában, amelyben négy szerzetes lakik; ebben a kolostorban egy teljes éven át harminckét zsidót rejtegettünk. A Gondviselés műve volt, hogy a kolostort nem kutatták át, mert alig hihető, hogy a német hírszerző szolgálat ne vette volna észre, hogy egy éven át harminchat személynek szállítanak élelmet oda, ahol csak négy lakhatott volna. Az angol Egyház zárdájában is sok zsidót rejtegettek; egy napon német tisztek jelentek meg és követelték a zsidók kiadását. A főnöknő elutasította a követelést és kijelentette, hogy a zárda a Szentatya különleges védelme alatt áll és az ő engedélye nélkül senkinek sem szabad oda belépnie. Legnagyobb meglepetésére a németek elhagyták a menedékhelyet, kint egy ideig még vitatkoztak, majd végleg távoztak. Egy másik, ír kolostorban azonban a németek mindenáron ragaszkodtak a házkutatáshoz; az épületnek csak egy kapuja van, és mikor a németek behatoltak, rettegés fogta el az emeleten rejtőző zsidókat. Egy német pap mentette meg a helyzetet. Úgy vezette a németeket szobáról szobára, hogy ne ismerjék ki magukat, és kivezette őket a házból minden baj nélkül. Számos ehhez hasonló esetet lehetne még elbeszélni. A németeknek teljes jegyzékük volt azokról a papokról, akik a zsidók megsegítését szervezték. Mindezek a papok a Vatikánban rejtőztek el, és csak akkor hagyták el, amikor a szövetségesek elfoglalták Rómát. Főtisztelendőséged bizonyára tudja, hogy

[12] Fehér atyák – francia alapítású misszionárius társaság. – *Szerk.*

számos zsidót rejtettek el a Vatikánban és különösen Castel Gandolfóban, a Szentatya nyaralóhelyén. A németek Észak-Olaszországban bosszulták meg magukat, és számos olyan papot agyonlőttek, akik segédkeztek a zsidók megmentésében. A németek kegyetlenkedései felülmúlnak minden képzeletet, és akkor tudtam igazán megérteni azoknak a híreknek jelentőségét, amelyeket az angol követ a lengyelországi gázkamrákról közölt velem, amikor magam is megtekintettem Rómában a kínzókamrát, ahová a zsidókat zárták, csak azért, mert zsidók voltak. Bezártak oda sok náciellenes nem zsidót is. A legrettenetesebb az, hogy vereségük a németeket nem arra készteti, hogy felhagyjanak kegyetlenségeikkel, jóllehet tudják, hogy ez egyszer még sokba fog nekik kerülni, s ezért kívánja meg a Szentatya a mentőakcióknál a legnagyobb óvatosságot.

A főrabbi: Teljes szívemből köszönöm a pápának és az Egyháznak az általuk nyújtott segítséget, és szeretném tudni, vannak-e még hírei más országokból.

Mgr. Hughes: Én főként a magyar kérdéssel foglalkoztam. de nagyon bizalmasan közölhetem Főtisztelendőségeddel, hogy sok német pap, akiket a Szentatya püspökké akart kinevezni, nem kapta meg a német hatóságoktól a hozzájárulást, mert szembefordultak a kegyetlenségekkel. A kovnói nunciust a németek távozásra kényszerítették, a zsidók kiirtása elleni erélyes fellépése miatt. A Vatikánban számos dossziéba vannak gyűjtve a dokumentumok arra a jelentős munkára vonatkozóan, amely Izrael népének megmentéséért folyt. Nem áll rendelkezésemre minden részlet, de ha majd Főtisztelendőséged meglátogatja a Vatikánt, megmutatják valamennyi dokumentumot.

A főrabbi: Szeretnék önnek néhány indítványt tenni a még megmaradt magyarországi zsidókra vonatkozóan. Értesüléseink szerint a deportálások tovább folytatódnak, ha az eddigieknél kisebb mértékben is; másrészt az országból kivezető utak le vannak zárva, és tény az, hogy a zsidók megmenté-

sének egyedüli lehetősége most egy belülről kiinduló befolyásolás, amely esetleg véget vethet a kegyetlenkedéseknek. A legfontosabb befolyást a pápa tudná gyakorolni. Azt indítványoznám tehát, hogy a pápa forduljon nyilvánosan a magyar néphez, s követelje tőle, hogy akadályozza meg a deportálást; a pápa jelentse ki nyilvánosan, hogy az Egyház áldásában részesíti, aki megnehezíti a deportálást, és átokkal sújtja azt, aki a németeknek segítséget nyújt.

Mgr. Hughes: Átadom a Szentatyának Főtisztelendőséged javaslatát. Azt hiszem, a Szentatya attól fog tartani, hogy a magyar néphez szóló nyilvános felhívás arra ösztönzi majd a németeket, hogy a megmaradt zsidókat is kiirtsák. A németek Magyarországon elég erősek még ahhoz, hogy ezt a magyarok akarata ellenére is véghezvigyék. Tudomásunk szerint Magyarország nagy része ahhoz a belső erődítéshez tartozik, amelyet a németek a végsőkig védeni akarnak.

A főrabbi: Megértem az érvét. De ha a pápa célszerűnek tartja javaslatomat, hálás lennék neki, ha megőrizné emlékezetében. Eljöhet még az idő, amikor hasznos lehet az ilyen felhívás és a bosszú veszélye már nem áll fenn.

Mgr. Hughes: Főtisztelendőségednek igaza van, a javaslatot továbbítani fogom.

A főrabbi: Ma reggel táviratot kaptunk Svájcból, amely szerint Svédország és Svájc kormánya interveniált a magyar kormánynál, és követelte, hogy ne kezdjék el újra a deportálásokat. Hasonló intervenció bizonyára történt a pápa részéről is.

Mgr. Hughes: Főtisztelendőséged biztos lehet abban, hogy a Szentatya minden lehetőt elkövet, de nem óhajtja a nyilvánosságot. Mindig a legmegfelelőbb pillanatban és a legmegfelelőbb helyen interveniál.

A főrabbi: Szeretném kérni a pápa közbenjárását Szlovákiában is, ahol a kormány egyes tagjai katolikusok, és ahol még sok ezer zsidó él.

(Mgr. Hughes feljegyzi a kérést.) Majd a Főrabbi ugyanezt

a kérést terjesztette elő a Lengyelországban és más országokban élő zsidókra vonatkozóan, és azt javasolta, hogy adjon ki a pápa Magyarországon és a többi országban olyan utasítást, amelyet Olaszországban adott, azaz, hogy a zsidókat rejtsék el (tudomásunk szerint az Egyház Szlovákiában bujtatott el zsidókat). – *S. F.*

Mgr. Hughes: Vannak még Főtisztelendőségednek további javaslatai?

A főrabbi: Engedelmével megkérdezem a fiamat, van-e neki valami indítványa. (A Főrabbi fia egyszersmind a titkára volt. – *S. F.)*

J. D. Herzog: Ön említette, hogy Rómában egy zárdában a főnöknőnek az a kijelentése mentette meg a zsidókat, hogy a zárda a pápa személyes védelme alatt áll. Nem lenne lehetséges, hogy mindazokon a helyeken, ahol zsidók vannak vagy lesznek elrejtve, akár Magyarországon, akár másutt, ugyanezzel az érvvel éljenek? Ezenkívül nem lehetne-e a magyar kormány tudtára adni, hogy a pápa védelme alá vonja azokat a koncentrációs táborokat, ahol a zsidókat fogva tartják? Bizonyára lehetne rá diplomáciai úton lehetőséget találni.

Mgr. Hughes: Ez az indítvány feltétlenül figyelmet érdemel és haladéktalanul továbbítom a Szentatyának, bár eddig nem engedték meg papoknak, hogy belépjenek olyan koncentrációs táborokba, amelyekben zsidókat tartanak fogva; az indítvány mindamellett fontos.

A főrabbi: Ha a magyar püspökök bemennének a táborokba és nyilvánosan kijelentenék, hogy ők is a halálba mennek, ha a zsidókat elhurcolják, akkor a németek, azt hiszem, nehezen tudnák folytatni a deportálásokat.

Mgr. Hughes: Franciaországban és más országokban püspökök tettek ilyen demonstratív lépéseket. Mikor a németek elkezdték a deportálást, sárga csillaggal a ruhájukon mentek az utcára. Ez nagy feltűnést keltett, és sok helyen megakadályozta a zsidók elhurcolását. De Főtisztelendőségednek

Magyarországra vonatkozó indítványa esetében, Főtisztelendőséged is meg fogja érteni, hogy megvalósításához »akcióegységre« lenne szükség.

A megbeszélés végén a Főrabbi kérte a pápa küldöttét, tolmácsolja Izrael népének köszönetét és azt a reményét, hogy a pápa nem szűnik meg Izrael népének megmentéséért munkálkodni. A Főrabbi hozzáfűzte, hogy a katolikus Egyháznak azon tevékenysége, amelyet Izrael népének megmentése érdekében kifejt, bizonyára az egész világon növeli a hit sugárzó erejét, és kifejezte azt a reményét, hogy esetleges vatikáni látogatása alkalmával minden részletet megtudhat, hogy azok bekerülhessenek Izrael népének történetébe.

1944. szeptember 10-én, vasárnap reggel a Főrabbi a következő levelet küldte Rómába visszatérni készülő Mgr. Hughesnek:

»Ma reggel elhagyom Kairót, és szeretném még egyszer megköszönni Önnek azt a segítséget, amelyet az egyik legszentebb ügyben, meggyötört népünk maradékainak megmentése érdekében nyújtott és nyújt. Egyidejűleg szeretném megkérni, hogy interveniáljon Őszentségénél, hogy népünk érdekében tegyen lépéseket a szövetségeseknél. Ha Őszentsége a pápa ezenkívül a német kormány képviselőivel is megértetné, hogy a zsidó nép maradványainak további kínzásával egyre jobban megnehezítik a civilizált emberiség minden gesztusát érdekükben, akkor ezzel talán meg tudná akadályozni azok teljes elpusztítását, akik eddig túlélték az üldöztetéseket. Meg vagyok róla győződve, hogy a pápa meg fogja érteni indítványom hasznosságát, és ebben az értelemben fog cselekedni.

Izrael népének és a szabadságra áhítozó emberiségnek szeme ezekben a válságos pillanatokban a pápára szegeződik. Minden indítványunkat az ő kezébe tettük le, és bölcs belátására bízzuk, hogy az általa legmegfelelőbbnek ítélt időpontban és módon használja fel őket. Hisszük és tudjuk, hogy a pápa nem maradhat közömbös a történelem legnagyobb tragédiájával szemben. Isten vezesse lépéseit.

Kérem szíveskedjék haladéktalanul közölni velem a Vatikán bárminő válaszát.«"[13]

Mgr. Hughes magyarázatai helytállók; például megfelel a valóságnak az, hogy az apostoli küldöttnek Herzog főrabbival folytatott megbeszélése pillanatában a magyarországi deportálások átmenetileg szüneteltek. 1944 júliusának elején, az orosz csapatok újabb sikereinek hatására Horthy utasította Sztójayt, hogy akadályozza meg a Budapesten maradt zsidók Németországba. vagy Lengyelországba való elszállítását. Közben a pápa interveniált Horthynál, éppúgy, mint a svéd király és a Nemzetközi Vöröskereszt elnöke. Sajnos, XII. Pius intervenciójának szövegét és pontos dátumát nem ismerjük.[14] A deportálások újra kezdődtek októberben, amikor a németek Horthyt lemondásra kényszerítették, Németországba vitték, s megalakították a magyar nemzetiszocialisták (nyilaskeresztesek) kormányát Szálasi vezetésével.

Ezzel szemben nehezebben érthetők Mgr. Hughes kijelentéseinek más részei: az apostoli küldött például a francia püspökökre hivatkozik, akik sárga csillaggal a ruhájukon mentek az utcára, és ily módon sikerült megakadályozniuk, hogy a zsidókat Keletre hurcolják. Ámde ilyenfajta francia püspöki demonstrációra sohasem került sor, és ezt Mgr. Hughes-nak tudnia kellett. (A főrabbi természetesen nem ítélhette meg ezeknek a részleteknek a helyességét.) Az pedig, amit az apostoli küldött a Hitlerrel szembehelyezkedő nagyszámú német papról mond, legalábbis túlzás.

Mindamellett a megbeszélés szövegének olvasásakor feltűnik, hogy milyen nyomatékosan és részletesen ismerteti Mgr. Hughes az olaszországi zsidómentések egyes eseteit, míg a főrabbinak az általános mentőakcióra vonatkozó minden

[13] Keltezés és aláírás nélküli feljegyzés, Cionista levéltár, Jeruzsálem (ki.).

[14] Egy, az Eichmann munkatársai elleni per folyamán 1964. IX. 9-én bemutatott dokumentum szerint a pápa 1944. VI. 25-én üzenetet küldött Horthynak.

konkrét javaslata elől igyekszik kitérni azzal az ígérettel, hogy a pápa elé terjeszti.

Az általunk ismert dokumentumokból úgy látszik, hogy a Szentszék a palesztinai főrabbi konkrét javaslatait nem vette figyelembe.

Befejezve e tanulmányt, amely nem akar több lenni dokumentumok elemzésénél, nem tudunk végleges választ adni azokra a kérdésekre, amelyeket a Szentszéknek a Német Birodalommal szemben a háború alatt követett politikája felvet, minthogy csak hézagosan állnak rendelkezésünkre a dokumentumok.

Elégedjünk meg annyival, hogy két fontos ponton a német dokumentumok meggyőző egyezést mutatnak: egyrészt úgy látszik, hogy a pápa különösen rokonszenvezett Németországgal, e rokonszenven nem változtatott a nemzetiszocialista rendszer természete, mely 1944-ig fennállott; másrészt a pápa semmitől sem félt úgy, mint Európa bolsevizálásától, és úgy látszik, azt remélte, hogy a hitleri Németország, esetleg az angolszászokkal kibékülve, fő védőbástyául fog szolgálni a Szovjetunió nyugati előnyomulásával szemben.

E két bizonyosságra támaszkodva, amelyeket a német dokumentumok ismételten megerősítenek, számos kérdést vethetünk fel a pápának a zsidók kiirtásával kapcsolatos hallgatását illetően. A válaszok azonban a dokumentáció jelenlegi állapotában csak feltételes jellegűek lehetnek. Ezért tartózkodni kívánunk attól, hogy a két fenti megállapítás és a Szentszék hallgatása között olyan összefüggést létesítsünk, amelyet egyetlen dokumentum sem bizonyít cáfolhatatlanul.

Legyen elég utalnunk arra, hogy a dokumentumok alapján a pápa hallgatására négyféle olyan magyarázatunk van,

amelyek részint magától a pápától, részint államtitkárától származnak.

Maglione bíboros szerint a pápa nem ítélhetett el konkrét kegyetlenkedéseket, míg XII. Pius arra hivatkozott, hogy nem ítélheti el a német kegyetlenkedéseket a bolsevik kegyetlenkedések elítélése nélkül.

Preysing püspökhöz írt levelében a pápa azt írta, hogy tartózkodásából még nagyobb bajok elkerülése érdekében nem léphet ki.

Végül a bíbornokok testületében 1943 júniusában mondott beszédében ugyenezt az érvet hozta fel, hozzáfűzve hallgatásának még egy (kevésbé világosan kifejezett) okát: a németeknél történt minden addigi közbenjárásának eredménytelenségét.

Jegyezzük még meg, hogy a Wilhelmstrasse levéltára, amely rendelkezésünkre állt, egyetlen dokumentumot sem őriz a Szentszéknek a németeknél a zsidókérdésben történt intervenciójára vonatkozólag, Orsenigo nuncius három közbenjárásának kivételével, amelyeknek jellegét ismertettük.

Végül, a német dokumentumok olvasásakor elkerülhetetlenül felmerül két kérdés:

– Hogyan lehetséges, hogy a pápa és a legfőbb egyházi méltóságok még 1943 végén is a németek győzelmes ellenállását kívánták a keleti fronton, és ezzel elfogadták az egész náci emberirtó apparátus – akár csak időleges – fenntartását?

– Hogyan lehet megmagyarázni a pápa különleges rokonszenvét a németek iránt, amelynek még 1943-ban is számtalan tanújelét adta, holott ismerte a hitleri rendszer jellegét?

Ezeket a kérdéseket megválaszolatlanul kell hagynunk.

A történész csupán megállapítja ezeket a hézagokat és reméli, hogy a neki hiányzó fontos dokumentumokat, különösen azokat, amelyeket a Vatikán levéltára őriz, hamarosan nyilvánosságra hozzák, hogy segítségükkel a helyes összefüggésükben láthassuk az eseményeket és az egyes személyeket.

TARTALOM

A kiadó előszava 9
Bevezetés 11

I. fejezet. A nemzetközi válság. 1939 március–1939 szeptember 21
1. Közeledés az egyház és a német birodalom között 21
2. Közvetítési kísérlet 34
3. A szentszék és a lengyel válság 40

II. fejezet. A német birodalom győzelmei. 1939 szeptember–1940 június 48
1. Lengyelország megsemmisítése 48
2. XII. Pius és Ribbentrop találkozása 55
3. Belgium, Hollandia és Luxemburg elfoglalása 61
4. A francia vereség 65
5. Az engedmények útján 69

III. fejezet. Az új európai rend kezdetei. 1940 június–1941 június 71
1. XII. Pius közvetítése és a szovjet veszély 71
2. A kifürkészhetetlen pápa 74
3. A Szentszék politikai irányvonala 1941 tavaszán 79

IV. fejezet. A Szovjetunió elleni német támadás. Az Egyesült Államok belépése a háborúba és a zsidók kiirtásának kezdeti szakasza. 1941 június–1941 december 84
1. Az Oroszország elleni német támadás 84
2. Az Egyesült Államok belépése a háborúba 93
3. A zsidótörvények, a zsidók koncentrálása és kiirtása (kezdeti szakasz) 97
4. A túszok kivégzése 107

V. fejezet. A végleges megoldás. 1942–1943 eleje 108
1. A Szentszék értesülései 1942 elején 108
2. A zsidó szervezetek közbelépése 109
3. A francia zsidók deportálása 114
4. A szövetségesek közbenjárásai a Szentszéknél 120
5. A Gerstein-jelentés 129
6. XII. Pius 1942. évi karácsonyi üzenete 133
7. A pápa levele Preysing püspökhöz és beszéde a bíbornoki testületben 136
8. Orsenigo nuncius három intervenciója 146

VI. fejezet. A német birodalom vallásellenes politikája és a Szentszék. 1942–1943 nyara 148
1. Az első nehézségek 148
2. A német birodalom vallásellenes politikája 1942 elején és a Szentszék 152
3. Hitler 1942 júniusi parancsa és ennek következményei 159

VII. fejezet. A nemzetközi helyzet alakulása és a bolsevik veszély. 1942–1943 171
1. Az orosz ellenállás (1942) 171
2. Sztálingrád után 173
3. A szövetségesek partraszállása Szicíliában és Róma megóvásának kérdése 177
4. Mussolini bukása, a Badoglio-kormány és az olasz fegyverszünet. 1943. július 25–szeptember 3 179
5. A német megszállás első hetei Rómában 188

VIII. fejezet. A zsidók deportálása Rómából és Olaszországból. 1943 október–1943 december 192
1. A németek és a Vatikán-város 192
2. A római zsidók deportálása 198
3. Az olaszországi zsidók deportálása 202
4. Beszélgetés a pápával a német birodalomról és a nemzetközi helyzetről 204

IX. fejezet. A magyarországi zsidók deportálása. 1944 209
1. Angelo Rotta nuncius jegyzéke és a Wilhelmstrasse aggodalmai 210
2. Magyarország hercegprímásának pásztorlevele 211
3. A palesztínai főrabbik intervenciói a Szentszéknél 214

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
Szerkesztette: Bassa Endre
A borító és a kötésterv Gáll Gyula munkája
Műszaki vezető: Szécsi Andor
Műszaki szerkesztő: Szinovszki Sándor
A szedést 1966. II. 19-én kezdték meg
Megjelent 1966. VI. 30-án, 10 300 példányban
Terjedelme 11,6 (A/5) ív
PL-83-K-6668

66.00742/1 - Zrínyi Nyomda, Budapest. F. v.: Bolgár

S. FRIEDLÄNDER:

XII. PIUS ÉS A HARMADIK BIRODALOM

Az utóbbi években fokozódott az érdeklődés a pápaság legújabbkori története és különösen a pápaság és a fasizmus kapcsolata iránt. Míg Hochhuth „Helytartó"-ja az irodalom oldaláról ragadta meg – valóságos szellemi-politikai vihart kavarva – ezt a problémát, addig mások, köztük jelen kötet szerzője, a történettudomány eszközeivel kíván hozzájárulni a polémia tisztázásához.

S. Friedländer nem marxista szerző, mindazonáltal kutatásainak eredményei sok vonatkozásban igazolják a marxista történetírás számos megállapítását. Így pl. könyvéből, az általa „megszólaltatott" dokumentumokból újabb meggyőző adalékokat kapunk arra nézve, hogy a pápaságnak szerepe volt a szovjetellenes támadás előidézésében. Részletesen szól a szerző a pápának a zsidók üldözésével és fizikai megsemmisítésével kapcsolatos ténykedéséről. A közölt dokumentumokból az derül ki, hogy a pápa itt-ott burkoltan kénytelen volt fájlalni az események alakulását, azonban hosszú évekig egyetlen

határozott Hitler-ellenes lépésre sem szánta el magát.

A könyv Magyarországon való megjelentetésének különös érdekességet kölcsönöz az a tény, hogy utolsó fejezete kifejezetten a magyarországi zsidók deportálásának szemszögéből vizsgálja a katolikus egyház magatartását. Éppen ezzel kapcsolatban 1944. május 15-én, tehát meglehetősen későn került sor a pápaság első világos tiltakozására.

A szerző alkotó módszerét a szerénység, és a következtetések levonásában a nagyfokú tartózkodás jellemzi. A szerző inkább kérdéseket tesz fel, melyek kétségkívül igen kényelmetlenek a pápaságnak, mivel magyarázatot kérnek a „hallgatásra" és a nácizmus iránti szimpátiára.

Kossuth Könyvkiadó